

რ. შამელაშვილი

„ვეფხისტყაოსნის“ ენის საკითხები

ნაშრომში განხილულია მეტყველების კულტურის საკითხები „ვეფხისტყაოსანში“, მსჯელობაა იმაზეც, თუ როგორ იყენებს რუსთაველი სინონიმებს, ომონიმებს, ანტონიმებსა და ტერმინოლოგიურ ლექსიკას; ცალკე თავი აქვს დათმობილი პოემის გრამატიკული წყობის ზოგიერთ თავისებურებას.

ავტორისაგან

„ვეფხისტყაოსანი“ ისწავლება როგორც საშუალო სკოლებში, ისე უმაღლეს სასწავლებლებში. მას საპატიო ადგილი უჭირავს პედაგოგიური ინსტიტუტების ქართული ენის, ლიტერატურისა და ფილოლოგიის ფაკულტეტების ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიის პროგრამებში. „ვეფხისტყაოსანსა“ და მისი ენის თავისებურებებს ეხებიან თანამედროვე ქართული ენის მორფოლოგიის შესავალ ლექციებში.

აკადემიკოს არნ. ჩიქობავას თქმით: „ახალი ქართული სალიტერატურო ენა ისახება მეთორმეტე საუკუნიდან... მეზოტბეთა (შავთელის, ჩახრუხადის) ენა, შ. რუსთაველის „ვეფხისტყაოსნის“ ენა უკვე აღარაა ძველი ქართული. სახელთა ბრუნებაში, ზმნის უღვლილებაში ახალი ქართულის დამახასიათებელი მოვლენები გვაქვს. სიტყვათა წყობაც არსებითად ახალი ქართულისაა“¹. როცა ვეხებით „ვეფხისტყაოსნის“ ენას, ვიყენებთ ამ დებულებას და სტუდენტებს ვუჩვენებთ შ. რუსთაველის ენის ზოგიერთ თავისებურებას.

წინამდებარე წიგნი ხანგრძლივი კვლევა-ძიების, დაკვირვებისა და სპეციალური ლიტერატურის შესწავლის შედეგია. უნდა აღვნიშნოთ აკადემიკოსების ა. შანიძისა და არნ. ჩიქობავას შრომები, პროფ. მ. ანდრონიკაშვილის მონოგრაფია „ნარკვევები ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობიდან“, რომელიც გამოყენებული გვაქვს განსაკუთრებით I თავში (უცხოური ლექსიკა „ვეფხისტყაოსანში“); ფილოლოგიურ მეცნიერებათა დოქტორის ივ. გიგინეიშვილის გამოკვლევები „ვეფხისტყაოსანში“ სიტყვაწარმოებისა და ლექსიკის საკითხებზე. ვიყენებთ აგრეთვე სხვა შრომებსაც, რომლებიც სათანადო ადგილებზე გვაქვს დამოწმებული.

ნაშრომი არ იქნება უნაქლო, მაგრამ, ვფიქრობთ. იგი დახმარებას გაუწევს ფილოლოგიის ფაკულტეტის სტუდენტებს.

გსარგებლობთ შემთხვევით და მადლობას მოვახსენებთ პროფ. ალ. ლლონტს, დოც. ა. ჭინქარაულს, დოც. მ. ალავეძეს, პედაგოგიურ მეცნიერებათა კანდიდატ ოთ. დეისაძეს, დამსახ. მასწ. ნ. ნიკოლაიშვილს ნაშრომის ხელნაწერში გაცნობისა და შენიშვნების მოწოდებისათვის.

¹ არნ. ჩიქობავა, ახალი ქართული სალიტერატურო ენის წარმოქმნისათვის: ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. 1, 1950, გვ. 018.

„ვეფხისტყაოსანი“ ძველი საქართველოს თავისებური ენციკლოპედიაა. მასში სხვა საკითხებთან ერთად საკმაოდ ადგილი აქვს დათმობილი მეტყველების კულტურასაც.

შ. რუსთაველი ნათლად გვიჩვენებს, რომ მეტყველებისას აზრი და სიტყვა ერთმანეთს უნდა შეესატყვისებოდეს. აზრის ნათლად გადმოცემის ხელოვნება თავისთავად კი არ მოდის, არამედ შეუპოვარი და ბეჯითი სწავლის შედეგია; სწორედ განათლებით ხდება ადამიანი ბრძენი, სწავლული, ჰკვიანი, დაკვირვებული:

„არას გარგებს სწავლებული, თუ არა იქმ ბრძენთა თქმულსა:
არ იხმარებ, რას ხელსა ჰხდი საუენჯესა დაფარულსა“ (903,3—4)¹.

(წოდ. დ. გურამიშვილის სტრიქონები: „აქვს უხილავი საუნჯე, ხელი არ შეეკარების“).

მეტყველების კულტურას მჭიდროდ უკავშირებს შ. რუსთაველი სწავლას, აღზრდა-განათლებას. „ენა ადამიანთა ურთიერთობის უმნიშვნელოვანესი საშუალებაა“ (ვ. ი. ლენინი). სწორედ ენა, მეტყველება არის ურთიერთობის, აზრთა გაზიარებისა და ურთიერთგაგების მთავარი ბერკეტი. მოლაპარაკის აზრები მსმენელამდე ენის საშუალებით აღწევს. „ენა აზრის უშუალო სინამდვილეა“ (ვ. მარქსი). აზრის რეალურობა ენაში მქლავნდება. აზრი ყალიბდება სიტყვის მეშვეობით და სწორედ სიტყვაში. ადამიანის კულტურა, განათლება, სიბრძნე მოჩანს არა მარტო მის მოქმედებაში, არამედ მეტყველებაშიც. როგორცაა ადამიანის განსწავლულობა, ნაკითხობა, განათლების დონე, ხშირ შემთხვევაში ისეთივეა მისი მეტყველების კულტურა. ამ აზრს შესანიშნავად გადმოგვცემს შოთა ცნობილი აფორიზმით:

„კოკასა შიგან რაჲა დგას, იგივე წარმოინდების!“ (1094,4).

აქ „კოკის“ ქვეშ გონება, აზროვნება, განათლება იგულისხმება. სწორედ ამიტომ გონების, აზროვნების განვითარება თავისთავად ენის განვითარებასაც გულისხმობს. „საზოგადოდ მეტყველების კულტურა“ სუსტობს იქ, სადაც „აზროვნების კულტურა“ მოიკოჭლებს და, მაშასადამე, „მეტყველების კულტურისათვის“ ბრძოლა „აზროვნების“

¹ შოთა რუსთაველი, ვეფხისტყაოსანი, ტექსტი ძირითადი ვარიანტებით, კომენტარებითა და ლექსიკონითურთ ორ ტომად, ა. შანიძისა და ა. ბარამიძის რედაქციით, ტ. I. ტექსტი და ვარიანტები, თბ., 1966. შემდგომში დამოწმება უვლან ამ გამოცემიდანაა.

ნების კულტურისათვის“ ბრძოლის გარეშე წარმოუდგენელია“ (არნ. ჩიქობავა).

შ. ნ უ ტ ბ ი ძ ე. მ ყურადღება მიაქცია იმ ფაქტს, რომ „ვეფხისტყაოსნის“ მთელი XXXV თავი ნაწარუდგევია იმის საჩვენებლად, თუ როგორი აღმზრდელობითი და „გულის მომგვარებელი“ გავლენის მოხდენა შეუძლია ბრძნულ მკვერმეტყველებასა და კულტურულ მეტყველებას ადამიანზე. ეს თავი ცნობილი პაექრობაა ავთანდილსა და ტარიელს შორის. მას ჰქვია „პოვნა ავთანდილისგან დაბნედილის ტარიელისა“, რომელიც 40 სტროფისაგან შედგება და, ჩვენი აზრით, წარმოადგენს მეტყველების კულტურის, ქართული მკვერმეტყველების იშვიათს ნიმუშს.

ავთანდილი მიმართავს სხვადასხვა მეთოდსა და ხერხს, რათა ცნობაზე მოიყვანოს დაბნედილი ტარიელი. იგი ხან ემუდარება, ევედრება შეგობარს, ხან არწმუნებს, ხანაც ემუქრება. ყოველივე ამას კი მეტყველებით, ენით, ტკბილი ქართულით აკეთებს, იყენებს მეტყველების ნაირფეროვან სახეებს:

„კვლა ეუბნების ავთანდილ სიტყვითა მრავალ-ფერითა...
ვერ წაიყვანა, ვერა ქმნა სიტყვითა ვერა-ვერითა“ (888. 1-4).

შ. რუსთაველი ერთხელ კიდევ ხაზს უსვამს ავთანდილის ენაწყლიანობას, მეტყველების კულტურას, როცა წერს:

„ცნობიერი სიტყვა უთხრა უცნობოსა რასმე
მზრახმაწ“ (895,4).

ავთანდილის ყოველ სიტყვაში, რეპლიკაში ჩანს არგუმენტაციის, დასაბუთების გასაოცარი უნარი. მის მეტყველებაში ყველაფერს ღიდი ზემოქმედების ძალა აქვს.

საბოლოოდ ავთანდილმა მიზანს მიაღწია. დაიმორჩილა ტარიელი:

„დაპმორჩილდა. გაემართნეს ავთანდილ და ამირბარი.
ვერ მიგია ქება მათი, ვერა ქება საქებარი:
კბილნი — ვითა მარგალიტნი, ბაგე — ვარდი ნაპობარი.
გველსა ხერელით ამოიყვანს ენა ტკბილად მოუბარი“ (902).

შოთა რუსთაველი მოითხოვს იმას, რომ მთქმელმა იცოდეს, სულ-ხან-საბა ორბელიანის გამოთქმა რომ ვიხმართ, „სიტყვის თქმის ჟამი“. ეს მშვენიერად ჩანს ცნობილ აფორიზმში: „ზოგი თქმა სჯობს არა — თქმასა, ზოგი თქმითაც დაშავდების“ (753,3); გარდა ამისა, ყოველთვის უნდა გვახსოვდეს, რომ შესაძლებელია: „საუბარმან უმეცარმან შმაგი უფრო გააშმაგოს!“ (216,2).

შ. რუსთაველი განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევს სათქმელის დროულად დამთავრებას: „გრძელი სიტყვა საწყინოა, ასრე მოკლედ მოგახსენო“ (238,3), — ეუბნება ასმათი ავთანდილს.

მეტყველებაში მთავარია ზომიერების დაცვა, სათქმელის დროულად და თანმიმდევრულად გადმოცემა. ეს კარგად ჩანს პოემის შემდეგი ადგილიდან:

„ამის მეტსა არა გადრებ, არ მოკლესა, არცა გრძელსა“ (152,1).

საგულისხმოა, რომ შ. რუსთაველი მიჯნურისათვის, შეყვარებულისათვის ჩამოთვლილ თვისებებში ენას, მეტყველების კულტურას განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევს:

„მიჯნურსა თვალად სიტურფე ჰმართებს მართ ვითა შუგობა,
სიბრძნე, სიშლიდრე, სიუხვე, სიუმე და მოცალეობა,
ენა, გონება, დათმობა, მძლეთა მეგრძოლთა მძლეობა“ (23,1-3).

„ვეფხისტყაოსანში“ სიტყვა „ქართული“ გვხვდება პირდაპირი და გადატანითი მნიშვნელობით. პირდაპირი მნიშვნელობით: „ესე ამბავი სპარსული, ქართულად ნათარგმანები“ (9,1); გადატანითი მნიშვნელობით: „არ შეამოკლოს ქართული“ (14,3);

„რა ველარ მიჰხვდეს ქართულსა“ (14,2), „ყმა ტკბილი და ტკბილქართული“ (712,1) ამ უკანასკნელ სამ შემთხვევაში შ. რუსთაველი „ქართულს“ ხმარობს სიტყვის, საუბრის, სიტყვა-პასუხის, ენის, მეტყველების მნიშვნელობით („ქართულთან“ დაკავშირებით თ. სახოკია შენიშნავს, რომ „როგორც ჩანს, ჩვენში „ლაპარაკს“ ქართული ერქვა, და ქართველი სხვათა ენას, რომელიც მას არ ესმოდა, აზრის გამოსახატავ, ლაპარაკისათვის გაჩენილ საშუალებად არ თვლიდა“).

მეტყველების კულტურა, სწორი, გამართული, თანამიმდევრული მსჯელობა, საამო საუბარი, შ. რუსთაველის აზრით, ერთნაირად უნდა ახასიათებდეს მეფესაც და ყმასაც, ქალსაც და კაცსაც. როსტევეანის ერთ-ერთ ნიშანდობლივ თვისებად პოეტი სწორედ ენაწყლიანობას და მჭევრმეტყველებას თვლის: „თვით მეომარი უებრო, კვლა მოუბარი წყლიანი“ (33,4).

შ. რუსთაველი წინააღმდეგია ისეთი მეტყველებისა, რომელსაც არავითარი სარგებლობის მოტანა არ შეუძლია; ბევრი ლაპარაკის მოყვარულ ადამიანს ყბედის უწოდებს: „რას აქმნევ ჩემსა ამბავსა, ზღაპარი არის ყბედისა!“ (1141,2); „ქალმან ჰყადრა: „მოგახსენებ მე სიტყვასა დანაყბედისა“ (114,1). „ყბედი უდარესისაგან უშვერი პასუხის მიცემა“ (საბა): „დანაყბედი — ყბედი მრავლისა ანუ უქმად მოლაპარაკე, მოუღალავი მოლაპარაკე; დანაყბედება იმასაც ეწოდება, რომ თავის უფროსთან კაცმან სიტყვის თქმა ძლივ გაბედოს“ (თ. ბაგრატიონი).

შ. რუსთაველი განსაკუთრებით აფასებს ტკბილ ენას, ტკბილ საუბარს, ისეთ თხრობას, რომელიც მსმენელს სიამოვნებას ჰგვრის, ესთეტიკურ ტკბობას ანიჭებს. პოეტი ტკბილ ენას და ტკბილ საუბარს „ტკბილ ქართულს“ უწოდებს. ამის დამადასტურებელი მრავალი მაგალითია პოემაში: „ყმა ტკბილი და ტკბილ-ქართული“ (712,1); „ეუბნა ტკბილითა საუბნარითა“ (1181,1); „ლალმან სიტყვითა ტკბილითა“ (1466,4); „ტკბილი სიტყვითა გავმართოთ“ (1471,3); „ენა ტკბილად მოუბარი“ (902,4); „ტკბილად იტყვის, არ გამწყალი“ (1435,1). შ. რუსთაველისათვის „ტკბილი“ და „საამო“ სინონიმური სიტყვებია. ეს ნათლად ჩანს შემდეგი მაგალითებიდან: „დაუწყო მათ ამო საუბნარია“ (35,4); „ამოა კარგი ლალობა“ (1375,4); „გადრებს ამბავსა ამოსა“ (684,2); „კაცი კაცს ამოსა ეუბნებოდეს!“ (925,1); „უბნობდეს ტუღითა საუბნარითა“ (1422,4).

შეტყველების კულტურას შ. რუსთაველი რომ განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდა, ეს კარგად ჩანს პოემაში, სადაც „სიტყვა“ სხვადასხვა შესიტყვებაშია მოქცეული და ამის მიხედვით ასეთი სახის სინტაგმები ჩნდება: „სიტყვა რამე გაემკვასა“ (293,2); „სიტყვა მცდარი წამერია“ (355,3); „გჰადრეს სიტყვა სამუდარი“ (356,4); „სიტყვა უმეცარი“ (760,2); „შაბაშ სიტყვა“ (761,4); „თქვი და სიტყვა გააკვლადე“ (817,4); „ცნობიერი სიტყვა უთხრა“ (895,4); „სიტყვა ნატიფი, მჭევრუბი“ (1336,1); „მოგახსენებ მე სიტყვასა დანაყბედსა“ (114,1); „მიბრძანებდეს მე სიტყვასა ლმობიერსა“ (472,3); „არ სიტყვასა საკვებელსა“ (738,1); „ტუღა სიტყვითა ენითა“ (1440,1); „არა სიტყვითა წბილითა“ (1466,2); „საუბარი კეკელუც-სიტყვად“ (128,1); „სიტყვები ლამაზებია“ (287,1), „სიტყვები არ პირ-მკვახები“ (1407,1); „სიტყვები გულისა“ (1468,1) და სხვ.

ა. შანიძე მიუთითებს, რომ ძველად, ფეოდალური წყობილების დროს, არსებობდა გარკვეული „ზნეობანი“, ანუ საყოფაცხოვრებო წესები, ეთიკეტი, რომლის სისწორით დაცვა სავალდებულოდ მიიჩნდათ. თუ როგორი იყო ზრდილობის წესები, ეს გალექსილი აქვს მეფესა და პოეტს არჩილს, რომელიც წერს, რომ სხვა წესებთან ერთად (ლაშქრობა, ბურთაობა, მეჭინბობა, მხედრობა, მთავლელობა, ცურვა, ნაოსნობა, მოისრობა, პურის ჭამა, გლოვა) მოქმედებდა კარგი სიტყვა-პასუხის, კარგი ქართულის წესებიც. ქართული (ანუ სიტყვა-პასუხი) რომ სწორი იყოს უმცროსსა და უფროსს შორის, ამასაც თავისი წესები აქვსო, — წერდა არჩილი.

უფროს-უმცროსობა დაწესებული იყო ძველად სოციალური მდგომარეობის მიხედვით და, თუ ტოლები იყვნენ ამ მხრივ, მაშინ

ხნოვანობის მიხედვით. ა. შანიძე განაგრძობს: თუ როგორი სიტყვიერი მასალა იყო საჭირო უფროს-უმცროსობის ან ტოლობის გამოსახატავად, ეს მშვენივრად ჩანს „ვეფხისტყაოსნის“ ლექსიკის ანალიზზე: აქ უფროსი უმცროსს უბრძანებს, უმცროსი უფროსს „მოახსენებს“ ან „ჰკადრებს“, ხოლო სწორი სწორს „ეტყვის“¹.

განვიხილოთ სათანადო მაგალითები:

ა) უფროსი უმცროსს „უბრძანებს: „მეფემან ბრძანა: „მოკაზმეთ საწოლი უფლის-წულისა“ (1188,1);

„უბრძანა: მკვდარნი აქამდის აწლა ვართ დაცოცხლებულნი“ (1314,2);

„მან მიბრძანა: „მადლიერ ვარ, კარგად ხარ და მამაცურად“ (934,1)

ბ) უმცროსი უფროსს „მოახსენებს“ ან „ჰკადრებს“:

„ყმაღან ჰკადრა: „მოგახსენებ და ფარმანი მიბოძეო“ (66,2);

„რა პასუხი არა გასცა, მონა გარე შემობრუნდა: როსტანს ჰკადრა: „შემიტყვია, იმას თქვენი არა უნდა“ (91,1-2);

„დიდებულნი არ გაუშვენეს, ყმა დაისვეს ახლოს წინა; მეფე ჰკითხავს, იგი ჰკადრებს, რაცა ჰირი დაეთმინა“ (689,2-3);

„მოგახსენე: „აჩქარება შენი ყოლა არა უნდა“ (612,2);

„მოახსენა: „ეგე სწავლა ჩემთვის ყოვლად სოფლად ღირდეს“ (905,1);

„ზღვათა მეფე მოახსენებს: „ხელმწიფეო, ლომო, ქველო“ (1441,1).

გ) სწორი სწორს ეტყვის:

„ტარიელ ეტყვის ავთანდილს: „ისმინე სიტყვა ასეები“ (1364,1);

„ამას ეტყვის: „შენთვის დავსდებ გონებასა, სულსა, გულსა“ (903,1);

„ფატქანს უთხრა: „გამისრულდა ჟამად საქმე საწადელი“ (1312,1);

„ხათუნმან უთხრა: „ჰე ლომო, ცეცხლი აწ უფრო ცხელდების“ (1313,1).

მეტყველების კულტურის თვალსაზრისით ჩვენს ყურადღებას იპყრობს ე. წ. მიმართვის ფორმები. ამ მიზნით განსაკუთრებით საინტერესოა „წიგნი ნესტან-დარეჯანისა საყვარელსა თანა“. მისი ანალიზი

¹ ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, 1953, გვ. 531; შდრ. ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, 1, თბ., 1973, გვ. 513-515; იხ. აგრეთვე დ. ჯანელიძე, რუსთაველი და ენობრივი კულტურა: გაზ. „საბჭოთა აფხიზეთი“, 24.12.1937, გვ. 3.

წმინდა ენობრივი თვალსაზრისით, მეტყველების კულტურის თვალსაზრისით საკმაო მასალას იძლევა ისეთი, რომელსაც დღესაც არ დაუკარგავს მნიშვნელობა. ეს წერილი 26 სტროფია. აქედან ძირითადი ნაწილი, წერილის შინაარსი, 18 სტროფშია გადმოცემული. პირველად სიტყვას ავტორი იღებს და მკითხველს აგებიან, რომ ნესტან-დარეჯანმა დაწერა წიგნი, „მსმენელთა გულისა გასაგმიარალი“. ნესტანი თავის სატრფოს გადაუშლის საქმის ნამდვილ ვითარებას, ახედებს გულის სიღრმეში და აძლევს მითითებას, ერთგვარ პროგრამას შემდგომი მოქმედებისათვის. ნესტანის მიმართვის უსაყვარლესი ფორმაა „ჩ ე მ ო“. ამ კუთვნილებითს ნაცვალსახელს ავტორი ისეთ კონტექსტში იძლევა, ისეთ სიტყვებთანაა მოქცეული, რომ გვაგონობინებს ტარიელისადმი ნესტანის დიდ სიახლოვეს, პატივისცემას. საგულისხმოა, რომ დასაწყისში ნესტანი უფრო აღელვებული ჩანს და ამითაც უნდა აახსნას, რომ პირველ, მეორე, მესამე სტროფებს სწორედ თავიდანვე, ერთი სიტყვის შემდეგ „ჩ ე მ ო თ ი“ იწყებს:

„ჰე ჩ ე მ ო, ესე უსტარი არს ჩემგან მონაღაწეში“ (1293,1);

„ჰხედავა, ჩ ე მ ო, სოფელი რათა საქმეთა მწნელია?“ (1294,1);

„ჰხედავ, ჩ ე მ ო, ვით გაგვყარა სოფელმან და ეამმან კრულმან“ (1295,1).

ყველა ეს ე. წ. რ ი ტ ო რ ი კ უ ლ ი მიმართვის ნიმუშებია. სწორედ ანალოგიური ხასიათის მიმართევებით აღწევს პოეტი დინამიკურობას, წინადადებათა მაქსიმალურ შემოკლებას, თხრობის გამოცოცხლებასა და მისთვის სასაუბრო ენის სიმსუბუქის მინიჭებას.

საყურადღებო ის არის, რომ ნესტანმა, როცა ცოტაოდენი დაცხრა, მიმართვის ფორმა „ჩ ე მ ო“ შეცვალა ფიცილის ფორმულით „შ ე ნ მ ა ნ მ ზ ე მ ა ნ“:

„შ ე ნ მ ა ნ მ ზ ე მ ა ნ, აქანამდის შენ ცოცხალი არ მეგონე“ (1296,1);

„შ ე ნ მ ა ნ მ ზ ე მ ა ნ, უშენოსა ვერვის მიჰხვდეს მთვარე შენი,

შ ე ნ მ ა ნ მ ზ ე მ ა ნ, ვერვის მიჰხვდეს, მო-ცა-ვიდენ სამნი მზენი!“ (1303,1-2).

ერთ შემთხვევაში ნესტანი ხმარობს მიმართვის ფორმად სტილისტური თვალსაზრისით არა ნეიტრალურ სიტყვას, არამედ ალერსიანობით მაქსიმალურად დატვირთულ ფორმას — „ს ა ყ ვ ა რ ე ლ ო“. ამის ზემოქმედებას უფრო აძლიერებს ისიც, რომ იგი უშუალოდ დგას მეორე პირის ნაცვალსახელთან მხოლოდობით რიცხვში (შ ე ნ და არა თ ქ ვ ე ნ.): „შენ, ს ა ყ ვ ა რ ე ლ ო, ნუ სკმუნავ კმუნვითა ამისთანათა“ (1302,1).

ერთი სიტყვით, ნესტანი თავის ცნობილ წერილს იწყებს მიმართვის ფორმით „ჩ ე მ ო“ და ამთავრებს ამითვე. აქვე უნდა შევნიშნოთ ერთი მომენტი: ნესტანის მიმართვის საყვარელ ფორმებს — „ჩ ე მ ო“,

„ს ა ყ ვ ა რ ე ლ ო“ ტარიელიც იყენებს, როცა იგი ავთანდილს თავის ტრაგიზმით აღსავსე ბიოგრაფიას უამბობს:

„მოსთქვამს: „ჰამ, ჰამ, ს ა ყ ვ ა რ ე ლ ო, ჩ ე მ ო, ჩემთვის დაკარგულო, იმედო და სიცოცხლეო, გონებაო, სულო, გულო“ (311,1-2).

„ვეფხისტყაოსნის“ როგორც მთავარი, ისე მეორეხარისხოვანი მოქმედი პირები (ავთანდილ-თინათინი, ტარიელ-ნესტანი, ფრიდონი, ასპათი, როსტევენი, ფატმანი, შერმადინი და სხვ.) მეტყველების კულტურის მისაბამ ნიმუშებს იძლევიან, მაგრამ მათ შორის, ჩემი აზრით, ყველაზე უფრო გამოირჩევა ავთანდილის მეტყველება. ეს — „საროსა მჯობი ნაზარდი, მსგავსი მზისა და მთვარისა, ჭერ უწვევრული, სადარო ბროლ-მინა საცნობარისა“ — თავისი მეტყველებით, ქცევით, ჰქუითა და გონებით განსაკუთრებულ შთაბეჭდილებას ტოვებს.

ავთანდილი ურთიერთობის საშუალებად იყენებს არა მარტო ენას, მეტყველებას, არამედ ჟესტ-მიმიკასაც. ამ მხრივ ჩვენს ყურადღებას იპყრობს ავთანდილის მოქმედება გამოქვამულში, სადაც მას დახვდა ასმათი, რომელმაც ყვირილი დაიწყო. ავთანდილის წინაშე მეტად რთული ამოცანა იდგა: ისე მოეღბო უცნობი ქალის გული, რომ დათანხმებულიყო „უცხო მოყმის“ შესახებ რაიმე მოეთხრო, გაეხსნა საიდუმლოება. ამიტომაც ავთანდილი ასმათს ხან ეხვეწება, ხან ემუდარება, ხან კიდევ სიკვდილით ეშუქრება („ყელსა დანა დააბჯინა“), ხანაც ტირილით ბოდიშსაც უხდის (გაგარისხე, აწ, ესე ვთქვი, ვით დავრჩე, ვა!“), მაგრამ განა ადვილია დაყაბულება ისეთი ქალისა, რომელსაც სამოქმედო დევიზად გაუხდია პრინციპი: „შ ე ნ ე რ თ ხ ე ლ ი ტ ყ ვ ი, მ ი თ ხ ა რ ო“, მე ა ს ჭ ე რ გ ი თ ხ რ ო ბ „ვე რ ა ს ა“ (236,3). აქ საყურადღებოა, რომ ქალი ამბობს „ვე რ ა ს ა“ და არა—„ა რ ა ს“—კატეგორიული უარყოფის ფორმას.

ავთანდილმა მიზანს მიაღწია. ამაში დიდად დაეხმარა ენასთან, მეტყველებასთან ერთად ჟესტ-მიმიკაც: „ავთანდილ მუხლთა უყრიდა, თ ი თ ი თ ა ე ხ ვ ე წ ე ბ ო დ ა“ (233,4). გამოთქმა „თ ი თ ი თ ა ე ხ ვ ე წ ე ბ ო დ ა“ პოემაში სხვაგანაც გვხვდება: „მუხლთა უყრიდა, ტიროდა, თ ი თ ი თ ა ე ხ ვ ე წ ე ბ ო დ ა“ (672,2).

თ. ს ა ხ ო ყ ი ა ამასთან დაკავშირებით მიუთითებს, რომ „თ ი თ ი თ ა ე ხ ვ ე წ ე ბ ო დ ა“ პირდაპირი მნიშვნელობით თითის საშუალებით თხოვნას ნიშნავს, ხოლო გადატანით — დიდი მორიდებით თხოვნას, უზომოდ თავის დამდაბლებას, მორჩილებას“. შემდეგ ავტორი განაგრძობს: „თითს, და განსაკუთრებით მარჯვენა ხელის სალოკ თითს, როგორც ხელის მთავარს ნაწილს, დიდი როლი ჰქონდა პირველყოფილი ადამიანის არსებობაში. სალოკი თითი იყო მოლაპარაკისათვის რომლისამე საგნის მაჩვენებელი (ლათინური index): სალოკი თითი, რო-

გორც თვით მისი სახელი გვიჩვენებს, იყო მოთხელო საკმლის ამლები ჭურჭლიდან პირში ჩასაშვებად. როცა მორჩილება, თავისი უძლურება, უმწეობა უნდა გამოეცხადებინა მორეულს მომრევისათვის, სალოკითოს მოიკაცავდა; როცა ვინმე ვისმე რასმე ეხვეწებოდა, როცა ცდლობდა მისი გული მოეგო, მისგან შესაძენი შეეძინა, მარჯვენა ხელს გაიშვერდა ისე, რომ ხელის ზურგი ქვევით ყოფილიყო, ხოლო გული ზევით, სალოკითოს გარდა ოთხივე თითი ხელის გულზე დაკეცილი ყოფილიყო, თვით სალოკი მთხოვნელისავენ მიხრილი, თითქო უჩვენებს, ვისგანაც წყალობას მოეღოს, თავის სისაწყლეს, სიბეჩავეს, დამდაბლებას და უჩვენებს, თუ ვისკენ უნდა მიჰმართოს თავისი წყალობა.¹

„ვეფხისტყაოსნის“ ლექსიკაზე დაკვირვება გვიჩვენებს, რომ მოქმედი პირები იშვიათად, ძალიან ძუნწად, მაგრამ მაინც ხმარობენ უხეშ, უცენზურო, სალანძღვ, საგინებელ სიტყვებს. მაგრამ აქ მთავარია სიტუაციის, პირობების, მდგომარეობის, შექმნილი ვითარების გათვალისწინება. როგორც ვიცით, ტარიელმა ნესტანის დავალებით მოკლა ხვარაზშმა მეფის შვილი, სასიძო. ამან გამოიწვია მთელი სამეფო კარის, განსაკუთრებით მამიდა დეარის, აღშფოთება.² ფარსადან მეფემ მკვლელობის მონაწილედ თავისი და — დეარიც ჩათვალა; ამ საქმის ინიციატორების მისაპართით მეფე ამბობდა:

„მათ ბოზ-ე-უ როთა ასეთი რა მისცეს, რა უქადესა?

თუ დეარჩინო, ღმერთი ვგმო მისად პატიუად მზად ეს-ა“ (577,3-4).

შ. რუსთაველი ძალიან იშვიათად ხმარობს უხეშ-უწმინდურ-უშვერ სიტყვა-გამოთქმებს. მათ პოეტი იყენებს მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ სიტუაცია რთული და დაძაბულია. მთელი პოემის მანძილზე, ძირითადად, ორი მომენტი, როცა უხეშ სიტყვებს ხმარობენ მოქმედი პირები: 1. სასიძოს მკვლელობასთან დაკავშირებით და 2. ჰაშნაგირის მიერ თავისი საყვარლის-ფატმანის ავთანდილთან მწოლიარე ხილვისას. საგულისხმოა, რომ „ვეფხისტყაოსნის“ წამყვანი დადებითი პერსონა-

¹ თ. სახოკია, „ვეფხისტყაოსნის“ ფიგურალური სიტყვანი და გამოთქმანი: ენამკის შიგნით, III, 1938, გვ. 287.

² ერთმა ჩემმა სტუდენტმა (მ. მურთაზაშვილი, თუში, ალენიდან) ცხინვალის პედინსტიტუტში გრამატიკული გარჩევისას დეარის შესახებ აღნიშნა: ეს სიტყვა ასე დაიწყო: და+ვარ, ე. ი. და ვარ (მეფისა). ეს მართლაც ასეა პოემის მიხედვით. მაგრამ სიტყვის ასეთი ანალიზი ხალხური ეტიმოლოგიის ფარგლებს არ სცილდება. ჭინამდელიწო და ვარ სპარსული სიტყვაა და ნიშნავს „სამართლის მოქმელს“, „მსაჯულს“ (წარმოდგენს მეფეთა ეპითეტს და მიღებული აქვს ზოგადად „მეფის“ მნიშვნელობა) (იხ. ზ. ქუ მ ბ უ რ ი ძ ე, რა გქვია შენი? 1971, გვ. 110). დეარ უღეს საფუძვლად გვარს დ ა ვ ა რ ა შ ვ ი ლ ი (ცხინვალში ცხოვრობენ); დეარ-ი, მიმართვისას: დეარ! ქალის სახელად შეტანილია საქართველოს სსრ მინისტრთა საბჭოსთან არსებული იურიდიული კომისიის მიერ შედგენილ აღმინათა სარეკომენდაციო სახელების სიაში (თბ., 1964, გვ. 7).

უები (ტარიელი, ავთანდილი, ნესტანი, თინათინი) უხეშ ლექსიკურ ერთეულებს სრულებით არ იყენებენ. ასმათი ტარიელს ეუბნება, რომ:

„დავარ მოსთქმიდა სიტყვათა, რომელნი არა მსმენოდეს:
„ბო ზო, შენ ბო ზო, რად მოჰქალ? ვეპე, შენცა არა გლხენოდეს!“ (580,3-4.)

ერთ ადგილას პოემაში სწერია: „რა სიავე, რა სირეგენე, რა შლუობა, რა შმაგობა!“ (767,2).

როგორც დაკვირვება გვიჩვენებს, ჩვენ მიერ აღნიშნული სიტყვები ლიტერატურაში იხმარებოდა, მაგ., ოთხთავში ცკითხულობთ: „რომელმან დაუტევოს ცოლი თჳსი თჳნიერად სიტყვსა სიძესა, მან ამრუშა იგი“ (მ. 532); „ჩუენ სიძვისაგან არა შობილ ვართ“ (ი. 8,41).

იოანე შავთელის „აბღულმესიანში“ სწერია:

„სიძე-ამრუშებით, არა-წმიდებით,
ჩუენა-ლირწებით სჯულთა მპყრობელსა“.¹

ჩვენ არაფერს ვამბობთ „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების“ შესახებ, რომელშიც მოქმედ პირადაც კი არის გამოყვანილი „ღედაკაცი სიძვისა“.

პოემაში ბილწსიტყვაობა რომ სათაჳილოა, ეს ჩანს ადგილიდან: „დავარ მოსთქმიდა სიტყვითა, რომელნი არა მსმენოდეს“ (580,3).

„ვეფხისტყაოსანში“ უხეში სიტყვის ხმარების მხოლოდ ხუთიოდე შემთხვევა გვაქვს. აკადემიკოსმა მარი ბროსემ ეს სათვალავშიც კი არ ჩააგდო და აღნიშნა, რომ პოემაში არც ერთი უშვერი სიტყვა არ არისო. გამოჩენილი ფრანგი ქართველოლოგი „ვეფხისტყაოსანს“ თვლიდა მაღალი ზნეობის მლალადებელ წიგნად, რომელსაც „ილიადას“ უწოდებდა.

თქმის შესაბამისობის თვალსაზრისით საგულისხმოა განრისხებული როსტევეანის სიტყვები, რითაც ის ავთანდილისაგან მოგზავნილ ვაზირს, სოგრატს, მიმართავს:

„შმაგო, ენა ვით იხმარე, აწ მაგისად ჩემად კადრად?
აგრე შმაგი არ ვაზირად, არა ვარგ ხარ არცა სხვად რად!“ (759,3-4).
„ხამსა, კაცმან პატრონისა საწყინარსა არ დახედნეს,
ოღენ სიტყვა უმეცარი უმეტრულად დაიყბედნეს?!“ (760,1-2).

ასეთივე აზრი ქართულ ფოლკლორშიც თავისებური ემოციური კითხვითი ტონით არის გადმოცემული:

„შაჲ ლუდსა, წითელ ღვინოსა
განა ყოველთვის სმა უნდა,
პირში მოსულსა სიტყვასა
განა სუყველას თქმა უნდა?“

¹ იხ. ძველი ქართველი მეხოტბენი, II, იოანე შავთელი, აბღულმესიანი, ივანე ლოლაშვილის გამოცემა, თბ., 1964, გვ. 144.

„გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში“ კი იკითხება: „ბრძნად-მეტყუ-
ელებამ ვეცხლი არს წმიდამ, ხოლო ღუმილი ოქრომ ჩჩეული“.¹ ქარ-
თული ანდაზაც ხომ ამბობს: „ენით მუნჯი სჯობია ავმეტყველ მოუ-
ბარსაო“.

აქვე ყურადღება უნდა გავამახვილოთ ერთ მოვენტზე. „ვეფხის-
ტყაოსნის“ მოქმედი პირები (ავთანდილი, ტარიელი, თინათინი, ნეს-
ტანი, ფარსადანი, როსტგვანი, ფატმანი, ფრიდონი, შერვაშინი და
სხვ.) ერთმანეთს სახელით არ მიმართავენ (გარდა ერთი შემთხვევისა).
საკუთარი სახელის ნაცვლად მოქმედი პირები ერთმეორეს სხვადა-
სხვა ეპითეტებით ელაპარაკებიან: მეფეო, ხელმწიფეო, მაღალო, ლომო,
გმირო, მარჩენალო, მოწყალეო და სხვ. ეს არის ურთიერთმიმართვის
წესი, რომელიც გაბატონებულია „ვეფხისტყაოსნის“ საზოგადოებაში.
როგორც სპეციალურ ლიტერატურაშიც შენიშნულია, მხოლოდ ერ-
თადერთი შემთხვევაა გამოჩენილი: ავთანდილი გულანშაროდან ფრი-
დონს სწერს: „ფრიდონ მაღალო, სვე-სრულო მეფეთ-მეფეო“ (1318,1)

„ვეფხისტყაოსანი“ მდიდარია აფორიზმებით. მასში 150-ზე მეტი
აფორიზმია სტროფებისა თუ ცალკეული ტაეპების სახით. ბევრი მათ-
განი მეტყველების კულტურას ეხება. აი, ზოგიერთი:

1. არ-სასმენლისა მოსმენა არს უმეავესი წმახისა“ (897).
2. „საუბარმან უმეარმან შმაგი უფრო გააშმაგოს“ (216).
3. „გველსა ზერელით ამოიყვანს ენა ტბილად მოუბარი“ (902).
4. „ზოგი თქმა სჯობს არა-თქმასა, ზოგი თქმითაც დაშავდების“ (753) და სხვ.

პოეტის ენაშეობა, სიტყვის სიძლიერე და მოქნილობა, მისი გა-
მოყენება-მოხმარება უმაღლეს მწვერვალზეა აყვანილი.

მეტყველების კულტურის შესახებ შ. რუსთაველის მიერ გამოთ-
ქმულ მოსაზრებებს, როგორც ეს ი. მაისურაძემაც შენიშნა, მშვენივ-
რად ეხმაურება პ. უმიკაშვილის მიერ გამოქვეყნებული ერთი ხალ-
ხური ლექსი, სადაც ენის ორღესული ბუნება ასეა ჩამოყალიბებული:

ენა მწარე, ენა ტბილი,
ენა მოკლე, ენა გოფელი,
ენა სვედის უკუშფოელი,
ენა ქვეყნის შეცამძვრელი,
ენა მკურნალ-სნეულთათვის,
ენა მრთელთა ლახვრის მკერდელი,
ენა სული სულმობრთვეთა, —
ენა ზოგჯერ სისხლის მღვრელი“.

„ვეფხისტყაოსნის“ ენობრივ კულტურას დღესაც აღფრთოვანე-
ბაში მოჰყავს მკითხველი. მას ჩვენს ეპოქაშიც შეუძლია სათანადო
სამსახური გაუწიოს ყველა პროფესიის ადამიანს.

¹ გ. მერჩულე, ცხოვრება გრიგოლ ხანძთელისა, დედანი აღადგინა და გა-
მოკვლევა დაურთო პ. ინგოროყვამ, თბ., 1949, გვ. 11, მდრ. ი. მაისურაძე,
სიტყვის შთამავგონებელი ძალა: ქართული ენა და ლიტერატურა სკოლაში, 1966,
№ 2, გვ. 23.

თ ა ვ ი

ლექსიკოლოგიის ზოგიერთი საკითხი პოემაში

I სინონიმები

„ვეფხისტყაოსნის“ სინონიმებს რამდენიმე მკვლევარი შეეხო და საგულისხმო დაკვირვებები წარმოგიდგინა¹. სპეციალურ ლიტერატურაში ზაზგასმითაა აღნიშნული, რომ შ. რუსთაველი აზრების ფორმისა და შინაარსის თვალსაზრისით სწორად, ნათლად, ლამაზად გადმოცემისათვის სხვა ნაირფეროვან საშუალებებთან ერთად სინონიმებსაც იყენებს. ქართული ენის სინონიმური საშუალებანი შესაძლებლობას აძლევს შ. რუსთაველს ღრმად ჩაახედოს მკითხველი მოვლენებში, სიტუაციებში, მოქმედ პირთა სულიერ ცხოვრებაში.

შ. რუსთაველი სინონიმებს იყენებს მეტყველების ერთფეროვნებისა და ერთი და იმავე სიტყვის განმეორების თავიდან აცილების მიზნით. აქ გასათვალისწინებელია ის, რომ ერთი და იგივე სიტყვა ყოველთვის არ გამოხატავს ერთსა და იმავე მნიშვნელობას. იგი წინადადებაში, სიტყვათა ურთიერთობაში, კონტექსტში ავლენს აზრის ნიუანსსა და ნაირსახეობას.

შ. რუსთაველი დიდი გულისყურით ეკიდებოდა სიტყვათა შერჩევის საქმეს². მოვიყვანთ ერთ დამახასიათებელ მაგალითს. ავთანდილს ძლიერ გაუხარდა დაბნედილი ტარიელის პოვნა:

„რა ტარიელ დაინახა, განლამცა დაღლიჯა:
ახლოს მყოფი სიკვდილისა ჯდა და პირი დაებღიჯა,
საყულონი გარდებინეს, თავი სრულად გაეგლიჯა,
მას აღარა შეესმოდა, სოფლით გაღმა გაეხიჯა“ (869).

ამ სტროფში „სიკვდილისა“ და „სოფლით გაღმა გაეხიჯა“ შინაარსეულად ერთსა და იმავეს ნიშნავს, მაგრამ, რადგან მეორე ტაეპში შოთამ „სიკვდილი“ იხმარა, მეოთხეში იგი არ გამოიყენა,

¹ ალ. ბარამიძე, შოთა რუსთაველი და მისი პოემა, თბ., 1966; კ. დანელია, სინონიმურ წყვილთა ხმარება ვეფხისტყაოსანში. თბილისის უნივერსიტეტი შოთა რუსთაველს, საიუბილეო კრებული, თსუ-ის გამოცემა, 1966; შ. ლლონტი, „მეფე-ხისტყაოსნის“ სინონიმები: ეურნ. „სკოლა და ცხოვრება“, 1966, № 4 და სხვ.

² საყურადღებოა ის ფაქტი, რომ ქველ-ის რვატომეულში, ჩვენი დაანგარიშებით, „ვეფხისტყაოსნიდან“ შესულია 400-მდე ლექსიკური ვარიანტი.

სინონიმური გამოთქმა დაიხმარა („სოფლით გაღმა გაეგრჯა“) და ამით ფრაზა, წინადადება უფრო ნათელი და ემოციური გახდა (პოემის 869-ე სტროფში სინონიმურ წყვილთა არსებობას თავის დროზე ყურადღება მიაქცია ალ. ნეიმანმა).

როცა სინონიმებს ვუწოდებთ სიტყვებს, რომელთაც ერთნაირი ან მსგავსი მნიშვნელობა აქვთ, ამ შემთხვევაში ჩვენ გვაინტერესებს, უპირველეს ყოვლისა, სიტყვათა აზრობრივი მხარე, ე. ი. მათ ვაჭგუფებთ სემანტიკური ნიშნის მიხედვით. თუ კონტექსტში სიტყვათა ურთიერთშეცვლის შესაძლებლობას მივიღებთ მხედველობაში, მაშინ საქმე გვექნება სიტყვათა ჯგუფის სტილისტური ნიშნების მიხედვით გამოყოფასთან, ხოლო, თუ სინონიმებს მივაკუთვნებთ ისეთ სიტყვებს, რომლებიც ერთსა და იმავე საგანს გამოხატავს, მაშინ ვიცავთ ლოგიკურ პრინციპს. ასეთ სინონიმებს შეიძლება ეწოდოს ლოგიკური სინონიმები. სემანტიკური, სტილისტური და ლოგიკური სინონიმები ერთმანეთს კი არ უპირისპირდებიან, არამედ ავსებენ. მათ შორის ისეთივე მჭიდრო კავშირია, როგორიც სემანტიკას, სტილისტიკასა და ლოგიკას შორის.

ერთი სიტყვის მეორეთი შეცვლისას აუცილებლად უნდა გავითვალისწინოთ მათი მნიშვნელობა. სიტყვის მნიშვნელობა კი, თავის მხრივ, მჭიდროდ არის დაკავშირებული იმ ცნებასთან, რომელსაც გამოხატავს. ამიტომაც სინონიმთა მნიშვნელოვანი ნაწილი ერთდროულად წარმოადგენს როგორც სემანტიკურ, ისე სტილისტურსა და ლოგიკურ ოდენობას. სემანტიკურ, სტილისტურ და ლოგიკურ სინონიმებს ჩვენ პირობითად ვუწოდებთ ლექსიკური სინონიმებს და „ვეფხისტყაოსნის“ მაგალითზე ვუჩვენებთ, თუ როგორ არიან წარმოდგენილი ისინი პოემაში და რა ფუნქცია აკისრიათ (სინონიმები გვხვდება გრამატიკულ ფორმებშიც, მაგრამ ამჟამად მათ გვერდს ვუვლით).

სინონიმთა სიმრავლე ენის ლექსიკური მარაგის სიმდიდრის უტყუარი ნიშანია. ვ. თოფური ალნიშნავს, რომ ძირითადი ლექსიკური ფონდისაგან ახალ-ახალი ლექსიკური ერთეულების წარმოსაქმნელად და მათი ლექსიკური შემადგენლობის გასამდიდრებლად ქართულ ენას მრავალი საშუალება გააჩნია: აფიქსაცია, კომპოზიცია, ანუ ფუძეთშეერთება, ზმნისწინისა და თანდებულის საშუალებით წარმოქმნა, ფუძეთგანმეორება, მნიშვნელობის ცვლა, სიტყვის სესხება და სხვ.

„ვეფხისტყაოსანში“ განმეორების ერთ-ერთ სახეს ქმნის სინონიმებად გამოყენებული ქართული და შესაბამისი უცხოური სიტყვა, ასეთებია: „რემა, ჯოგი და ცხენია“ (55,2); „მომღერალნი და მუტრიბნი“ (371,2); „საქურქლე — ზარადხანისა“

(1262,4). განმეორების ასეთივე მაგალითად მიაჩნია ნ. მარს სტრიქონი: „ვიტა ვეფხსა, წავარნა და ქვაბი აქესო სახლად, მენად“. ნ. მარს აზრით, ვეფხისტყაოსნის მენა მომდინარეობს სპარსული მაანიდან, რაც ნიშნავს სახლს.

სინონიმიატ ენის ლექსიკის გამდიდრების საშუალებაა.

„ვეფხისტყაოსანში“ სინონიმებად გამოყენებულია როგორც ქართული, ისე ნასესხები სიტყვები. ამ გზით შექმნილია თავისებური სინონიმური წყვილები, რომელთაც შ. ძიძიგურმა სინონიმურეპარალელიზმი უწოდა. შ. რუსთაველთან გვხვდება როგორც კავშირიანი, ისე უკავშირო სინონიმური პარალელიზმის ნიმუშები (ამ საკითხზე იხ. შ. ძიძიგურის „საენათმეცნიერო საუბრები“, თბ., 1975).

თავის ნაშრომში „გიორგი მთაწმინდლის ენა იოვანესა და ეფთვიმეს ცხოვრების მიხედვით“ ა. შანიძე სინონიმურ გამოთქმებს მწერლის სტილის დამახასიათებელ მოვლენად მიიჩნევს. შ. რუსთაველიც მათ სტილისტური მიზნით ხმარობს. მოვიყვანთ სინონიმის რამდენიმე მაგალითს:

„კვლა სხვანით — ვეფხი უსულო, მკედარი, ქვე-დანარცხებული“ (870,2);

„ვამთუ გაწყრეს, გაგულისდეს, კუშტი გულსა შეაურევს“ (1485,2);

„ეტუოდა: სულე! რამე გიყავ? კაცი ვარ, ადამიანი“ (234,1);

„ფიხლა ქაყეთს მოვიყვანო მათი მომსპობა-მწყვედელო“ (1312,4);

„მწაღიან, გნახნე პატივით, ვითა მამა და მშობელი“ (1427,4);

„მარტო მოსთქმინდის, ტიროდის, ტანად აღვისა ხიანი“ (842,1).

შ. რუსთაველის ენისათვის სპეციფიკურია ისეთი შემთხვევები, როცა სიტყვა ერთსა და იმავე დროს ეპითეტიცაა და სინონიმიც. პოეტური სემანტიკის ამ ორი ერთეულის ფუნქციით სიტყვის დატვირთვა აძლიერებს სალექსო ტაეპის შინაარსს და მეტ გამომსახველობითხდალას ანიჭებს მხატვრულ თქმას; მაგალითები:

„გპოვე ვარდი მოყვითანე, შუქ-მკრთალი და ფერ-მეხდილი“ (997,3);

„გვგზობ კაცსა აუგოანსა, ცრუსა და ღალატოანსა“ (800,2).

აქ სინონიმები მოქმედების სუბიექტს ან ობიექტს მიემართება ეპითეტებად. მოყვითანე, შუქ-მკრთალი და ფერ-მეხდილი ვარდის ეპითეტებია; ისინი ამავე დროს ურთიერთის მიმართ სინონიმებიც არიან. სიტყვათა დატვირთვა ერთზე მეტი პოეტური ფუნქციით რუსთაველის ლექსიკას დინამიკურ შინაარსს ანიჭებს, — ზოთხეტებს შ. ლლონტი.

პოეტი სინონიმების საშუალებით აღწევს ლოგიკურ სიცხადესაც, სიზუსტეს, სინათლეს. როგორც დაკვირვება გვიჩვენებს, მხატვრული მეტყველების სიზუსტე და სიცხადე ბევრადაა დამოკიდებული სინონიმთა სწორად შერჩევაზე, მაგალითად:

„ძილისა მიჰხედა ნაცალი ძილ-მკრთალოთა, ღამე-თე ულთა“ (455,3);

„მუნ. შემოწყალოს თქვენმავე გულმან მოწყალე-მღოზელმან“ (804,4).

აქ „ძილ-მკრთალო“ და „ღამე-თე ული“, „მოწყალე-მღოზელ“ სინონიმებია, აზუსტებენ შინაარსს, აზრობრივად ერთმანეთს ავსებენ და სწორედ ამათი წყალობითაა, რომ ფრაზა, წინადადება მაქსიმალურადაა დატვირთული შინაარსით, აზრით.

არნ. ჩიქობავას თავის „ენათმეცნიერების შესავალში“ აღნიშნული აქვს, რომ სინონიმები ერთი მნიშვნელობის სიტყვებს ჰქვია, მაგრამ ვერ ვიტყვით, თითქოს სინონიმებს სავსებით ერთნაირი მნიშვნელობა ჰქონდეს: ან აღსანიშნავი საგნის სხვადასხვა მომენტია, სინონიმებს რომ განასხვავებს, ანდა თვალსაზრისი, რომელიც მოლაპარაკის დამოკიდებულებას აღსანიშნისადმი ახასიათებს, ანდა გრძნობითი იერი, რომელსაც სინონიმური სიტყვა იწვევს, ანდა კიდევ დიალექტური სხვაობა სინონიმური სიტყვებისა.

საგულისხმო დაკვირვებას გვაწვდის კ. დანელია იმის შესახებ, რომ რუსთაველის ენის ერთ-ერთ დამახასიათებლად უნდა ჩაითვალოს უარყოფითი კონსტრუქციის სინონიმური წყვილები. არ — ნაწილაკი მწერლისათვის ანტონიმებიდან სინონიმების შექმნის აქტიური საშუალებაა. ეს ნაწილაკი სიტყვაწარმოების საშუალებად რუსთაველამდეცაა გამოყენებული, პაგრამ ძალიან იშვიათად, „ვეფხისტყაოსანში“ კი ისე ხშირად იხმარება, რომ შეიძლება იგი მწერლის მოქნილ ინდივიდუალურ საშუალებად ვცნოთ. რაც შეეხება ხალხურ მეტყველებას, ზემოაღნიშნული ფუნქციით არ — ნაწილაკის ხმარება მას არ ახასიათებს და, ამდენად, გამორიცხულია ის გარემოება, თითქოს რუსთაველს ეს ხერხი ხალხური პოეზიიდან ესესხოს.

იმავე მკვლევრის სიტყვით, უარყოფითი კონსტრუქცია სინონიმური წყვილების გამოსახატავ შინაარსს სიმკვეთრისა და დამატებლობის იერს აძლევს. ამ დებულების საილუსტრაციოდ მოყვანილია ასეთი მაგალითი: „სხვა-და-სხვა ჭირი ჩემზედა არ ახალია, ძველია“ (1175,4); კ. დანელია განაგრძობს: აქ უარყოფითი კონსტრუქცია აძლიერებს და მკვეთრს ხდის მრავალჭირგამოვლილი ადამიანის სულიერ განცდას: სხვადასხვა ჭირი და უბედურება ტარიელისათვის ახალი, მოულოდნელი კი არ არის, არამედ ჩვეულებრივია (ძველია). მსგავსი მაგალითებია: „დაბეჭდილი, არ-გახსნილი“ (1367,4). „მძიმე, არ-სუბუქი“ (1143,3), „დაღრეჯით, არ-მხიარულად“ (822,1) „არ მოყვარულად, მტერულად“ (1206,3) და მრავალი სხვ.

სინონიმების საკითხს „ვეფხისტყაოსანში“ გაკვრით შეეხო ა. შანიძე თავის ერთ საყურადღებო ნაშრომში. მკვლევარს აინტერესებდა პოემაში ქარქაშისა და კაპაჩკის ურთიერთობა. ა. შანიძის

აზრით, „თუ ქარქაშო-ც რუსთველის სიტყვაა, გამოდის, რომ პოეტი ერთისა და იმავე საგნის აღსანიშნავად ორ სიტყვას ხმარობს, რომლებიც მისთვის სინონიმებია. „ვეფხისტყაოსანში“, რა თქმა უნდა, სინონიმები არის; მაგ., ფრინველთა მეფის აღსანიშნავად რუსთველი ძველ სალიტერატურო ორბსაც ხმარობს და მერმინდელს (სალიტერატურო ენაში მე-9 საუკუნიდან შემოსულ) არწივსაც“. მაშასადამე, უძველეს ძეგლებში (მაგ., დაბადების ქართული თარგმანი და სხვ.) ფრინველთა მეფის სახელი იყო ორბი. მე-10 საუკუნეში კი ამ სიტყვის მნიშვნელობით უკვე გამოდის სომხური წარმოშობის სიტყვა — არწივი, რომელიც თანდათან ავიწროებს ლიტერატურულ ენაში ორბს. ერთი პირველთაგანი, ვინც შემოიტანა ლიტერატურულ ენაში არწივი, იყო ექვთიმე ათონელი. შემდეგ, დროთა ვითარებაში, არწივმა თანდათან შეავიწროვა ორბი და გამოდევნა ლიტერატურული ენიდან. მაგრამ ორბის გაგება არწივის მნიშვნელობით საერო მწერლობის ენაშიც გვხვდება. ილია ჭავჭავაძე თავის ცნობილ პოემაში წერს:

„სადაც ღიღებულს შთასა მყინვარსა
ორბნი, არწივნი ვერ შეჰხებიან“.

ა. შანიძე წერს, რომ აქ ძნელია იმის თქმა, პოეტი არწივსა და ორბს სინონიმური მნიშვნელობით ხმარობს თუ არა¹.

სამაგიეროდ, შ. რუსთაველის პოემაში ეს სიტყვები (ორბი, არწივი) სინონიმებადაა გაგებული; მაგალითები:

„ვითა კაჟაბი არწივსა, ქვეშე ში და მოძრწებოდა“ (233,2).

„მათ ლაშქართა ყოლბსა შუა ორბი სითმე გამოფრინდა“ (980,1).

„ვეფხისტყაოსანში“ არწივი ორჯერ გვხვდება, ორბი — ერთჯერ, მაგრამ ეს სიტყვები სემანტიკურად ერთნაირი მნიშვნელობისაა. მაშასადამე, მე-12 საუკუნეში ეს ორი სახელი სინონიმური გაგებით იხმარებოდა. ამ ორი სიტყვიდან (ორბი, არწივი), რომლებიც ერთსა და იმავე ცნებას გამოხატავს, ერთი ქართულია წარმოშობით (ორბი), მეორე კი (არწივი) — ნასესხები სხვა ენიდან.

ყოველივე თქმულის შემდეგ ცოტა უცნაურად მოჩანს ის ფაქტი, რომ ცხოველთა სამეფოს გამოჩენილი სპეციალისტები დღესაც ამ ორ სახელს (ორბი, არწივი) სხვადასხვა ლექსიკურ ერთეულად მიიჩნევენ; მაგ., არჩილ ჭანაშვილი პირდაპირ წერს, ორბი (*Gyps fulvus*) და მთის არწივი (*Aquila chrysaetus*), ორივეს კი დიდი ზომის მტაცებელ ფრინველად თვლის².

¹ ა. შანიძე, „ვეფხისტყაოსნის“ საკითხები, თბ., 1966, გვ. 259.

² არჩილ ჭანაშვილი, „ვეფხისტყაოსნის“ ცხოველები: თბილისის უნივერსიტეტი შოთა რუსთაველს, საიუბილეო კრებული, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1966, გვ. 309; შდრ. ალ. პაპაძე, „ვეფხისტყაოსნის“ ცხოველები თარგმანებსა და ლექსიკონებში: ჟურნ. „სკოლა და ცხოვრება“, 1964, № 1.

სინონიმთა ნიუანსის შინაარსობრივი სხვაობა, განსხვავებული ელფერი ნათლად ჩანს ფრაზაში, წინადადებაში, რეალურ კონტექსტში, მაგალითად:

„მზისა შუქთა ვერ-შვერეტელი ია ხმე ბის,, ვარდი კნე ბის“ (795,2);
„ღია მძულს მეტი მოყვრისა შიში, კრძალვა და რიღობა“ (1487,1);
„გაეხარნეს მისვლა ჩემი, ტურფისა ლამაზისა“ (477,4).

სინონიმები: ხმება და კნება, კრძალვა და რიდი, ტურფა და ლამაზი შინაარსობრივად თითქმის ერთნაირი სიტყვებია, მაგრამ მათ შორის რაღაც განსხვავებული იერი შეიმჩნევა. ეს „რაღაც“ სტილისტური ელფერია, რომელიც ავსებს, სრულყოფილს ხდის იმ საგანს, თუ მოვლენას, რომელთაც სინონიმური წყვილები გადმოგვცემენ.

„ვეფხისტყაოსნის“ ლექსიკური განმეორების ერთ-ერთ სახეს წარმოადგენს ორი ან მეტი სინონიმური სიტყვის ერთად გამოყენება. სინონიმური სიტყვების განმეორებით რუსთაველი აძლიერებს ფრაზის აზრობრივ-შინაარსობრივ მხარეს. ქართული ენის მდიდარ ლექსიკაში რუსთაველი უხვად პოულობს სინონიმებად გამოსაყენებელ სიტყვებს; ამის მაგალითებად სპეციალისტები ასახელებენ:

„ვამ საწუთრო ბოლოდ თავსა ასუღარებს, აზეწარებს“ (718,4);

„მწაღდა, მაგრა ვერ შევკმართე შემკიდება, შემოხვევა!“ (549,4).

შ. რუსთაველი სინონიმურ წყვილებს ყველაზე ხშირად იყენებს ერთნაირი სიტყვების განმეორების თავიდან აცილების მიზნით, რადგან პოეტმა იცის, რომ ფრაზაში, წინადადებაში ერთი და იმავე სიტყვის ხმარება სტილისტური მინიმუმის დარღვევას იწვევს, ანელებს ფრაზის ემოციურ ძალას, თუ ამას განსაზღვრული მხატვრული მიზნები არ კარნახობს; მაგალითები:

„დახოცეს და ამოწყვეტეს, ცათა ღმერთი შეარისხეს“ (78,2);

„ზედა ჯდა შავსა ტაიქსა, — მერანო რამე შავია“ (205,2);

„ორგული და მოღალატე ნამსახურსა დავაგვანე“ (4713);

„იტყვის: ღმერთო, რა შეგცოდეთ, ეგზომ დიდი რა გაწყინეთ?“ (866,1);

„რავაწყინეთ, რა შეგცოდეთ, რად დავყარა, რად გავწირა?“ (828,3);

„ყოვლინ ტიროდეს, მოსთქმოდეს, მერმე დაწყნარდეს გვიანად“ (829,1);

ამასთან დაკავშირებით მეტად საინტერესოა რუსი იურიისტისა და საზოგადო მოღვაწის, გამოჩენილი ორატორის ანატოლი თედორეს ძე კონის ნაშრომიდან „რჩევა-დარიგება ლექტორებს“ ის ადგილი, სადაც ნათქვამია, რომ „სიტყვის წარმოთქმისას არ იხმაროთ ერთი და იგივე გამოთქმები და ერთნაირი სიტყვებიც კი; თუ ისინი ერთმანეთთან ახლოს არიან. ფლობერისა და მოპასანის თქმით, „ერთნაირი სიტყვები

ტექსტში 200 სტრიქონით მაინც უნდა იყოს ერთმანეთისაგან დაშორებული“.

შ. რუსთაველი სინონიმებს იყენებს სხვადასხვა შინაარსობრივი ნიუანსის, ემოციური ელფერის გადმოცემის მიზნით, ამას კი განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს ნაწარმოებში მხატვრული ენის ემოციურობისათვის, ფრაზის დინამიკისათვის, წინადადების კეთილშობილებისათვის, მკითხველზე ზემოქმედებისათვის. ამ შემთხვევაში სინონიმები აზრებს უფრო მეტი სიძლიერით გადმოგვცემენ; იქმნება ამაღლებელი სახეები: სტრიქონებს ეძლევათ ემოციური რიტმი და ძალა. სინონიმური წყვილის ცალი რუსთაველთან სულ სხვა ძალით ეღერს. იმდენად ნიშანდობლივია შ. რუსთაველის ენისათვის ის კანონზომიერება, რომელიც სინონიმურ ერთეულთა წყვილად ხმარების ფაქტებს ახლავს, რომ პოეტური ლექსიკის ამ თვისებურებას ჩვენ თამამად შეგვიძლია ვუწოდოთ რუსთაველის სინონიმები.

ნაწარმოების შინაარსის გარეგანი გამომჟღავნების ერთ-ერთ საშუალებას სინონიმები წარმოადგენს. აი, სინონიმთა რამდენიმე მაგალითი, სადაც შინაარსობრივ ნიუანსს, ემოციურ ელფერს დაკვირვებული თვალით უდავოდ შეამჩნევს:

- „რაცა შეგცოდეთ, შეგვიწოდებ, თვით ჩვენვე შეგვიწოდებ;
თუ ღმრთულებს შეგვიწყალებდეთ, აქა ნუ მოვლენ სპანია“ (426,1-2);
- „გული კრულია კაცისა, ხარბი და გაუძლომელი“ (720,1).
- „რომე კაცსა მიჰწურობა ატირებს და გააფრდილებს“ (715,2);
- „აწ მითხარ, თუ რას იტყოდო, თქვი და სიტყვა გააკვლად“ (817,4);
- „ყმა გაეშარათა საქებრად მტირალი, ცრემლთა მფრქვეველი“, ებებს, უზახის, უყივის ღლებს ღმერთს მთველი“ (865,1-2).
- (მღრ. „გმირებს უძახის, უყივის ჩემი ღაფი და ნალარა“ (აკაკი);
- „რა უთქვამს, რა მოუჩმახავს, რა წიგნი მოუწერია“ (1090,4);
- „მე ვუყურებდი, ვუკვრებდი; თქვეს: „ამოდ გავიხარენით“ (1218,1);
- „მუნ ბადახსა აშვენებდეს სინატრფენისაზენი“ (1492,4);

მხატვრულ ნაწარმოებში განსაკუთრებით ფასდება აზრის ნათლად და ცხადად გადმოცემის ოსტატობა, სიტყვის მომჭირნეობა, ნაკლებსიტყვაობა. მართლაც, „ვეფხისტყაოსანში“ შოთას მაღლიანი კალმის ძალით, როგორც იტყვიან, ფრაზაში, წინადადებაში სიტყვები სიციწროვებს გრძნობენ, აზრები კი — სილადეს. ამ დიდებულ მხატვრულ ქმნილებაში ენობრივი საშუალებანი მაქსიმალურადაა გამოყენებული იმისათვის, რომ ასახვით ფორმებიცა და ასახულიც იდეალურად განვიცადოთ. სწორედ ამიტომაც, რომ რუსთაველის პოეზიაში ასახვის საშუალებანი ადეკვატურია იმისა, რაც უნდა აისახოს. ამით მიღწეულია ნაწარმოების მხატვრული სრულქმნილება, მისი შემეცნებით-ესთეტიკურ მხარეთა მთლიანობა (შ. ლლონტი).

სინონიმებად „ვეფხისტყაოსანში“ წარმოდგენილია არსებითი სა-

ხელები (საწყისიც), ზედსართავი სახელები (მიმღეობაც), ზმნები, იშვიათად ზმნიზედები.

1. არსებითი სახელები (საწყისითურთ) სინონიმებად:

- „იტყვის: „ღმერთო, რა შეგცოდნენ, უფალსა, არსთა მხედსა“ (862,1).
„ზედა ჯდა შეესა ტაიქსა, — მერანი რამე შევია“ (205,2);
„ღაო, მეტსა საუბარსა აღარ მომცემს ჟამი და დრო“ (860,1);
„რა სიავე, რა სირეგენე, რა შლეგობა, რა შმაგობა“ (767,2);
„ღია მძულს მეტი მოყვრისა შიში, კრძალეა დარიღობა“ (1487,1);
„მათ შექმნან გლოვ-ტირილი, ქმნან საქმე გამწარებული“ (189,2).

2. ზედსართავი სახელი (მიმღეობითურთ) სინონიმებად:

- „გაეხარნეს მისელა ჩემი, ტურფისა და ღამაზისა“ (477,4);
„კელა სხვაგნით-ვეფხი უსულო, მკედარი, ქვედანარცხებული“ (870,2).
„გული კრულია კაცისა ხარბი და გაუძლომელი“ (720,1);
„მოართვეს. გასცა უზომო, უანგარიშო, ულევო“ (53,4);
„ხამს მიჯნური ხანიერი, არ მეძავე, ბილწი, მრუში“ (25,1);
„მეფე საწოლს შემოვიდა სევედიანი, დაღრეჯილი“ (102,1);
„ძილისა მიხვდა ნაცვალის ძილ-მკრთალთა, დამე-თეულთა“ (455,3);
„მუნ შემიწყალოს თქვენმანვე გულმან მოწყალე — მღმობელმან“ (804,4).

3. ზმნები სინონიმებად:

- „რაცა გადრო, არ გეწყინოს, არ გაპრისხდე, არ გასწყერო“ (66,3);
„არ მოგებუნდე, მომიგლოვე, მიტირე და მივაგლახე“ (158,4);
„გამშორეებოდეს, წამსვლოდეს, ამისთვის დაეწევი ალსა“ (631,4);
„მაწყინე და გაპრისხე, ვერ დავიღე დიდხანს სული“ (816,3);
„მომიგონებდი, გახსოვდი მე შენთვის დაკარგული საღ“ (1297,3);
„მას გაეცინეს, გაღიმდა, ჰშენოდა მხიარულობა“ (1472,2).

4. ზმნიზედები სინონიმებად:

- „მონამან სელნი დაუდგან, დაჟდა კრძალვით დარიღითა“ (125,3);
„რად ვბი ქუშად და დაღრეჯით ასრე მიხდილი ცნობისა?“ (126,4);
„გამელავნებასა მექაღდა არ მოყვარულად, მტერულად“ (1206,3);

შ. რუსთველის პოემაში წარმოდგენილია როგორც აბსოლუტური [„ღაო, მეტსა საუბარსა აღარ მომცემს ჟამი და დრო“ (860,1)], ისე რელატიური სინონიმური ერთეულები [„გული კრულია კაცისა, ხარბი და გაუძლომელი“ (720,1)]. შენიშნულია, რომ ამ უკანასკნელ შემთხვევაში წყვილის მეორე წევრი მეტი გამოსახველობითი ძალისაა, ვიდრე პირველი, ე. ი. ადგილი აქვს გადმოსაცემი შინაარსის ზრდას, მატებას, აღმავლობას, რომელიც ორგანულად ერწყმის პოემის სტილის ექსპრესიულობას.

ხშირად შ. რუსთაველი არსებული სინონიმური სიტყვებიდან ერთ-ერთს ამოარჩევს ხოლმე. ასეთი შერჩევა: საშუალებას აძლევს

პოეტს, გამოიყენოს ყველაზე შესაფერისი და მოხერხებული სიტყვა მოცემული სიტუაციისა და შექმნილი ვითარებისათვის, ან კიდევ უფრო თვალსაჩინოდ გამოავლინოს თავისი დამოკიდებულება საგნებისა და მოვლენებისადმი¹.

„ღლე ერთ გარდახდა. პურობა, სმაჰამა იყო, ხილობა“ (57,1);

„მეფე გაწყრა, გაგულისდა, ლაშქარნიცა შეუზახნა“ (96,1);

„აეთანდილ სკვრეტს გაკვირვებით მათსა ეგრე ქცევა-ზმასა“ (224,4);

„წა, უკუღეგ! ავი, შმაგი, უმეცარი, შლეგი, წბილი!“ (761,3);

„ქელა წუ მიკმ ერთგულობისა გამტეხლად, დაჰამლეწელად“ (1483,4).

ზემომოყვანილ მაგალითებში საგანგებო ახსნა-განმარტების გარეშეც ნათელია სინონიმური წყვილების გამოყენების მიზანი. ისინი ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან მნიშვნელობის ელფერით, რითაც პოეტი ახერხებს აზრის ზუსტად გადმოცემას ყოველ კონკრეტულ შემთხვევაში.

შ. რუსთაველი სინონიმების ოსტატურად გამოყენებით უფრო ზუსტს, მკაფიოს ხდის გადმოსაცემ აზრს, მას სხვადასხვა ელფერს ანიჭებს და ამასთან ერთად ამჟღავნებს თავის დამოკიდებულებას ამა თუ იმ მოვლენის ან საგნისადმი. სხვა საშუალებებთან ერთად სინონიმთა წყალობითაც ახერხებს შ. რუსთაველი წინადადების გამომსახველობითი ძალის, ემოციური იერის გაძლიერებას.

როგორც არ უნდა გავიგოთ სინონიმური გამოთქმების მხატვრულ-ენობრივი ფუნქცია, ერთი ცხადია: სინონიმური სიტყვები და გამოთქმები ენის ლექსიკის სიმდიდრეა, მათი მეშვეობით შ. რუსთაველი მეტ გამომსახველობას, მოქნილობას, ექსპრესიულობას ანიჭებს ენას, — სწორად შენიშნავს ალ. ლლონტი.

შ. რუსთაველის ენის გრამატიკული და მხატვრული წყობის სასადავეში, ტიპურობასა და ემოციურობაში გარკვეული წვლილი შეაქვს სინონიმურ წყვილებსაც.

გ. ომონიმები

შ. რუსთაველის მხატვრული ენა მრავალი თავისებურების შემცველია. ამ თავისებურებების გამოკვეთაში გარკვეული წვლილი უძევს სინონიმებსა და ანტონიმებთან ერთად ომონიმებსაც.

„ვეფხისტყაოსანში“ მდიდარი ომონიმები მხოლოდ საშუალებაა შთამბეჭდავი სახეების შესაქმნელად. დაკვირება გვიჩვენებს, რომ

¹ შლრ. ე. ბაბუნაშვილი, სინონიმები ილია ჭავჭავაძის ენაში: თსუ შრომები, ტ. 71, 1958, გვ. 19-28.

ომონიმებს რუსთაველი ძალიან ხშირად იყენებს რითმის საჭიროებისათვის. მაგრამ აქ ანგარიშგასაწევია ერთი გარემოება: რუსთაველი ქართულ მწერლობაში ალიტერაციის სწორუპოვარი ოსტატია. მას ახასიათებს სიტყვის განმეორება ბგერების განმეორების მიზნით. „ნახეს და ნახვა მოუნდა უცხო სა ნახავისა“ (86,4); „სჯობს უყოლობა კაცისა მომღერავისა ყოლასა“ (770,4); ალიტერაცია ეწოდება ერთი და იმავე ან მსგავსი თანხმოვანი ბგერების განმეორებას ლექსში ამა თუ იმ მხატვრული მიზნის მისაღწევად. ხმოვანი ბგერების განმეორებას (ასონანსი) მთავარი მნიშვნელობა სიტყვების მახვილიან მარცვლებში ეძლევა. ლექსის სტრიქონში ხშირად ადგილი აქვს ალიტერაციის და ასონანსის კომბინაციას (კ. ჭიჭინაძე). ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს, რომ რუსთაველი ნაწარმოების ფორმისა და შინაარსის ჰარმონიაში წარმოდგენის დიალექტურმა პრინციპმა, საერთოდ, და, კერძოდ, ალიტერაციისადმი მიდრეკილებამ მიიყვანა ომონიმების გამოყენებაში. ნიმუშისათვის ავიღოთ ერთი სტროფი:

„ერთგან დასხდეს, ილალბეს, საუბარი ასად აგეს,
 ბროლ-ბადახში შეხვეული და გიშერი ასადაგეს;
 ყმა ეტყვის, თუ: „შენთა მკვრეტთა თაჲ ხელი, ა, სად აგეს
 ცეცხლთა, შენგან მოდებულთა, გული ჩემი ასადაგეს“ (138).

საგულისხმოა, რომ თეიმურაზ ბაგრატიონმა აღნიშნულ სტროფს მიაქცია ყურადღება და განმარტა ამ სიტყვის ოთხივე მნიშვნელობა.

გამოჩენილი რუსთაველოლოგი ვუქოლ ბერიძე ასეთ ინტერპრეტაციას იძლევა: ა) ერთად დასხდნენ, ილალბეს, საუბარი ასად გაამრავლეს; ბ) ბროლ-ბადახში — ე. ი. ბაგე-კბილები; შეხვეული — უმოძრაო, მოკუმული; გიშერი — უღვაშები; ასადაგეს — სადაგად, მარტივად გახადეს; ბროლ-ბადახში შეხვეული და გიშერი ასადაგეს — აქამდის რომ ბროლ-ბადახში — პირი მოკუმული ჰქონდათ, ახლა გიშერი — უღვაში ამოძრავეს, ე. ი. დაუწყეს ერთმანეთს კოცნა და ამით ბაგე-კბილნი და უღვაში გაამარტივეს, გააიაფეს, გაასადაგეს; მესამე ტაეპის შინაარსი ასეთია: ყმა (ავთანდილი) ეტყვის: შენთა მკვრეტელ — მეტოქეთ, თაჲ, ხელი, გიჲ, აჰა, სად წააგეს, სად დამარცხდნენ, ხოლო მეოთხე ტაეპში ნათქვამია: ცეცხლმა მაქედან, ე. ი. შენგან მოდებულმა, ჩემი გული დაწვა.

პოემაზე დაკვირვება საფუძველს იძლევა ვთქვათ, რომ რუსთაველი მაიცდამიანც არაა გატაცებული მაჯამების შექმნით. 1598 სტროფიდან მხოლოდ თერამეტია გამართული ომონიმურად, მაჯამებით; ამასთან დაკავშირებით შ. ლლონტი მიუთითებს, რომ რუსთაველი

ლექსის გამართვის მაჯამური მანერა არ გაუხდია თვითმიზნად. იგი მხოლოდ ერთი შენაკადთაგანი იყო იმ მდიდარი რითმული კონსტრუქციებისა, რომელთაც დიდი პოეტი იყენებდა თავის უკვდავ პოემაში.

შ. რუსთაველი ვირტოუზულად იყენებს მხატვრული მიზნებისათვის ომონიმური სიტყვების ფორმისა და შინაარსის ამ „წინააღმდეგობას“; მაგალითად:

„იგი ველი გაირბინა, ლაშქართაგან გაეკიდა.

ვინმეა ნახა სულეირმან, ანუ ვინმეა გაეკიდა?“ (173,1-2).

საგულისხმოა, რომ ომონიმების წყალობით შ. რუსთაველი ახერხებს სიტყვების თამაშს, მაგრამ არა უაზრო სიტყვების თამაშს, არამედ ერთნაირი ბგერადობისა და სხვადასხვა შინაარსის მქონე სახელების, ზმნებისა თუ მეტყველების სხვა ნაწილების განმეორებას. სწორედ ომონიმები უძევს საფუძვლად მაჯამას, ზმას, ხალხურ გამოცანებს, შელოცვებს, მაგრამ, როგორც სპეციალურ ლიტერატურაშია აღნიშნული, ზნა და მაჯამა ენათმეცნიერების კვლევის საგანი არაა¹.

რუსთაველის ომონიმებმა (მაჯამებმა) ადრევე მიიქცია მკვლევართა ყურადღება, მაგრამ ბევრმა თავი შეიკავა მათს განმარტებაზე. რუსთველოლოგიის, როგორც მეცნიერების, ფუძემდებელი ვახტანგ VI მაჯამურ დაბოლოებებში ვერ გარკვეულა და არ თარგმნის მათ: „ბოლოების სათარგმანო არ მითარგმნია, თქვენ თარგმნეთო“, — ამბობს იგი ასაღაცის ფორმის შესახებ².

შ. რუსთაველი ომონიმებს იყენებს არა მარტო ცალკეული სტროფებისათვის (საღექსო სტრიქონთა შინაარსობრივი და კომპოზიციური ერთიანობისათვის), არამედ სტროფის შემადგენლობაში შემავალი ტაქებისათვისაც. ამის მაგალითი მრავლადაა პოემაში:

„მისმან შუქმან გაანათლა სამყარო და ხმელთა კიდე .

რა უმძიმდა, არ ვიცოდი, ან ტიროდა ვისთვის კიდე“ (110,2-3).

აქ პირველი „კიდე“ ნიშნავს მხარეს, კუთხეს, ხოლო მეორე — ზმნიზელაა (კიდევე) და მნიშვნელობით იგივეა, რაც „რისამე გარდა“ „რისამე დამატებით“. ავიღოთ სხვა მაგალითები:

„დაღრეჭით იყო მჭდომარე ძოწეულითა რიდიითა...

მონამან სელნი დაუდგნა, დაჟდა კრძალვით და რიდიითა“ (125,1-3).

ამ ტაქებში ყურადღებას იპყრობს სინონიმ-ომონიმთა შერწყმა, რითაც პოეტი ქმნის შთამბეჭდავ სახეს. „კრძალვით და რიდი-

¹ ბ. ფოჩხუა, ომონიმია და პოლისემია: იკე, IX—X, გვ. 30.

² იხ. ა. შანიძე, ვახტანგის მონოგრაფია ვეფხისტყაოსნის შესახებ და მისი მნიშვნელობა პოემის ტექსტის შესწავლისათვის: ჟურნ. „მნათობი“, № 6-7, 1937, გვ. 229.

თა“ სინონიმებია, ნიშნავს: მოკრძალებით, მორიდებით. პირველი ტა-
ეპის „რი დითა“-ს („ძოწეულითა რიდითა“) მნიშვნელობა ასეთია:
ქალის თავსაბურავი, თავსაფარი. ეს რომ ასეა, ჩანს ნაწარმოების ში-
ნაარსიდანაც. ჩვენ მიერ დამოწმებული სტრიქონები ამოღებულია იმ
ადგილიდან, სადაც ლაპარაკია თინათინის მიერ ავთანდილის გაგზავ-
ნის შესახებ უცხო მოყმის საძებნელად.

ავთანდილის წასვლასთან დაკავშირებით „უცხო მოყმის“ საძებ-
ნელად ასეთი სტრიქონები გვხვდება:

„ამ საქმესა მემოწმების დიონოსი, ბრძენი ეზროს:

...ვის ბადახში არა ჰგვანდეს და ლერწამი ტანად ეზროს“ (178,1-3).

ეზროს ომონიმია, ფორმით ერთნაირი, შინაარსით კი სხვადა-
სხვაა. ამ ომონიმის განმარტება მოცემული აქვს თეიმურაზ ბაგრატი-
ონს. მისი სიტყვით, პირველ სტრიქონში მოხსენებული ეზროს არის
დიონოსი ალიკარნასელი (და არა არიოპაგელი), რომელიც
რომში სწავლობდა 22 წელს, შეითვისა ლათინური ენა და რომელ
ბრძენტა და ფილოსოფოსთა დახმარებით დაეუფლა ფილოსოფიას.
იგი დაუმეგობრდა რომელ მეცნიერებს, დაწერა მრავალი ნაშრომი,
რომლებმაც ჩვენამდე ვერ მოაღწია. ქართულ ენაზე ძველად ყოფილა
თარგმნილი დიონოსის ათი სხვადასხვა წიგნი.

„ტანად ეზროს“ შესახებ თეიმურაზს აღნიშნული აქვს: „ვის ბა-
დახში არა ჰგვანდეს და ლერწამი ტანად ეზროს,“ — ესე იგი დაწვთა
და ბაგეთა ფერი დაეკარგოს და ტანისა ზრო; ესე იგი მშვენიერი ტანი
ლერწამს დამსგავსებოდეს. ეზროს ქართულია“¹.

ავილოთ ომონიმის სხვა ნიმუში:

„უჩნდის ქვეყანა ტახტად და მკლავი სადებლად თავისად...“

შენთვის სიკვდილი მეყოფის ლხინად ჩემისა თავისად“ (182,2-4).

ეს მაგალითი ჩვენს ყურადღებას იპყრობს არა მარტო ომონიმე-
ბით, არამედ სიტყვის მრავალმნიშვნელობითაც. ეს ორი მომენტი (ომ-
ონიმი და მრავალმნიშვნელობა) ერთმანეთს დაემთხვა საანალიზო ტა-
ეპებში. პირველი „თავისად“ აქ ნიშნავს ადამიანის სხეულის ნა-
წილს. მეორე ტაეპში წარმოდგენილი „თავისად“ უქუქცევითი
ნაცვალსახელია და აღნიშნავს საკუთარ პიროვნებას.

განვავარდოთ დაკვირვება:

„ახალმან ფიფქმან დათოვა, ვარდი დათრთვილა, დანასად;

მოუნდის გულსა დაცემა, ზოგჯერ მიჰმართის დანასად;

თქვის: „ჰირო ჩემი სოფელმან ოთხმოცდაათი ანასად;

მოკჷშორდი ლხინსა ყველასა: ჩანგსა, ბარბითსა და ნასად!“ (180).

¹ თეიმურაზ ბაგრატიონი, განმარტება პოემა ვეფხისტყაოსანისა, გაიოზ იმედაშვილის რედაქციით, გამოკვლევითა და საძიებლით, თბ., 1960, გვ. 31—32.

ამ სტროფში მესამე ტაეპის სარიტმო სიტყვას შეაქვს ერთგვარი „დისონანსი“. თორემ მთლიანად ომონიმურ სიტყვებთან გვექნებოდა საქმე. მაგრამ ეს კი არ არის მთავარი, არამედ ის, რომ შ. რუსთაველი, ძირითადად, ომონიმების საშუალებით ქმნის მონუმენტურ მხატვრულ სახეს, შთამბეჭდავ სურათს. თეიმურაზ ბაგრატიონმა, ჩვენი აზრით, შესანიშნავად განმარტა მოცემული ომონიმების ნამდვილი შინაარსი: პირველი და ნ ა ს ა ნიშნავს დაჩაგრა, დააქცნო, მეორე — მახვილი. იარაღი, რომლითაც ხორცს ვკვეთთ, კალამს ვჭრით, ფრჩხილებს ვიჭრით. და ნ ა საზოგადო სახელია. მისი ქვესახელებია: დანაკი, ღინჭკი, ციღვი, სასხლევი და ჭაყვა. ყველა ეს სიტყვა ქართულიაო, — აღნიშნავს თეიმურაზი; მესამე ტაეპში წარმოდგენილი „ანასა“ ამჟამად არ გვაინტერესებს, რადგან იგი არ არის ომონიმი დანარჩენი სამი სარიტმო სიტყვისა, ხოლო სტროფის დასასრულს წარმოდგენილი მეოთხე „და ნ ა ს ა“ იშლება ასე: და-ნა-სა, სადაც და კავშირია, ნა სალამურის მსგავსი საკრავია, რომელიც წმინდა ხმით ტკბილად უყრავს. — სა დაბოლოებაა.

შ. რუსთაველი პოემის სხვა ნაწილებშიც იყენებს ომონიმებს. აქ ვასახელებთ ომონიმური სიტყვების მხოლოდ თითო შემადგენელ კომპონენტს თითოეული სტროფიდან: გაეცედა (173), დანაბადა (306), სამალი (710), აღარად (716), მახია (717), დაებადა (736), არე-მარე (1531) და სხვ.

რუსთაველის ომონიმები უშუალო და ბუნებრივია. მათ, ჩვენი ღრმა რწმენით, თავისებური წვლილი შეაქვთ სტრიქონისა და სტროფის კონსტრუქციაში, პოემის მხატვრულ მხარეში, თავისებური კუთხით ანათებენ მგოსანთა მგოსნის ენამზეობას.

როგორც მ. გოგიბერიძე მართებულად შენიშნავს, ენამზეობას უწოდებენ სიტყვის იმ განსაკუთრებულ სინათლესა და კოლორიტს, რომლებიც თავისი ჰარმონიითა და ორნამენტებით ხიბლავს სმენას: და თვალს. იგი არის სტილი შემოქმედებისა. სიტყვათა გარკვეული კომბინირება წარმოშობს ენამზეობას, პოეზიის ამ აუცილებელ თანმხლებს. რუსთაველის ლექსის ენამზეობა არის ამუსიკებული ქართული. ენამზეობა ლექსს შინაარსს აძლევს, მუსიკალური ფერი კი — ფორმას. როგორც ყოველ ნამდვილ ხელოვნებაში შინაარსი და ფორმა განუყრელ ერთიანობას წარმოადგენს, ისე ყოველივე ნამდვილ ლექსში ენამზეობა და მუსიკალური ფერი განუყრელი არიან ერთმანეთისაგან.

ომონიმები ფრაზას მატებენ ელასტიურობას, დინამიურობას, სინათლეს, რაც ჩვენ მიერ განხილული მაგალითებიდანაც ნათლად ჩანს. იგი მხატვრული სიტყვის ოსტატის ხელში საიმედო სტილისტურა

ხერხია, რომლის საშუალებითაც იქმნება სიტყვათა გასაოცარი ეკონომია, აზრთა სილალე. ამიტომაც არ უნდა იყოს სწორი მოსაზრება იმის შესახებ, თითქოს ომონიმი ენის უაზროფიითი მოვლენაა, თითქოს, იგი ენის ერთგვარ „ავადმოვლობას“ წარმოადგენს. საენათმეცნიერო ლიტერატურაში სწორადაა შენიშნული, რომ ამგვარად საკითხის დასა-მა არ არის გამართლებული, რადგანაც ომონიმების გაჩენა ენაში და-კავშირებულია ორ მნიშვნელოვან ენობრივ პროცესთან — ფონეტიკურ და სემანტიკურ ცვლილებასთან. არც ერთი ენობრივი პროცესი ომონიმებში არ მიმდინარეობს სხვა სიტყვებისაგან განსხვავებულად, ომონიმები ექვემდებარება ყველა იმ ენობრივ კანონს, რომლებსაც ემორჩილება ამა თუ იმ ენის ლექსიკურ შემადგენლობაში არსებული სხვა სიტყვებიც.

შ. ძიძიგუჩი ურადღებდა მიაქცია იმ ფაქტს, რომ საჭიროა გამოიყოს ორი ჯგუფი ომონიმებისა: ერთი მხრივ, გვაქვს ისეთი ომონიმები, რომლებიც ეკუთვნიან ერთსა და იმავე მორფოლოგიურ კატეგორიას, ხოლო, მეორე მხრივ, ისეთი ომონიმები, რომლებიც სხვადასხვა მორფოლოგიური კატეგორიისანი არიან. ამ მხრივაც შესანიშნავ მასალას იძლევა „ვეფხისტყაოსანი“. აქ გვხვდება როგორც ერთნაირი, ისე სხვადასხვა მორფოლოგიური კატეგორიის ომონიმური სიტყვები. აქვე ერთ მომენტზე გვსურს ყურადღების მიქცევა. ალ. ბარამიძე მიუთითებს, რომ რითმების ხმარების წესი „ვეფხისტყაოსანში“ ისე ზუსტად არის განსაზღვრული, რომ რითმის კვალობაზე თითქმის მექანიკურად შეიძლება ამოიცინოთ შაირის სახე. მაგრამ პოემაში დაშვებულია სხვადასხვა გარემოებით გამოწვეული გადახვევანი. ასეთია, მაგალითად, მაჟამური რითმა... მაჟამების (ომონიმების) მთელი სიტყვიერბგერული კომპლექსები შედის რითმაში. ეს გადახვევა უარყოფითად როდი მოქმედებს პოემის მხატვრულ მხარეზე, პირიქით, ამრავალფეროვნებს და ალამაზებს სტროფსა და მასში გამოთქმულ აზრებს.

შ. რუსთაველის „ვეფხისტყაოსნის“ ენაზე დაკვირვებიდანაც ნათლად ჩანს, რომ ქართული ენა ომონიმებით ისე მდიდარი არ არის, როგორც სინონიმებით, მაგრამ მათ შაინც გარკვეული ადგილი უჭირავთ ენის ლექსიკურ მარაგში¹.

შ. რუსთაველი ომონიმების სწორუპოვარი ოსტატია. მისი ომონიმები გამოირჩევა განსაკუთრებული სიცხოველით, სინათლითა და სინატიფით. ომონიმების შემცველი სტრიქონები ცალკე სურათის შთაბეჭდილებას ტოვებენ. მთელი სტროფი კი, ერთად აღებული, საერთო წარმოდგენას ქმნის, თუმცა თითოეული სტრიქონი ამა თუ იმ

¹ შდრ. ე. ბაბუნაშვილი, ომონიმი და მისი ადგილი ქართულ ენაში: თსუ შრომები, ტ. 93, თბ., 1960.

დეტალის აღწერას შეიცავს. ომონიმებიან სტრიქონებს აზრის სრულყოფილობა ახასიათებს. მხატვრული თვალსაზრისით კი ასეთი სტრიქონები სრულფასოვანია, გამართულია როგორც რიტმის, ისე რითმისა და შინაარსეულად სტრიქონისა და ტაეების ურთიერთკავშირით. დაკვირვება გვიჩვენებს, რომ ომონიმი ყოველ ტაეპს განსაკუთრებულ რიტმულ სახეს ანიჭებს; მას პოეტი ყოველთვის როდი მიმართავს, არამედ განსაზღვრულ შემთხვევაში. დიდებული მგოსანი უმეტესად სწორედ ამით ქმნის ორიგინალურ რითმებს.

სპეციალურ ლიტერატურაში შენიშნულია, რომ ომონიმურ რითმებს ქართულ კლასიკურ ლექსში დიდი ადგილი ეჭირა. მას მიმართავენ ჩახრუხაძე და შავთელი, უფრო ნაკლებად — შოთა რუსთაველი.

ისიც ცნობილი ფაქტია, რომ რუსთაველური ომონიმების გაგება-ინტერპრეტაციაში ყველაზე მეტი გააკეთა თეიმურაზ ბაგრატიონმა, რომელსაც ამ საქმეში წინაპარი არ ჰყოლია; საყურადღებო მოსაზრებები გამოთქვას ამ საკითხზე დავით ჩუბინაშვილმა, ალექსანდრე სარაჯიშვილმა, იუსტინე აბულაძემ, სილოვან ხუნდაძემ, კონსტანტინე ჭიჭინაძემ, კარპეზ დონდუამ, აკაკი შანიძემ, შალვა ნუცუბიძემ, პავლე ინგოროყვამ, ივ. გიგინეიშვილმა, იოსებ მეგრელიძემ, ალექსი ჭინჭარაულმა.

შენიშნულია, რომ თეიმურაზ ბაგრატიონი მაჯამად მიიჩნევდა „ვეფხისტყაოსნის“ ორმოცზე მეტ სტროფს (19, 33, 77, 106, 109, 137, 177, 298, 303, 304, 495, 496, 536, 596, 616, 645, 667, 688, 689, 697, 708, 711, 714, 715, 725, 734, 757, 835, 943, 1010, 1026, 1213, 1243, 1260, 1270, 1532, 1537, 1551, 1565, 1576). როგორც ეს რ. ფირცხალაიშვილმა შენიშნა, მაჯამურ სტროფთა ეს გაზრდილი რიცხვი შეესაბამება თეიმურაზ ბაგრატიონის თავისებურ შეხედულებას მაჯამაზე.

თუ რა მიმართებაა მაჯამასა და ომონიმებს შორის, ეს ცალკე კვლევის საკითხია. ასევე სპეციალური მსჯელობის საგანია მაჯამა-ომონიმების ლექსიკურ-სემანტიკური მხარე.

რადგანაც რითმაზე ჩამოვარდა სიტყვა, რითმა და ომონიმები კი ერთმანეთთან მჭიდროდაა დაკავშირებული, ურიგო არ იქნება, აქვე მოვიგონოთ გ. ტაბიძის ერთი მეტად საყურადღებო ჩანაწერი, რომელსაც, სამწუხაროდ, სპეციალისტები არ აქცევენ სათანადო ყურადღებას. ჩვენი საყვარელი პოეტის ეს მოსაზრება, რომელიც მგოსნის გარდაცვალების შემდეგ გამოქვეყნდა, იმდენად მნიშვნელოვანია, რომ მასზე ერთი კარგი საკანდიდატო ნაშრომიც დაიწერება. აი, ეს მასალა:

„1. რისთვისაა, რომ ბარათაშვილის (ისე როგორც გრ. ორბელიანის) რითმები არ მისდევნენ რუსთაველის ხაზს — ნამდვილ რითმას ქართული მახვილებით, შეუდარებელი მუსიკალური რითმებით?

2. ზომ არ არის აქ ერთგვარი გავლენა ანტონ კათალიკოზის „პოეტისა?“

3. ზომ არ იგულისხმება ის გარემოება, რომ ბესიკმა მეტისმეტად გაამჩატა რითმა ისე, როგორც ალ. ჭავჭავაძემ. შეიძლება აქ რითმამ დაჰკარგა რუსთაველის სიმახვილე და მომაბეზრებელი გახდა?

4. ერთი სიტყვით, ჩვენ ფაქტთან გვაქვს საქმე. ბარათაშვილის მიერ უარყოფილია რითმის ის გავება, როგორც ესმოდა რუსთაველს. ბარათაშვილი ეყრდნობა მხოლოდ და მხოლოდ შინაგან რიტმს.

აქ ბარათაშვილი შორდება სავსებით რუსთაველს. ორი მერანია: მერანი ავთანდილის, მერანი ბარათაშვილის, ისინი სხვადასხვანი არიან. საჭირო იყო მათი შეერთება.

5. და ეს მოვახერხე მე. ჩემი მერანი შეთავსებაა ამ ორი სხვადასხვაობის. რუსთაველის რითმის დაცვა, ბარათაშვილის რიტმის გამოყენება, აზრის გაღრმავება, აი—„ლურჯა ცხენები“.

6. ეს ახლა სქემაა, მაგრამ ყოველივე ამას ახლა უნდა გაშლა. გაღრმავება¹. ბეერის მთქმელია ეს თეზისები. ამათზე ღირს დაფიქრება, გ. ტაბიძის მიერ დაყენებული პრობლემების დამუშავება, ვიმეორებ, ერთ კარგ საკანდიდატო დისერტაციას შეძენდა ქართულ ფილოლოგიას.

8. ანტონიშვილი

თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენის ლექსიკაში დიდ ადგილს იჭერს სიტყვათა ისეთი ფენა, როგორიცაა ანტონიშვილი; ზმაური და სიწყნარე, და და ძმა, კარგი და ცუდი, დიდი და მოკლე, მშვენიერი და უშნო, გაღება და დახურვა, ცარიელი და სავსე, მთა და ბარი, ჩქარი და წყნარი, ტკბილი და მწარე, სიკვდილი და სიცოცხლე და სხვა — ანტონიშვილია. ასეთი საპირისპირო მნიშვნელობის სიტყვებს ძველმა ბერძენმა გრამატიკოსებმა ანტონიშვილი უწოდეს.

„ანტონიშვილი ეწოდება ისეთ სიტყვებს, რომლებსაც ერთი მეორის საპირისპირო მნიშვნელობა აქვთ“ (არნ. ჩიქობავა); „სიტყვებს, რომელთაც საპირისპირო მნიშვნელობა აქვთ, ანტონიშვილი ეწოდება“ (შ. ძიძიგური); „საპირისპირო მნიშვნელობის სიტყვები ანტონიშვილია“ (ალ. ლლონტი). ჩვენ მოვიყვანეთ სამი გამოჩენილი ქართველი ენათმეცნიერის მოსაზრება აღნიშნული ლექსიკურ-სტილისტიკური მოვლენის რაობაზე. აქ ნათლად ჩანს, რომ მკვლევართა შორის არ შეიმჩნევა აზრთა სხვადასხვაობა ანტონიშვის განსაზღვრის საკითხზე. ყველა აღიარებს, რომ ანტონიშვილი საწინააღმდეგო მნიშვნელობის სიტყვე-

¹ ეურნ. „ცისკარი“, 1968, № 9, გვ. 61.

ბია, სადაც სიტყვებს შორის ურთიერთმიმართება წმინდა სემანტიკურია. იგი დაფუძნებულია დაპირისპირების პრინციპზე.

ანტონიმები ენის ძლიერი სტილისტური საშუალებაა. იგი გაზო-იყენება კონტრასტების გადმოსაცემად, ანტითეზის განსახორციე-ლებლად. ამ სტილისტურ ხერხს მშვენივრად იყენებს შ. რუსთაველი „ვეფხისტყაოსანში“:

„თუ არ უყვარს, რად არა სძულს? რად აყენებს, რაც არ სძულსა?“ (31,3);
„ღღეს არა, ხვალე მოგვადები, სოფელი ასრე მქმნელია“ (37,2);
„თქვენი თათბირი ავიცა სხვისა კარგისა მჯობია“ (39,2).

ანტონიმები ყველა ენაში გვხვდება მეტ-ნაკლები ოდენობით. ის არ არის ერთი რომელიმე ენის კუთვნილება. ანტონიმები როდი წარ-მოადგენს ერთი რომელიმე ენის ლექსიკის სპეციფიკას. ჩვენთვის საინტერესო საკითხთან დაკავშირებით დიდი გერმანელი ფილოსო-ფოსი გეორგ ვილჰელმ ფრიდრიხ ჰეგელი (1770—1831 წწ.) ჯერ კ-დეგ გასული საუკუნის 20-იან წლებში წერდა: „გერმანული ენის ბევრ სიტყვას ის თავისებურება ახასიათებს, რომ აქვს არა მარტო განს-ხვადებული, არამედ საპირისპირო მნიშვნელობანიც, რაშიაც არ შეიქ-ლება არ დავინახოთ მოცემული ენის გონება-ჰერეტიითი არსი“.

ამასთან დაკავშირებით სავსებით სამართლიანად მიუთითებენ საბჭოთა ენათმეცნიერები (პროფესორები: ალ. ლლონტი, რ. ა. ბუ-დაგოვი და სხვ.), რომ ჰეგელი მართალი იყო, როცა ანტონიმების არსებობას ადასტურებდა, მაგრამ ჰეგელიტებას ლალატობდა, როცა ამ დაპირისპირებას მხოლოდ გერმანული სიტყვის თავისებურებად მიიჩნევდა.

ანტონიმების სტილისტური ფუნქციით გამოყენება განსაკუთრე-ბით ნათლად ვლინდება ე. წ. დაპირისპირებაში, ანუ ანტითეზაში, რო-მელიც ხშირად გვხვდება ორატორულ მეტყველებაში, მხატვრულ ლიტერატურაში, პუბლიცისტიკაში.

შ. რუსთაველი მეტყველებისათვის დიდი ძალისა და სინათლის მინიჭების მიზნით იყენებს საწინააღმდეგო შინაარსის სიტყვებს, რი-თაც ქმნის შთამბეჭდავ სახეებს, წარუშლელ სურათებს.

საწინააღმდეგო შინაარსის სიტყვების ურთიერთშეთანხმება გამოკ-ვეთილად წარმოგვიდგენს როგორც ერთი, ისე მეორე სიტყვის სემა-ნტიკურ ელფერს და ეს კი უფრო ნათელს ხდის გამოხატულ მოვლე-ნებსა და მოქმედ პირთა ხასიათებს. მოვიყვანთ რამდენიმე მაგალითს:

„ლეკვი ლომისა სწორია, ძუ იყოს, თუნდა ხვადია“ (40,4);
„ჰგვანდა ქვესკნელს ჩაბრომილსა, ანუ ზეცად ანაფრენსა“ (98,3).

ყოველგვარ სიტყვას არა აქვს და არც შეუძლია ჰქონდეს ანტონი-მური ცალი (მაგ., ძროხა, ცხენი, თხა, ათი, ვახტანგი, ქუთაისი...). ან

შესაძლებლობას ფლობს მხოლოდ სიტყვები, რომლებიც აღნიშნავენ ისეთ მოვლენებს, რომელთაც გააჩნიათ რაოდენობა, ხარისხი, დრო ან სივრცობრივი მნიშვნელობა...

ანტონიმები საუკეთესო საშუალებაა წინადადებათა ანტითეზური წყობისათვის მხატვრული გამოსახვის მიზნით, ოქსიმორონის (ლათ. oxymoron — სიმახვილე) შესაქმნელად. ოქსიმორონი, როგორც ცნობილია, ტროპული მეტყველების ფორმაა, ენობრივი გამოსახვის სტილისტური ხერხია, აზრობრივი წინააღმდეგობის შემცველი გონებამახვილური, მოსწრებული თქმაა. ერთმანეთის საწინააღმდეგო აზრის გამომხატველი სიტყვების შეგნებულად შეწყობა ქმნის ოქსიმორონის შინაარსს.

ანტონიმების დახმარებით უფრო თვალსაჩინო ხდება კონტრასტული მოვლენების შედარება-შეპირისპირება. სწორედ ამის გამოა, რომ ასე ხშირად გვხვდება ის „ვეფხისტყაოსნის“ ენაში.

მხატვრულ ლიტერატურაში არაიშვიათად ანტონიმები გამოიყენება სათაურებადაც (მაგ., „ომი და მშვიდობა“, „დღეები და ღამეები“).

ანტონიმების გადმოსაცემად გამოიყენება ნაირფეროვანი სემანტიკის სიტყვები; სახელდობრ:

1. სიტყვები, რომლებიც გამოხატავენ ადამიანის მდგომარეობას და მოქმედებას:

„ქირსა და ლხინსა ორსავე ზედა მართ ვითა ხელია“ (1348,2);

„ან მაიოცხლე, ანუ მომკალ, ქირი ქირსა მომიბატე“ (252,4);

2. სიტყვები, რომლებიც გადმოგვცემენ ბუნების მოვლენებს:

„რალა იგი სინათლე, რასაცა ახლავს ბნელია?“ (37,3);

3. წელიწადის დროის ან მისი მონაკვეთის გამომხატველი სიტყვები:

„დღე და ღამე არ გასწყვედღის ჩაღანა და ჩანგი ხმასა“ (1467,3).

4. სივრცის გამომსახველი სიტყვები:

„წაღა იგი მოყმე ძებნე, ახლოს იყოს, თუნდა შორად“ (131,4).

5. გრძნობის გამომხატველი სიტყვები:

„ვითა სიცილი ტირილსა, მიჯობს ვაგლახი მღერასა“ (236,4).

6. თვისება-ხარისხის გამომხატველი სიტყვები:

„მან თქვა: „ტკბილსა მწარე კპოვებს, სჯობს იქმნების რაცა ძვირად“ (879,3).

„თუ სიციცხლე მწარე მქონდა, სიკვდილი-მცა მქონდა ტკბილი“ (1305,4).

სწორედ ანტონიმებით გადმოიცემა კონტრასტი (ანტითეზა — ბერძ. antithesis — დაპირისპირება — ორი ურთიერთსაწინააღმდეგო

აზრის შეპირისპირება გამოთქმისათვის მეტი ძალისა და გამომსახველობის მისანიჭებლად), რომელიც მნიშვნელოვანი საშუალებაა ნათლად გამოიხატოს მხატვრულ ნაწარმოებში მოქმედი პირები, მათი ხასიათები, საგნები და მოვლენები. როგორც მხატვრობაში თეორი საღებავები უფრო ნათელი ხდება სიბნელის ფონზე, ასევე ანტონიმებით შ. რუსთაველს მეტი სინათლე შეაქვს მხატვრული ნაწარმოების საერთო კსოვილში.

საწინააღმდეგო, კონტრასტული მოვლენები გამოხატულებას პოულობს ენაში როგორც ფორმაცვალებადი, ისე ფორმაუცვლელი სიტყვების საშუალებით.

1. ანტონიმები გადმოცემულია ფორმაცვალებადი სიტყვებითა:

„შევუკაზმე, ზედა შევსვი, მხიარული, არ მოკვნესი“ (1201,2);
„მოყვარე მტერი ყოვლისა მტრისაგანც უფრო მტერია“ (1211,2).

2. ანტონიმები გადმოცემულია ფორმაუცვლელი სიტყვებით:

„შორით და ახლით ყველაი მართ ჩემკე მონასხრპანია“ (405,3);
„სწორად ჰხოცდა შორს და ახლოს, თუ რას ხელსა მიაპყრობდა“ (1014,3);
„უჩვენებს, ეტყვის: „ჰხელაო ბანსა ზე და ქვე მდგომელსა?“ (1113,3).

„ვეფხისტყაოსანი“ მდიდარია ანტონიმებით, რომლებსაც აქვთ განსაკუთრებული აზრობრივი მნიშვნელობა და აღნიშნავენ კონტრასტულ სიდიდეებს, ურთიერთმიმართებებს, განყენებულ ცნებებს, თვისებებს, რაოდენობას და ა. შ.

ქართულ ენას აქვს იმის საშუალება, რომ ერთი და იმავე ფორმისაგან აწარმოოს საწინააღმდეგო შინაარსის სიტყვა არა ნაწილაკის დართვით. მაგალითად: დამაკმაყოფილებელი — არადამაკმაყოფილებელი, ზუსტი — არაზუსტი, თანასწორი — არათანასწორი, იშვიათი — არაიშვიათი, კეთილსინდისიერი — არაკეთილსინდისიერი, კრიტიკული — არაკრიტიკული და ა. შ. ამის ნიმუშები „ვეფხისტყაოსანშიც“ დასტურდება, ოღონდ შ. რუსთაველი ამ შემთხვევაში უპირატესობას ანიჭებს უ-ო პრეფიქს-სუფიქსს:

„სახლნი და შვილნი მომძულდეს, ვჳდი უგულოთა გულოთა“ (1215,1);
„უსენ, გამტეხი ფიცისა, მიჩს უსჯულოთა სჯულოთა“ (1215,3);
„ადრე სცნობ, არის იგი ყმა შობილი, თუ უშობელი“ (115,4).

რუსულ საენათმეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ანტონიმური სიტყვები მაშინ გვაქვს, თუ ისინი სხვადასხვა ძირისაგანაა ნაწარმოები. აკად. არნ. ჩიქობავა კი მიუთითებს, რომ ანტონიმები შეიძლება ერთი ფუძისაგანაც იწარმოოს უარყოფის თავსართ-ბოლოსართებით: გემრიელ-უგემური, ნორმალურ-არანორმალური. ჩვენ უფრო სწორად გვეჩვენება აკად. არნ. ჩიქობავას მოსაზ-

რება, რომლის მიხედვითაც ანტონიმები საპირისპირო მნიშვნელობის სიტყვებია, სულ ერთია, სხვადასხვა ძირები უპირისპირდება ერთმანეთს, თუ ძირი და იმავე ძირიდან წარმოქმნილი: ნორმალური-არანორმალური და სხვ. სიტყვის დამოუკიდებელ ენობრივ ერთეულად არსებობას განსაზღვრავს მისი მნიშვნელობა და არა ის, თუ როგორ არის მიღებული.

ანტონიმებად „ვეფხისტყაოსანში“ დასტურდება არსებითი სახელები (საწყისებითურთ), ზედსართავები (მიმღებები), ნაცვალსახელები, ზმნები, ზმნიზედები და წარმოქმნილი სახელები. გარდა ამისა, საკმაო რაოდენობით გვხვდება ე. წ. კომპოზიტიური ანტონიმები (ტერმინი ეკუთვნის დოც. ალ. გვენცაძეს. კომპოზიტიური ჰქვია ისეთ ანტონიმებს, რომლებიც საპირისპირო მნიშვნელობის ძირებისაგან შედგება; მაგ., „ავ-კარგი“).

1. არსებითი სახელები ანტონიმებად:

- „მეფე ბრძანებს: „მართალ იყო ასული და ჩემი ძეო“ (119,1);
„ღლე და ღამე იგონებდა საყვარელსა მასვე მისსა“ (184,4);
„თუცა ჰმართებს დედაკაცსა მამაცისა დიდი კრძალვა“ (415,1);
„თუ სიცოცხლე მწარე მქონდა, სიკვდილშიცა მქონდა ტკბილი“ (1305,4).

საწყისები:

- „ზოგი თქმა სჯობს არა-თქმასა, ზოგი თქმითაც დაშავების“ (753,3);
„ღლე ერთ გარდახდა. პურობა, სმა-კამა იყო, ხილობა“ (57,1);
„მე თუ დრომდის არ მოვიდე, გლოვა გმართებს, არ სიცოცხლე“ (170,4).

2. ზედსართავი სახელები ანტონიმებად:

- „თქვენი თათბირი ავიცა სხვისა კარგისა მჭობა“ (39,2);
„ბოროტობა რად შეეჭმნა კეთილისა შემოქმედსა“ (114,4);
„მე უხუცესმან უმცროსთა კაცი დაესთხოვე ქნებით“ (207,1);
„სამსა ღლესა დარბაზს ვიყავ, არ ცოცხალი, არცა მკვდარი“ (356,1).

მიმღებობა:

- „ადრე სცნობ, არის იგი ყმა შობილი, თუ უშობელი“ (115,4);
„ჩვენ, დამზრალნი აქანამდის, აწ გახვდით დაუზრობლად“ (1448,4);
დამზრალი ნიშნავს ყინვისაგან მომწვარს; დაზრეა-მოყინვა, მოწვა).

3. ნაცვალსახელები ანტონიმებად:

- „მე სიკვდილსა მოველოდი, შენ სიცოცხლე გამიწამე“ (135,3).

4. ზმნები ანტონიმებად:

- „წახდა ჩემი ჳირნახული, ვერ მოვიმკე, რაღა ვსთესი“ (1201,4);

5. ზმნიწედები ანტონიმებად:

„წა და იგი მოყმე ძებნე, ახლოს იყოს, თუნდა შორად“ (131,4);
„ერთი აღმა, ერთი ჩაღმა, უგზოდ მივლენ შამბთა ეჭით“ (951,2).

6. კომპოზიტები ანტონიმებად:

„ვართ უმოყვრესნი მე და შენ ყოველთა პატრონ-ყმათასა“ (156,1);
„რა ერთმანერთი აღწინდა მიგებულ-მოსაგებავთა“ (1509,1).

ანტონიმური ძირები, რომლებიც კომპოზიტის კომპონენტებია, შეიძლება „და“ კავშირითაც შეუერთდნენ ერთმანეთს: „იქით და აქათ მომისხდეს, მახვრიტეს სახვრეტელია“ (359,1).

განვავრძოთ დაკვირვება: ქვეთავში „პოვნა ავთანდილისაგან დაბნედილის ტარიელისა“ ვკითხულობთ:

„მან თქვა: „ტკბილსა მწარე ჰპოვებს, სჯობს, იქმნების რაცა ძვირად: ოდეს ტურფა გაიფედეს, აღარა ღირს არცა ჩირად“ (879,3-4).

ცნობილია, რომ ტკბილი და მწარე ანტონიმებია, მაგრამ ჩვენ არ შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ტკბილი — მწარე ანტონიმებია მანამ, სანამ არ ვიცით შედარების საფუძველი, ე. ი. სანამ არ ვიცით, თუ კონკრეტულად რომელ ერთგანზომილებიან ოპოზიციასთან გვაქვს საქმე. თუ შედარების საფუძველი სხვადასხვაა, ტკბილი და მწარე არ იქნებიან ანტონიმები; მაგ., სინტაგმებში „ტკბილი ენა“ და „მწარე წიწაკა“ „ტკბილ-მწარე“ ანტონიმებად ვერ ჩაითვლება, რადგან შედარების საფუძველი სხვადასხვაა. მაგრამ ისეთ გამონათქვამებში, როგორიცაა: „ტკბილი ენა“ „მწარე ენა“ იგივე სიტყვები ანტონიმებს წარმოადგენენ, რადგან შედარების საფუძველი ერთია, ე. ი. ერთგანზომილებიან ოპოზიციასთან გვაქვს საქმე. ამიტომაც სრულიად ბუნებრივად უღერს ზემოთმოყვანილი რუსთველისეული ანტონიმები „ტკბილსა მწარე ჰპოვებს“¹...

იშვიათად, მაგრამ მაინც ანტონიმები ცხოველთა სახელებშიც გვაქვს: მაგ., კატა და თაგვი, მგელი და კრავი, მგელი და ცხვარი. მოვიგონოთ „ვეფხისტყაოსნის“ უკანასკნელი სტრიქონები:

ავთა მკმნელნი დააშინნეს, კრავნი კრავთა ვერ უწოდდეს,
შიგან მათთა საბრძანისთა თხა და მგელი ერთგან სძოდეს“ (1595,3-4).

რუსთაველი იყენებს ქართული ენის მთელ შესაძლებლობას თავისი აზრების, გრძნობების, აზრების, მოვლენების, გმირთა ხასიათებისა და რთული სიტუაციების გადმოსაცემად. ერთ-ერთი ასეთია ანტონიმები, რომლებიც სინონიმებთან და ომონიმებთან ერთად „ვეფხისტყაოსნის“ ავტორის ხელში მძლავრ მხატვრულ საშუალებადაა გადაქცეული.

¹ იხ. ც. კვირიკაშვილი, ანტონიმის სტრუქტურული დახასიათება: თბილისის უნივერსიტეტი, გიორგი ახვლედიანს, 1969, გვ. 455.

ანტონიმები არის ენის ლექსიკური შემადგენლობის ჩვეულებრივი სიტყვები, რომლებიც ენის განსაკუთრებულ საშუალებად მაშინ ხდებიან, როცა სათქმელი შინაარსის გამოხატვაში საპირისპირო საგანს, მოვლენას, თვისებას, მოქმედებას, მდგომარეობას აღნიშნავენ¹. ანტონიმებითაც ახერხებს შ. რუსთაველი მეტყველების სიტყვოვლეს, ფერადოვნებას, ექსპრესიულობას, მოქნილობას, დინამიურობას.

ხშირად წინადადებაში ალტერნატიული კითხვაა, რომელშიც დუპირისპირებულია ანტონიმური ცნებები. აი, რამდენიმე მაგალითი:

„მოლარე უხმო, უბრძანა: ძილია, თუ უძილობა?“ (103,3).

„ესე თქვა, თუ: „ზეტარ, ღმერთო, ცხადსა ვხედავ, ანუ ბნელსა?“ (676,3).

თითქმის ყველა სიტყვას შეიძლება გააჩნდეს ერთი ან მეტი სინონიმი, შედარებით ნაკლები — ანტონიმი. დაპირისპირების ეს ტიპი განსაკუთრებით დამახასიათებელია ვითარებითი ზედსართავი სახელი-სათვის; მაგალითები:

„სხვა-და-სხვა ჰირი ჩემზედა არ ახალია, ძველია“ (1175,4).

„ქარგი რამ მჭირდეს, გიკვირდეს, ავი რა საკვირველია!“ (1175,3).

ანტონიმები ხშირად თავიანთი განმაზოგადებელი მნიშვნელობისა და დიდი გამომსახველობითი ძალის გამო წარმოადგენენ საშენ მასალას სხვადასხვა ფრაზეოლოგიური შეხამებისათვის. ეს საკითხი კარგადაა გარკვეული სპეციალურ ლიტერატურაში, რის გამოც ჩვენ მას არ ვეხებით. აქ მხოლოდ იმის აღნიშვნით დავკმაყოფილდებით, რომ მივეუთითებთ შ. ლლონტის ნაშრომზე „ვეფხისტყაოსნის“ ფრაზეოლოგიური ლექსიკონი“, რომელიც წარმოადგენს პირველ ცდას — გვიჩვენოს პოემის ფრაზეოლოგია რუსთაველამდელი, მისი თანამედროვე და შემდეგდროინდელი ქართული მწერლობის ძეგლებში დაცულ მასალასთან მიმართებით.

საგულისხმოა ერთი მომენტი: „ვეფხისტყაოსანში“ ანტონიმებად გამოყენებულია არა მარტო ფორმაცვალებადი და ფორმაუცვლელი სიტყვები, სხვადასხვა მეტყველების ნაწილი, არამედ პრეფიქსებიც კი. ამ მხრივ ჩვენს ყურადღებას იპყრობს მიღამო საპირისპირო შინაარსის ზმნისწინები, რომლებიც ზმნასთან ერთად გადმოგვცემენ საიქითო და სააქეთო ორიენტაციას. შ. რუსთაველი აღნიშნულ ზმნისწინებს ხმარობს დამოუკიდებლად, ზმნის გარეშე ზმნის მნიშვნელობის გასაძლიერებლად.

პოემაში მიღამო ანტონიმური ზმნისწინების ხმარების რვა შემთხვევა დასტურდება. ჩვენ სამიოდე მაგალითის მოყვანით დავკმაყოფილდებით:

¹ ალ. გვენცაძე, ანტონიმები ილია ჭავჭავაძის ენაში. თელავის პედინსტიტუტის შრომები, II, 1957, გვ. 321.

„იოთა კაკაბი არწივსა ქვეშე ში და მო ძრწებოდა“ (233,2);

„უმისჴამისოდ ცუდნია ჩემგან ში და მო რბენანი“ (1474,4);

„ველარ გარდესწრნეს, გარდუხლტა მტერთა ში და მო მღეწელი“ (1043,3).

შ. რუსთაველი ანტონიმებს ოსტატურად ფლობს. მის ხელში ქართული ენის ეს შესანიშნავი შესაძლებლობა მაქსიმალურადაა გამოყენებული. სწორედ ანტონიმების საშუალებით ახერხებს შ. რუსთაველი პოემის ენობრივი მხარის გამდიდრებას, ანიჭებს მას განსაკუთრებულ ემოციურობას, გამომსახველობას, სასაუბრო ენისათვის დამახასიათებელ სიმსუბუქეს, კაზმულობას.

სინონიმებს, ომონიმებსა და ანტონიმებს, სხვა ნაირფეროვან ლექსიკურ და გრამატიკულ საშუალებებთან ერთად, თავისებური წვლილი შეაქვთ რუსთაველის მხატვრული ენის აზრიანობაში, სინათლეში, კეთილშობილებაში, სიმშვენიერე-სიტურფესა და ენამზეობაში.

4. წიგნი, წერილი, უსტარი

შ. რუსთაველის მხატვრული ენის ორიგინალობა და სიძლიერე ჩანს, უპირველეს ყოვლისა, მის ლექსიკასა და ფრაზეოლოგიაში. პოეტი დიდი გულმოდგინებით სინჯავს, არჩევს სიტყვებს, ითვალისწინებს მათს ყოველ უმნიშვნელო ნიუანსებსაც კი. ფრაზის ელერადობასა და მელოდურობას რუსთაველი სიტყვასთან კიდილში აღწევს. ამ შემთხვევაში ჩვენ გვაინტერესებს პოემის ზოგიერთი სიტყვის (სახელდობრ, წიგნი, წერილი, უსტარი) ხმარების ჩარჩოები და ავტორის მიერ მათი გამოყენების თავისებურებანი „ვეფხისტყაოსანში“.

ტერმინი წიგნი ქართულ წერილობითს ძეგლებში, როგორც ჩანს, იმთავითვე იხმარებოდა. იგი ძალიან ხშირად გვხვდება ყველა სახის ნაწარმოებში — იქნება ეს ნათარგმნი ძეგლები თუ ორიგინალური, პოეზია თუ პროზა, სასულიერო თუ საერო თხზულებანი. წიგნი ნაწერის, დაწერილის მნიშვნელობით ფიქსირებულია ოთხთავში: „იყო წიგნი წერილი მას ზედა“ (ლუკა, 23, 38), მაგრამ ამავე ძეგლში ჩვენთვის საინტერესო სიტყვა დღევანდელი მნიშვნელობითაც იხმარება: „წიგნი შობისა იესუ ქრისტისი“ (მათე, 1,1). იმდენად ხშირად იხმარება ტერმინი წიგნი ძველ მწერლობაში, რომ სხვადასხვა ნაწარმოებიდან მაგალითების მოყვანა ზედმეტად მიგვაჩნია. დაკვირვება გვიჩვენებს, რომ ქართულში იგი ძალიან გავრცელებული სიტყვა იყო და ჩვენი ენის აქტიურ ლექსიკურ მარაგში შედიოდა. მართალია, ეს სიტყვა ყოველთვის ერთნაირი მნიშვნელობით არ იხმარებოდა; მაგრამ მისი ესოდენ გავრცელება ქართული დამწერლობის სიმდიდრეზეც მიგვანიშნებს და ქართული ენის კულტურის სიძველეზეც მიგვითითებს; სხვას რომ ყველაფერს თავი დავანებოთ, თვით ქართული წიგნების სათაურებში ამ სიტყვის მოქცევაც კი უწ-

ყობდა ხელს მის გავრცელებას. მაგალითისათვის შეგვიძლია დავასახელოთ „წიგნი ძუელისა აღთქმისანი“. ამასთან ერთად გასათვალისწინებელია ბიბლიური წიგნების სათაურებიც (ბ ი ბ ლ ი ა ებრაული და ქრისტიანული რელიგიების საღვთო წერილების წიგნების კრებულს ეწოდება. სიტყვა „ბ ი ბ ლ ი ა“ ძველ ბერძნულ ენაზე „წ ი გ ნ ე ბ ს“ ნიშნავს).

ძველად ტერმინი წ ი გ ნ ი ყველა და ყოველგვარი წერილობითა საბუთის აღმნიშვნელი სახელი იყო. ამ ტერმინმა თითქმის მე-20 საუკუნის დამდეგამდე შეინარჩუნა აღნიშნული მნიშვნელობა.

როგორც ზემოთ აღინიშნა, „ვეფხისტყაოსანში“ ხშირად გვხვდება ტერმინი წ ი გ ნ ი. გავისხენოთ პოემის ქვესათაურები: „წიგნი ავთანდილისა თავის ყმათა თანა“, „წიგნი ნესტან-დარეჯანისა საყვარელსა თანა მიწერილი პირველი“, „წიგნი ტარიელისა საყვარელთანა“, „წიგნი ტარიელისა ხატელთანა“, „წიგნი ხატელთა მეფისა ტარიელის წინაშე მოწერილი პასუხად“, „წიგნი ტარიელისა ინლოთ მეფის წინაშე და გამარჯვებით შემოქცევა“, „წიგნი ნესტან-დარეჯანისა საყვარელსა თანა“¹ და სხვ.

„ვეფხისტყაოსანი“, პროლოგისა და ეპილოგის გარდა, 60 ქვეთავისაგან შედგება, აქედან 14 ქვეთავის შემადგენლობაში ერთ-ერთ კომპონენტად წ ი გ ნ ი ა შესული. კიდევ მეტი, მთლიანად „ვეფხისტყაოსანში“ ტერმინი წ ი გ ნ ი 56-ჯერ იხმარება სხვადასხვა ბრუნვასა და ნაირფეროვან კონტექსტში. მოგვყავს რამდენიმე მაგალითი:

„ასმათის წ ი გ ნ ი მომართვა, მე წავიკითხე ნებასა“ (367,1);

„ასმათის წ ი გ ნ ი მომართვა მე, მეტად შეპირებულსა“ (409,2);

„რა უთქვამს, რა მოუჩმახავს, რა წ ი გ ნ ი მოუწერია“ (1090,4);

„დაწერა წ ი გ ნ ი, მსმენელთა გულისა გასაგმირალი“ (1292,3).

როგორც მკითხველი ადვილად მიხვდება, წ ი გ ნ ი აქ თანამედროვე გაგებით კი არ არის ნახმარი, არამედ გამოყენებულია ძველი მნიშვნელობით და ნიშნავს წ ე რ ი ლ ს.

„ვეფხისტყაოსანში“ ტერმინი წ ი გ ნ ი ნაირფეროვან კონტექსტსა და სხვადასხვა სიტუაციაშია ნახმარი. შინაარსისა და დანიშნულების მიხედვით პირობითად შეიძლება გამოიყოს 9 სხვადასხვა ჯგუფი; სახელდობრ: 1. მოკითხვის წ ი გ ნ ი: „წიგნსა სწერდი ჩემ მაგიერ, უფასოსა ძღვენსა სძღვნობდი“ (157,3), 2. ბრძანების წ ი გ ნ ი: „წიგნსა მოგცემ, გმორჩილობდეს, ვინცა იყოს ჩემი ხასი“ (165,4); 3. წ ი გ ნ ი ს ა ა შ ი კ ო: „შემოვიდა, სააშუაო წიგნი მომცა, წავიკითხე“ (362,2); 4. წ ი გ ნ ი მოსაწვევი: „მას ღამითვე საწვეველი რა მიაართვეს წიგნი ყმასა“ (1097,1); საწვეველი მოსაწვევი; 5. ანდერძის წ ი გ ნ ი: „ამად გვედრებ სულსა ჩემსა, წიგნი გკადრებს, არ გეთნევის“ (807,2); 6. წ ი გ ნ ი დიპლომატიური: „ამის პეტსა ნუმ-

¹ იხ. შოთა რუსთაველი, ვეფხისტყაოსანი, თბ., 1951, გვ. 409.

ცა ვნახავ კვლავ წიგნსა შენ მიერსა“ (404,4); 7. წიგნი მოხსენება: „წიგნი დავწერე: „მეფეო, სვემცაა თქვენი სვიანად!“ (466,1); 8. წიგნი საფიცარი: „ზედა წიგნსა საფიცარსა შევჭვიცე და შემომფიცა“ (420,1); 9. წიგნი ყურანი: „ავთანდილ უთხრა: „ნუ გეშის, წიგნსაცა აგრე სწერია: მოყვარე მტერი ყოვლისა მტრისაგან უფრო მტერია; არ მიენდობის გულითა, თუ კაცი მეცნიერია“ (1211,1-3).

„ვეფხისტყაოსანში“ წარმოდგენილი ტერმინი წიგნის ასეთ-ნაირი კლასიფიკაცია შინაარსისა და დანიშნულების მიხედვით კარგახანია ცნობილია რუსთველოლოგიაში.

საყურადღებოა, რომ პოემაში იშვიათად, მაგრამ მაინც წიგნი თანამედროვე გაგებითაც არის ნახმარი. ამის საილუსტრაციოდ შეგვიძლო დაგვემოწმებინა ზემორე მოყვანილი მაგალითი:

„ავთანდილ უთხრა: „ნუ გეშის, წიგნსაცა აგრე სწერია:
მოყვარე მტერი ყოვლისა მტრისაგან უფრო მტერია;
არ მიენდობის გულითა, თუ კაცი მეცნიერია“ (1211,1-3).

ისმის კითხვა: რომელ წიგნში სწერია ასეთი მწარე გაფრთხილება მოყვასის შესახებ, რომელი წიგნი იგულისხმება აქ? ამ სტრიქონებს პირველად ვახტანგ მეექვსემ მიაქცია ყურადღება. მაშ, სად სწერია, რომელ წყაროში ამოიკითხა რუსთაველმა — მოყვარე მოყვარეს ნუ მიენდობაო? მაგ., ბიბლიაში სწერია: „და კაცმან ძმაჲ თვისი არ შეიწყალოს“ (ესაია, 9,19), „და მტერ იყვნენ კაცისა სახლეულნი თჳსნი“. (მათე, 10,36). დაკვირვებული თვალი აქ უეჭველად შეამჩნევს აზრთა იდენტურობას, მაგრამ ავთანდილი არაბია და ის უფრო „ყურანს“, მუსულმანთა საღვთო წიგნს, დაიმოწმებდა. ამას ადასტურებს 420-ე სტროფიც, სადაც იკითხება: „ზედა წიგნსა საფიცარსა შევჭვიცე და შემომფიცა“ (420,1). აქ „წიგნსა საფიცარსა“ გულისხმობს მუსაფს, მაჰმადიანთა სჯულის წიგნს, ყურანს, როგორც ეს სწორად შენიშნეს¹. პოემაში „მუსაფიც“ გვხვდება: „შევჭხედენ, ვნახე სასთუნალ მუსაფი გაშლით მდებარე“ (533,1).

მამასაღამე, შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ „ვეფხისტყაოსანში“ ტერმინით „წიგნი“ გადმოიცემა წერილი, ორიოდ შემთხვევაში შ. რუსთაველი მას თანამედროვე გაგებითაც ხმარობს. იგი საკმაოდ ხშირად გვხვდება ვლადიმერ ბენეშევიჩის მიერ გამოცემულ სახარებაში, ოთხთავსა და ძველი ქართულის სხვა ძეგლებში. შ. რუსთაველი წერილის მნიშვნელობით იყენებს სიტყვა უსტარს:

¹ შ. რუსთაველი, ვეფხისტყაოსანი, სასკოლო გამოცემა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი, განმარტებანი და კომენტარი დაურთო ნ. ნათაძემ, რედაქტორი ალ. ქიქარაული, თბ., 1974, გვ. 135.

„უჩვენა იგი უსტარი, ამბავი მისი თქმულები“ (176,2);

„ჰე ჩემო, ესე უსტარი არს ჩემგან მონაღვაწები“ (1293,1).

„წალი, უსტარო, ისწარფე, თუ მუხლი გქონდეს მალე“ (1275,1).

როგორც ირკვევა, თეიმურაზ ბაგრატიონს სწორად ესმოდა უსტარის მნიშვნელობა. საბას სიტყვით, უსტარი — მინაწერი.

თანამედროვე ქართულ სალიტერატურო ენაში უსტარი არ იხმარება, არქაიზმია. ეს სიტყვა ქართული ენის განმარტების ლექსიკონში ახსნილია ასე: მოკითხვის წერილი, წერილი, ბარათი. ამ განმარტების სისწორეს „ვეფხისტყაოსანიც“ უპერს მხარს.

5. სიტყვა „სოფელი“ ათევაში

სიტყვა სოფელი ქართული ენის უძველეს ლექსიკურ ფონდს ეკუთვნის. იგი გვხვდება როგორც ორიგინალურ, ისე ნათარგმნ ძეგლებში. „შუშანიკის წამებაში“, რომელიც 1500 წლის წინათ დაიწერა, ვკითხულობთ: „მსგავსად მისივე სახისა აზნაურნი დიდ-დიდნი და ზეპირნი დედანი, აზნაურნი და უაზნონი სოფლისა ქართლისანი მოვიდეს“ (იხ. ჩვენი საუნჯე, 1,26). ხშირად გვხვდება ეს სიტყვა ოთხთავში, სიწურ მრავალთავში, „აბო თბილელის წამებაში“, „ექუსთა დღეთაში“, „იოანესა და ეფთვიმეს ცხოვრებაში“ და ა. შ. მაგრამ ძველად მას სულ სხვა მნიშვნელობა ჰქონდა; „შუშანიკის წამების“ ჩვენ მიერ ზემოთ დამოწმებულ ადგილზე სოფელი ქვეყნის მნიშვნელობითაა ნახმარი. გ. მთაწმინდლის მიერ ბასილ დიდის „ექუსთა დღეთაჲს“ თარგმანში სოფელი გამოყენებულია როგორც მსოფლიოს, ქვეყნიერების, ისე წუთისოფლისა და ცხოვრების მნიშვნელობითაც. „იოანესა და ეფთვიმეს ცხოვრებაში“ ჩვენთვის საინტერესო სიტყვა, როგორც აკად. ა. შანიძის ლექსიკონიდან ჩანს, ნახმარია ძველი მნიშვნელობითაც [ქვეყანა: „საქმენი სოფლის შესაქმისანი“ (2,7) და ახლითაც „ადგილნი და სოფელნი“ (24,2)].

ცნობილია, რომ ენის განვითარების პროცესში სიტყვათა აბსოლუტური უმრავლესობის თავდაპირველი მნიშვნელობა უცვლელი დარჩა და დასაბამიდან დღემდის ერთი ფუნქციით ემსახურებოდა ადამიანთა ურთიერთდამოკიდებულების ინტერესებს. მაგრამ საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარების შედეგად ენაში ადგილი აქვს სიტყვის მნიშვნელობის თავისებურ ცვლას — გაფართოებას, დავიწროებას, არაპირდაპირი ანუ გადატანითი მნიშვნელობით ხმარებას და ა. შ. სიტყვის მნიშვნელობის დავიწროების მშვენიერი მაგალითია თვით სოფელი, რომელიც ძველ ქართულში აღნიშნავდა ქვეყანას, სამყაროს, მხარეს; მაგ., „ჩემი არს ყოველი სოფელი სავესბითურთ მიჰიტი“ (ფსალმუნი, 49,12). აქ სოფელი ნახმარია ქვეყნის მნიშვნელობით.

მეტად საინტერესო ცნობებს გვაწვდის სულხან-საბა ორბელიანი.

ლიანი ამ სიტყვის შესახებ: „სოფელი სამ სახედ ითქმის: საუკუნო იგი სოფელი და წუთის-სოფელი და კაცის ბუნებაც სოფლად ითქმის“, ხოლო დაბასთან ვკითხულობთ: „დაბა მომცრო ქალაქი მოზღუდვილი. სოფელი მომცრო: რამეთუ სოფელი ეწოდება სრულიად საწუთოსა, ხოლო დაბა ერთსა შენობათაგან კაცრიელსა“ (იხ. სულხან-საბა ორბელიანი, ქართული ლექსიკონი, 1928, გვ. 321,82).

სწორედ ძველი მნიშვნელობით — ქვეყნის, მხარის, მსოფლიოს, სიცოცხლის, წუთისოფლის გაგებით იხმარება „ვეფხისტყაოსანში“ სიტყვა სოფელი. მაგალითები:

„ღღეს არა, ზვალე მოვეკვდები, სოფელი ასრე მქმნელია“ (37,2);

„ერუ და მუხთალი სოფელი მიწყევ ავისა მქმნელია“ (342,3);

„ჰხელავა, ჩემო, სოფელი რათა საქმეთა მქნელია?“ (1294,1).

ხშირად ხმარობს რუსთაველი სინონიმურ გამოთქმებს: „სოფელ-სა და საწუთროსა“:

„საწუთრო და სოფელს ყოფა, კაცი უჩხო ვით ნადირსა“ (700,3);

„უმისყმისოდ სოფელსა და საწუთროსა მისთვის ფლიდობს“ (756,4).

სწორედ სოფლისაგანაა ნაწარმოები არსებითი სახელი წუთისოფელი, რომელიც დიდი ემოციური ძალის მქონეა. „იგი უბრალო პოეტური გააზრებით მიღებული წარმონაქმნია, რომლიდანაც ტვირთმძიმე ადამიანის მსოფლშეგრძნება და მახვილგონიერი თქმის ოსტატობა გამოსჰყვივის“. როგორც ი. მაისურაძე მართებულად შენიშნავს, აქ ორი სიტყვაა გაერთიანებული (წუთისა სოფელი). მათი შეერთება ქართული ენის განვითარების იმ ისტორიულ საფეხურზე უნდა მომხდარიყო, როდესაც სოფელს დღევანდელი გაგების საწინააღმდეგოდ, უფრო ფართო მნიშვნელობა ჰქონდა და მთელი ქვეყნიერების, მსოფლიოს, სიცოცხლის აღმნიშვნელი იყო. სავსებით სწორად მიუთითებს მკვლევარი, რომ სწორედ სოფლის (ე. ი. ქვეყნის) თუ ცხოვრების მიმართ უარყოფითმა დამოკიდებულებამ და უიმედო შეხედულებამ შეუქმნა საფუძველი მხატვრული კომპოზიციის — წუთისოფლის შექმნას, რომელიც პესიმისტური შინაარსითაა გაჯენილი და სიცოცხლის ხანმოკლეობა — ამაოებაზე ამახვილებს ყურადღებას. ქართველმა ადამიანმა სიცოცხლის წარმომავლობა შეადარა წუთს და სოფელს შეუქმნა ეპითეტი წუთისა, რაც ნიშნავს წუთის ხანგრძლივობის მქონეს, წუთიერს¹. უშ. ობოლაძის მოსწრებული თქმით, ჩვენი ხალხი რომ სიცოცხლეს წუთისოფელს უწოდებს, ეს მარტო სევდიანი ირონია როდია, არამედ სიბრძნეცაა.

საგულისხმოა, რომ ძველ ქართულში წუთი წამის მესამოცედს

¹ იხ. ი. მაისურაძე, ქართულ სიტყვა-თქმათა სათავეებთან, წუთისოფელი-გაზ. „სახალხო განათლება“, 24. 6, 1965.

ნაწილი იყო. საბა წერს: წუთი წამთან ნახე. „წამსა ერთსა — წუთი სამოცი“ (გვ. 431).

მართალია, შ. რუსთაველის „ვეფხისტყაოსანი“ არ იცნობს სიტყვას „წუთისოფელი“, მაგრამ ამ კომპოზიტიში ჩაქსოვილი აზრი აღწერითად ბევრგანაა ფიქსირებული:

„მაშინ სოფელმან საწუთრომ იუხვის, რაცა ვინები“ (392,3).

„ვეკმობ მესოლსა საწუთროსა“ (949,4), — აცხადებს პოეტი.

ხშირად ხმარობს შ. რუსთაველი გამოთქმებს: „საწუთრო — გაუმწარავი“, „საწუთრო — გაცუდებული“ და სხვ.

დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ შ. რუსთაველის მოღვაწეობის ხანაში, მე-12 საუკუნეში, ჯერ კიდევ არ არის წარმოქმნილი სოფლისაგან სიტყვა წუთისოფელი. ეს კომპოზიტი, უდავოდ, ხალხის მიერაა შექმნილი; ხალხის მიერვეა შექმნილი ისეთი ქართული ხატოვანი სიტყვა-თქმანი, როგორიცაა: წუთისოფელი მოვიგე, წუთისოფელს ვინ შერჩენია, წუთისოფელს თავში ჩაქუჩი ჩაუკრავს, წუთისოფელს ჩამორჩენა, წუთისოფლიდან წასვლა, წუთისოფლის დაღევა, წუთისოფლის მაყურებელი, წუთისოფლის მოტყუება, წუთისოფლის მოქმა, წუთისოფლის უღელი და სხვ. აღსანიშნავია, რომ ძველ ქართულში სიტყვისაგან სოფელი ნაწარმოები იყო „მსოფლიო“, რაც იმდროინდელი გაგებით ნიშნავდა სოფელს ისე, როგორც — მოქალაქე „ქალაქის მცხოვრებს“, მ.დ.ბ. — „დაბის მცხოვრებს“.

უკვე მე-9, მე-10 საუკუნიდან მოყოლებული სიტყვა სოფელი კარგავს თავის ძველ მნიშვნელობას და დავიწროებულად იხმარება: დაბის აღმნიშვნელია. ძველად დაბა ერქვა იმას, რასაც დღეს სოფელს ვეძახით, უფრო ადრე კი დაბა დამუშავებული მიწისა და ნახნავის სახელი იყო. ეს უძველესი გაგება დაცულია დღევანდელ სვანურ სიტყვაში — დაბ, რომელიც ხნულს ნიშნავს (შ. ძიძიგური). „ვეფხისტყაოსანში“ დაბა არ გვხვდება, მაგრამ წარმოდგენილია მისგან ნაწარმოები უდაბური: „დაუსახლებელი, მივარდნილი, მიუვალი ადგილი“ (ქეგლ 6,1419): „უდაბურნი და უგზონი, უცხონი რამე არენი“ (1330,3).

როგორც აღინიშნა, შ. რუსთაველის „ვეფხისტყაოსანში“ სოფელი ფართო მნიშვნელობით იხმარება. იგი შედის პოემის აქტიურ სიტყვათა მარაგში. თავისი თავდაპირველი მნიშვნელობა ამ სიტყვამ მე-19 საუკუნის 30—40-იან წლებამდე შეინარჩუნა. ქართველი რომან-

¹ როგორც დ. გურამიშვილის „დავითიანიდან“ ჩანს, წუთისოფელი აქ ჯერ კიდევ არ არის გაკომპოზიტებული: „მაშინ თქვა: წუთისოფელი, ფუ შენ და შენს მოყვარესა“ (იხ. ქართული პოეზია, დავით გურამიშვილი, 1975, გვ. 156).

ტიკოსები სოფელს ჯერ კიდევ ძველი მნიშვნელობით ხმარობენ. დროთა განმავლობაში ჩვენთვის საინტერესო სიტყვას მნიშვნელობა დაუვიწროვდა და ამჟამად სოფელი ეწოდება უმეტესად გლეხობით დასახლებულ პუნქტს, რომლის ძირითადი მოსახლეობა სოფლის მეურნეობას მისდევს.

6. უცხოური ლექსიკა

ხალხების კონტაქტები მეტ-ნაკლებად აისახება ენის ლექსიკაში. ეს კონტაქტები კი აუცილებელია ადამიანთა საზოგადოების არსებობა-განვითარებისათვის. ენათა ურთიერთობა არა მარტო ფაქტია, არამედ ადამიანთა საზოგადოების, საკაცობრიო კულტურის, პროგრესის ერთი უმნიშვნელოვანესი პირობათაგანიც არის; ისიც ცნობილია, რომ, რაც უფრო „შეკრულია“, შემოფარგლულია სისტემურად ენის ესა თუ ის რგოლი, მით უფრო ძნელია გარეშე ელემენტების შეღწევა მასში¹. ამის აღნიშვნა იმიტომ დაგვჭირდა, რომ უფრო ნათელი გახდეს ჩვენთვის უცხოური ლექსიკის საკითხი შ. რუსთაველის პოემაში.

„ვეფხისტყაოსანი“ მე-12 საუკუნის მხატვრული ძეგლია. ამ საუკუნეში და ამის წინ რომელ სახელმწიფოსთანაც კი ჰქონია საქართველოს პოლიტიკური, ეკონომიური და კულტურული ურთიერთობა, ეს პირდაპირ თუ არაპირდაპირ აისახა პოემის ენობრივ ქსოვილში. ეს გასაგებია: ჯერ კიდევ იაკობ გრიმი, იდეალისტური ენათმეცნიერების გამოჩენილი წარმომადგენელი, წერდა, რომ „ჩვენი ენა — ეს აგრეთვე ჩვენი ისტორიაა“. საბჭოთა ენათმეცნიერებაში უდავო ჰეგმობრივად აღიარებული, რომ ენა და მისი განვითარების კანონები შეგვიძლია გავიგოთ მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ მას შვეიცარულით განუყრელ კავშირში იმ საზოგადოების ისტორიასთან, იმ ხალხის ისტორიასთან, რომელსაც შესასწავლი ენა ეკუთვნის და რომელიც ამ ენის შემოქმედი და მატარებელია (ი. სტალინი).

„ვეფხისტყაოსანში“ გვხვდება სხვადასხვა გეოგრაფიული არეალზე და ეთნიკური ნომენკლატურა: ათენი, არაბეთი, ბაღდადი, საბერძნეთი, ეგვიპტე, ნათურქალი, ინდოეთი, რუსნი, სპარსნი, მოფრანგენი, ურია, ქართველი, ქაჯეთი, ხატაეთი და ა. შ. რა თქმა უნდა, ჩვენ ამჟამად უყურადღებოდ ვტოვებთ „ვეფხისტყაოსნის“ მოქმედების ადგილად საქართველოსა და მის გარშემო მდებარე სახელმწიფოებით შემოფარგვლის თეორიას (ამ თეორიას იცავდა მ. ჯანაშვილი), არც ის გვიანტერესებს, რომ, მაგ., ალ. სვანიძემ და ლ. მარუაშვილმა მხარი დაუჭირეს მოსაზრებას — რუსთაველი არაბეთის, ინდოეთის ხატაე-

¹ ბიძინა ფოჩხუა, ქართული ენის ლექსიკოლოგია, თბ., 1974, გვ. 342—343.

თის, ზეარაზმეთის ქვეშ სხვა არაფერს გულისხმობდა, გარდა იმ ქვეყნებისა, რომლებსაც ეს სიტყვები აღნიშნავენ; ამ შემთხვევაში სულ სხვა რამე გვაინტერესებს — „ვეფხისტყაოსნის“ ლექსიკა შედგენილობის თვალსაზრისით, რამდენად აისახა პოემაში უცხოური ლექსიკა, რომელი ენებიდანაა შემოსული „ვეფხისტყაოსანში“ სიტყვები და საერთოდ, რა ზედრითი წონა აქვს მასში ნასესხებ ლექსიკურ ერთეულებს. როგორც ცნობილია, სიტყვათა „სესხება ხდება ხალხთა, სახელმწიფოთა პოლიტიკური, კულტურული და ეკონომიური ურთიერთობის დროს. ეს ურთიერთობა შეიძლება იყოს ნებაყოფლობითი ან ძალმომრეობითი. ქართულ ენაში ხელშესახებად ასახულია ერთიც და მეორეც. კულტურული ურთიერთობის შედეგია ძვ. ქართულში ბერძნული, სირიული ენებიდან ნასესხები (უმთავრესად რელიგიური ხასიათის) სიტყვები და გამოთქმები, ხოლო სპარსელთა, მონღოლთა, არაბთა და თურქთა ძალმომრეობის შედეგია სამოხელეო და საზომ-საწყაოსა და ხარკის სახეობათა სახელწოდებანი, როგორიცაა: პიტიახში, ეჯიბი, ამირეჯიბი, სპასალარი... თალარი, ბათმანი, თყა... ხარკი, ბეგარა, ყალანი, კულუხი და სხვა მრავალი“ (ვ. თოფურია). აქ ჩამოთვლილი სიტყვებიდან „ვეფხისტყაოსანში“ დასტურდება ეჯიბი, სპარსალარი და ხარკი.

ეჯიბი: „დარბაზს ეჯიბი შეგზავნა, მართ მისგან შენარონია“ (143,1). პოემაში არ არის ამირეჯიბი, საპაგიეროდ გვხვდება: ამილახორი, ამირბარი, ამირბარობა, ამირ-სპასალარი, ამირ-სპასალარობა. წარმოშობით ყველა ეს სიტყვა უცხოურია. ავიღოთ, ამილახორი. ეს სიტყვა სპარსულია. ა. შანიძე ამის შესახებ წერს: „ამილახორი“ კომპოზიტია, რომლის მეორე ნაწილში სპ. ახორ-ი (ახორ) შედის. ეს ახორი ცალკეც იხმარება ქართულში. საბას სატყვიტ, ახორი — ცხენის ბაგა. „ამილახორში“ ლ-დისიმილაციის ნიადაგზეა მიღებული: ამირ-ახორი —> ამილახორი. იგი ნიშნავს ახორის გამგეს, მეჩინიბეთუხუცესს, შტალმეისტერს.

ამილახორობა თანამდებობა იყო. როგორც ცნობილია, წოდებისა და თანამდებობის აღმნიშვნელი სიტყვა შეიძლება საკუთარ სახელადაც იქცეს და გვარი აღნიშნოს. ასეთებია ქართულში: ერისთავი. ციხისთავი, მდივანი, ამირეჯიბი, ასეთივეა ამილახორიც, რომელიც უმეტესად ამილახვარად იწერება და გვარს აღნიშნავს; მაგ., „ქართლის ცხოვრებაში“ 1561 წლის ამბებთან დაკავშირებით იკითხება: „არამედ მოსწყდნენ ქართველნიცა მრავალნი, რამეთუ ამილახვართაგანნიცა მოსწყდნენ ცხრანი“¹.

¹ იხ. შანიძე, უუქცევითი წარმოების მაგალითები ქართულში: ჟურნ. „დროშა“, 1974, № 6, გვ. 7.

სპასალარი: „კვლა ფრიდონისნი აავსსნა, სპა ჰყვა თუ სპასალარე ბი“ (1498,2).

„ვეფხისტყაოსნის“ ლექსიკაში ნათლად ჩანს სომხური, არაბული. სპარსული. ბერძნული და ლათინური წარმოშობის სიტყვები.

შ. რუსთაველის პოემაში წარმოშობით სომხურია ისეთი სიტყვები, როგორცაა: აბელი, აზატი, ამბავი, არაკი, ასაკი, ბილწი, ბურთი, გუშავი, დროშა, ვაჭარი, ზურმუხტი, იავარ, კაპარკა, მაჭარი, მგოსანი, მუშაკი, სატანა, ქალაქი და სხვ.

არაბულია: ალამი, ამირბარი, არიფი, აქიმი, აშიკი. ბატი, გავაზი, დაფი, ვაზირი, ვარდი, თასი. მანდილი, მალრიბი. მიჯნური, მუზარადი, მუტრიბი, მუშთარი, ნამუსი, ნობათი, უსტარი, ქარავანი, ქალალდი, ღარიბი, ხალვათი, ხატი და სხვ. ამ სიტყვათაგან, მაგ., აშიკი იმავე ძირისაა, რისაც ეშყი, რომელიც არაბულია და ნიშნავს სიყვარულს. ახალ ქართულში ეს სიტყვა ყარით იხმარება და რაეს ჩასმით: არშიყი. აქედან: არშიყობს, მოარშიყე. „ვეფხისტყაოსანში“ კი იგი აშიკ-ის სახელით გვხვდება იმავე ძირისაგან ნაწარმოებ ფორმებში. საილუსტრაციოდ პოემიდან ა. შანიძეს ხუთი მაგალითი მოჰყავს. („ვეთქვი, არ იცის აშიკობა“ (375,4...)). ყოველივე თქმულის შედეგად მკვლევარი ფიქრობს, რომ უფრო მართებული იქნება დავწეროთ: ეშყი და არა ეშყი, რომელიც მერმინდელი ფორმაა¹.

აქედან მხოლოდ ერთ სიტყვაზე შევაჩერებთ კიდევ მკითხველას ყურადღებას; ეს არის სიტყვა ბატი: „ცხრა მარგალიტი, სიდიდით მართ ვითა კვერცხი ბატისა“ (1464,2). ბატს მეგრულად „ლორლონჯი“ ეწოდება. არავითარი კავშირი არ ჩანს ამ ფრინველის დღევანდელ ქართულსა და მეგრულ სახელწოდებებს შორის. ეს იმიტომ, რომ „ბატი“ არ არის ქართული სიტყვა. იგი ნასესხებია არაბული ენიდან. „ბატმა“ განდევნა მეგრული შესატყვისი ქართული სიტყვა „ღერღედი“. „ღერღეტი“²; ქანურში დამკვიდრდა თურქ. კაზი და ლორლონჯი სანთლით საძებარი გამხდარა. უფრო მტკიცედ ეს ფუძე მეგრულში გრძნობს თავს, თუმცა აქაც, სენაკურში, ბატია გაბატონებული „ლორლონჯის“ ნაცვლად³.

სპარსულია: ავაზა, ამილახორი, ამირსპასალარი, ამხანაგი, ანდერძი, ბალიში, პაემანი, როსკიბი, ფლიდი, ქარავანი, ყაბაჩა, ჭაბუკი...

პოემაში გვხვდება სპარსული წარმოშობის ლექსიკური ერთეული შარა: „ვითა ცხენსა შარა გრძელი“ (13,1). ეს სიტყვა აჭარულსა

¹ ა. შანიძე, ვეფხისტყაოსნის საკითხები: საიუბილეო კრებული აღ. ბარამიძის დაბადების 70 წლისთავეზე, თბ., 1974, გვ. 239—240.

² თ. შარაძენიძე, ენათა კლასიფიკაციის პრინციპები, თბ., 1958, გვ. 17.

³ არნ. ჩიქობავა, ქანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, ტფ., 1938, გვ. 103.

და გურულ დიალექტებში შემოსულია თურქულიდან. სალიტერატურო თურქულში გვაქვს შაჰრაჰ. ჰ-ს დაკარგვა ქართულ ნიადაგზეა ახსნილი¹.

„სრა“ სპარსული სიტყვაა, რაც ნიშნავს დიდებულ სახლს, საუცხოოდ აგებულ სახლს, კერძოდ, მეფის სახლს. იგი ცალკეც იხმარებოდა: მაგ., „ვეფხისტყაოსანში“ იკითხება: „ს რ ა ედგა მოფარდაგული ოქსინოთა და შარდითა“ (333,1). მაგრამ შემდეგ იგი გამოყენებულ იქნა სახლის განსაზღვრებად. რა სახლი? — სრა სახლი. ამ გზით შვიდლეთ კომპოზიტი „სრა-სახლი“, რომელიც გაუგებარი შეიქნა, როცა რ ამოვარდა და ამას მოჰყვა მისი „გაქართულება“: სასახლე².

უაღრესად საყურადღებოა ის ფაქტიც, რომ „ვეფხისტყაოსანში“ ვერ ვპოულობთ მონგოლურ ლექსიკურ ერთეულებს. ამის შესახებ მკვლევარი პავლე ინგოროყვა წერს, რომ პოემის ნამდვილ ტექსტში ჩვენ არ გვხვდება არც ერთი მონგოლური სიტყვა. ამ ნიშნეულობის მიხედვით პოემა შეუძლებელია ეკუთვნოდეს მე-13 საუკუნის დასაწყის-ზე უფრო გვიან დროს. თუ კი პოემა მის შემდეგ არის დაწერილი, ე. ი. მონგოლთა მფლობელობის ეპოქაში, წარმოდგენილია, რომ არ შეჩეულიყო ესა თუ ის მონგოლური ტერმინი³.

რა თქმა უნდა, ქართულში გვაქვს მონგოლური წარმოშობის სიტყვები; ჩვენ სახელდახელოდ რამდენიმეს დავასახელებთ: ელჩი, იასაული (მართალია, თურქულიდან შემოვიდა ჩვენს ენაში, მაგრამ ქართულში დამკვიდრდა სწორედ მონგოლთა ბატონობის ხანაში), მანდატური (ეს უკანასკნელი ლათინური წარმოშობის ტერმინია), რომელიც შედის კომპოზიტში მანდატურთ-უხუცესი, ბულა (ბულა წარმოშობით თათრულ-მონგოლური სიტყვაა); მართალია, ეს სიტყვა არ გვხვდება პოემაში, მაგრამ ერთჯერ დასტურდება მისი სინონიმი — კუ რ ო კომპოზიტში: „მათ ბოზ-კუ რ ო თ ა ასეთი რა მისცეს, რა უქადესა?“ (577,3).

საგულისხმოა, რომ ქართულიდან მონგოლურში გადასულა ისეთი სიტყვები, როგორიცაა: ტაში, შამფური და სხვ.

განვაგრძოთ დაკვირვება პოემაში კიდევ სხვა ენებიდან შემოსულ ლექსიკურ ერთეულებზე:

ბ ე რ ძ ნ უ ლ ი ა: ანდამატი, ასპიტი, ბორიო, დრამა, ედემი, იადონი, იოტა, კლიტი, ლექსი, მარგალიტი, მელანი, ნავი, სა-

¹ ნ. გურგენიძე, აღმოსავლური წარმოშობის ლექსიკური ელემენტები აჭარულსა და გურულში, თბ., 1973, გვ. 132.

² ა. შანიძე, უკუქცევითი წარმოების მაგალითები ქართულში, დასახ. ჟურნ. გვ. 7.

³ პ. ინგოროყვა, თხზ. კრებული, ტ. 1, თბ., 1963, გვ. 73; სიტყვათა სესხების ზოგადთეორიული საკითხების შესახებ იხ. Л. С. Пейсиков, Лексикология современного персидского языка, изд. Московского университета, 1975. გვ. 14—68.

ტანა, ფილოსოფოსი, კალამი, სულ 29 სიტყვა (ეს უკანსკნელი პირველად გვხვდება მე-9-10 ს-თა ხელნაწერების მიხედვით გადმოცემულ ძეგლში „მამათა სწავლანი“. (გვ. 130).

ლ ა თ ი ნ უ რ ი სიტყვებია: კუბო, პატრონი, სკამი, სუდარა...

არნ. ჩიქობავა მიუთითებს, რომ ნასესხებ მასალას ენა შეიგუებს და იმდენად შეისისხლბორცებს, რომ დროთა ვითარებაში საგანგებო ძიებაა საჭირო, რომ მისი ნასესხობა დამტკიცდეს... არნ. ჩიქობავას სიტყვით, არაქართულია წარმოშობის მიხედვით — წიგნი, მელანი, კალამი, ფანქარი... ბალი, ბულბული... საათი, ადათი, სინდისი, ნამუსი და მრავალი სხვა... თვით ისეთი სიტყვებიც კი, როგორიცაა „მუშა“, „ოჯახი“ არ არის ქართული წარმოშობისა, „პურიც“ კი ბერძნულია და „ღვინო“-ც გაჭირდებოდა ქართულ სიტყვად მიგვეჩინა. ერთი სიტყვით, ნასესხები ლექსიკური ერთეულები ყველა ენას გააჩნია მეტნაკლები რაოდენობით. როგორც სხვა ენებში, ისე ქართულშიც გარკვეული ადგილი უჭირავს ნასესხებ სიტყვებს.

ნ. მარი ცდილობდა დაემტკიცებინა, რომ „ვეფხისტყაოსანში“ არსებული სპარსულ-არაბული და ბერძნული წარმოშობის სიტყვები პოეტს მწიგნობრული გზით კი არა აქვს შეთვისებული, არამედ მესხური კილოდან, სადაც ამგვარი ლექსიკური ერთეულები ადრე ყოფილად დამკვიდრებული.

სპეციალისტებს დადგენილი აქვთ, რომ ქართული ენა არა მარტო ითვისებდა უცხოურ ლექსიკურ ერთეულებს, არამედ სხვა ენებსაც შეუთვისებიათ ქართული სიტყვები: მაგ., ს. ჭიქიას აზრით, ქართველური ენობრივი სამყაროდან თურქულში შესულა სიტყვა ლ ა ზ უ ტ სიმინდის აღსანიშნავად. ქართულიდან უნდა იყოს შესული ინდოევროპულ ენებში სემიდალი; ქართულიდან შევიდა რუსულში სიტყვები: აფხაზეთი, აჭარა, ამერი, ჭავახეთი, იბერია, ივერია, ქართლი, კახეთი, კოლხეთი, ლაზები, ლეჩხუმი, მესხი, სვანეთი, თუშეთი, ხევი, ალადასტური, ალექსანდროული, მწვანე, რქაწითელი, უსახელოური, ჩხავერი, ახმეტა, მაჭარი, გოზინაყი, საწნახელი, ღევი, გელათი, ურმული, ხევისბერი და სხვ.

შ. რუსთაველი პოემის წერისას, ალბათ, არ ფიქრობდა იმაზე, სემანტიკურად, ეტიმოლოგიურად ესა თუ ის სიტყვა წმინდა ქართულია თუ უცხო ენობრივი სამყაროდან შემოტანილი. „ვეფხისტყაოსანში“ არც ერთი შემთხვევა არ გვხვდება ისეთი, რომ უცხოური სიტყვები ნახმარი იყოს უადგილოდ, საჭიროების გარეშე.

პოეტი გაბედულად იყენებდა ისეთ ლექსიკურ ერთეულებს, რომლებიც ქართულში დიდი ხანია იხმარებოდა, მწერლობასა და სასაუბრო მეტყველებაში განმტკიცებული იყო და მოქალაქეობრივი უფლება ჰქონდა მოპოვებულ.

ზოგჯერ შ. რუსთაველი პოემაში თვითონვე იძლევა ამა თუ იმ სიტყვის წარმომავლობის ახსნას.

„მიჯნური შმაგსა გვიქვიან არაბულთა ენითა“ (22,1). აქ ხომ პირდაპირ არის ნათქვამი, რომ სიტყვა მიჯნური არაბულია წარმოშობით და ქართულად შმაგს ნიშნავს.

„ვეფხისტყაოსანში“ გვხვდება სიტყვები, რომლებიც წარმოშობით სკვითურ-სარმატულ და ალანურ-ოსურ ენობრივ სამყაროს განეკუთვნება. მართალია, ამ სიტყვების რაოდენობა შედარებით მცირეა, მაგრამ თვით ფაქტს აქვს მნიშვნელობა.

შ. რუსთაველი ხმარობს სიტყვას მგოსანი: „მგოსანი და მოშაითი უხმეს, პოვეს რაცა სადა“ (120,2); „ორნივე ტურფად იმღერდეს, ვით იადონი მგოსანი“ (1355,3); „მგოსნები მოდგეს, ის-მონა ხმა სიმღერისა ტბილისა“ (1463,1).

ყველა ამ შემთხვევაში სიტყვა მგოსანი პოეტის მნიშვნელობით არაა ნახმარი; პოეტის მნიშვნელობა მგოსანმა მიიღო ახალ ქართულში; ძველად კი პოეტს ეძახდნენ მოშაირეს, მოლექსეს, იშვიათად — მლექსაეს ან ლექსთა გამომთქმელს. ნათლად ჩანს „ვეფხისტყაოსანიდან“, რომელსაც არ დავიმოწმებთ, რადგან იგი ყველასათვის ცნობილია; „ქართლის ცხოვრებაში“ იკითხება: „ლექსთა გამომთქმელი და მოლუაწებათა შინა განთქმული, და ევლოგი სალოსად წოდებულნი“.¹

მგოსანი ძვ. ქართულში ნიშნავდა არა პოეტს, არამედ მომღერალს, ზოგჯერ მომღერალ მემუსიკეს. ამას სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონიც ადასტურებს.²

შ. რუსთაველი, შავთელი მგოსანს ხმარობენ მომღერლის და არა პოეტის მნიშვნელობით; ამავე მნიშვნელობითაა ეს სიტყვა გამოყენებული სახარებაშიც: „იხილა მუნ მგოსნები, და ერი კრებული“ (მათე, 9,23).³ „სხვა ენის სახარების თარგმანებში ამ აღგილას მგოსნის საფარდოდ სწერია — მემუსიკე“;⁴ მგოსანს იუსტინე აბულაძე თვლის სპარსული ენიდან მომდინარე სიტყვად.⁵

ჩვენ მიერ გაანალიზებული სიტყვები, რომლებიც წარმოშობით უცხოურია და „ვეფხისტყაოსნის“ ლექსიკაში გვხვდება, დიდი ხანია ქართულ ენაში შემოვიდა და გადაიქცა ამ ენის ლექსიკის განუყოფელ ნაწილად. ეს სიტყვები „ვეფხისტყაოსნამდეც“ დასტურდება ჩვენს

¹ ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. II, თბ., 1959, გვ. 95.

² სულხან-საბა ორბელიანი, ქართული ლექსიკონი, 1928, გვ. 202.

³ ახალი აღთქმა. უფლისა ჩუენისა იესო ქრისტესი, ტფილისი, 1912, გვ. 23.

⁴ იბ. ე. თაყაიშვილი, რჩეული ნაშრომები, ტ. I, თბ., 1968, გვ. 55-56.

⁵ იუსტინე აბულაძე, რუსთველოლოგიური ნაშრომები, თბ., 1967, გვ.

ენაში. ამ სიტყვებმა მყარად მოიკიდა ფეხი ქართულში, როგორც გ. ახელედინი მიუთითებდა, ენა ერთნაირად ემსახურება მოცემული ხალხის ყველა ფენას და ამიტომაც იგი წარმოადგენს მისი ისტორიის ყველაზე სწორ და ობიექტურ წყაროს.

7. სიტყვაწარმოების ზოგიერთი საკითხი

სიტყვაწარმოების ადგილი ლინგვისტიკაში ჭერჭერობით გარკვეული არაა. ზოგი ენათმეცნიერი სიტყვაწარმოებას ლექსიკოლოგიას აკუთვნებს, ზოგს იგი სემასიოლოგიის სფეროში შეაქვს, ზოგი კიდევ ტრადიციას უკერს მხარს და მას მორფოლოგიაში ტოვებს.¹

თანდათან უფრო გაბატონებული ხდება შეხედულება, რომლის თანახმადაც სიტყვაწარმოება ლექსიკოლოგიაში განიხილება.

არც გრამატიკული ტერმინი სიტყვაწარმოებაა უნიფიცირებული: ზოგი ენათმეცნიერი სახელთა წარმოებას ხმარობს, ზოგი — წარმოქმნას, ზოგიც სიტყვაწარმოებას. კიდევ მეტი, ერთი და იგივე ავტორი ზოგჯერ ერთსა და იმავე ნაშრომში ორ სხვადასხვა ტერმინს იყენებს („წარმოება“, „წარმოქმნა“).² ეს გარემოება გარკვეული სიძნელის წინაშე აყენებს მკვლევარს, რომელიც სიტყვაწარმოების პრობლემაზე მუშაობს რომელიმე ლიტერატურული ძეგლის მიხედვით.

სიტყვაწარმოება ენის ლექსიკური მარაგის გამდიდრების ყველაზე პროდუქტული საშუალებაა.

როგორც ცნობალია, სიტყვა იცვლება ფორმის ან შინაარსის მიხედვით. ფორმის მიხედვით იცვლება სახელი ან ზმნა (პირველი იბრუნვის, მეორე იუღლება), შინაარსის მიხედვით კი ფორმაცვალებადი სიტყვებიც იცვლება და ფორმაუცვლელიც (მაგ., ზმნიზება).

ენის სიტყვათა მარაგი განუწყვეტლივ ვითარდება, ასახავს რა იმ ცვლილებებს, რომლებიც ხდება ადამიანთა ცხოვრებისა და მოღვაწეობის ყველა სფეროში. ამ განვითარების პროცესში ხდება ახალი სიტყვების წარმოქმნა უკვე არსებულის ბაზაზე. სიტყვაწარმოება ენის სტრუქტურის სფეროში შედის. ენის საფრთხე წყობის ანალიზი განუყრელადაა დაკავშირებული სიტყვაწარმოების, მისი შესაძლებლობის შესწავლასთან.

ლექსიკის სიმდიდრეს შ. რუსთაველი სხვა საშუალებებთან ერთად სიტყვაწარმოებითაც აღწევს.

¹ რ. გაბეჩაძე, სიტყვაწარმოება ქართულ გრამატიკულ ლიტერატურაში: ქართული ენისა და ლიტერატურის სწავლების საკითხები სკოლაში, კრბ. 13, თბ., 1963, გვ. 3.; მისივე, ქართული სიტყვაწარმოება და მისი სწავლება სკოლაში, თბ., 1971, გვ. 3; ბ. ფოჩხუა, სიტყვაწარმოება და ლექსიკოლოგია: იქვე, ტ. 15, 1966, შდრ. მისივე, ქართული ენის ლექსიკოლოგია, თბ., 1974, გვ. 11-14.

² ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკა, 1, 1956, გვ. 49-54.

ა. შანიძის თქმით, წარმოქმნილ სიტყვას აქვს ფუძე, რომელიც მეტია ძირეულის ფუძეზე და განსხვავდება მისგან მნიშვნელობით. შედარება ძირეულსა და წარმოქმნილს შორის გვარწმუნებს, რომ თითოეულ წარმოქმნილს თავ-თავისი მაწარმოებელი აქვს.

თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში სახელთა წარმოქმნელი 58 აფიქსია.¹

ძირეულის ფუძეზე დართვის ადგილის მიხედვით მაწარმოებელი შეიძლება იყოს: პრეფიქსი, სუფიქსი ან ორივე ერთად — პრეფიქს-სუფიქსი: ა. შანიძის თქმით, გრამატიკული ერთობა ძირეულსა და წარმოქმნილს შორის გარკვეულ ფარგლებშია ჩაყენებული. მსგავსებას ისინი იმ მხრივ გვიჩვენებენ; რომ ერთნაირი ფორმაცვალება მოუღივებს, — ორნივე იბრუნვიან. მიუხედავად ასეთი მსგავსებისა, მაინც მნიშვნელოვნად განსხვავდებიან. სახელდობრ, წარმოქმნილი სახელები უმეტესად სხვა მეტყველების ნაწილს განეკუთვნებიან, ვიდრე მათი ძირეულები. უფრო ხშირად არსებითისაგან ზედსართავია ნაწარმოები და ზედსართავისაგან არსებითი.

შინაარსის მიხედვით წარმოქმნილ სახელებში გამოიყოფა ჯგუფები: კნინობითი, ქონებისა; უქონლობისა; წარმომავლობისა, აბსტრაქტული, დანიშნულებისა, წინავეითარებისა, ხელობისა, რიგობითი, წილობითი, გეოგრაფიული, ხარისხისა და სხვ.

ახალ სიტყვათა წარმოქმნას ძალიან დიდი ხნის ისტორია აქვს. წარმოქმნილი სიტყვები გვხვდება უძველეს ძეგლებში და მომდევნო საუკუნეების ნაწარმოებებშიც.

„ვეფხისტყაოსანში“ წარმოქმნის უამრავი შემთხვევაა. მათ შორის ძალიან ბევრია ქონების აღმნიშვნელი მაწარმოებელი წარმოქმნილი სიტყვა.

— ოვან სუფიქსით ნაწარმოები სიტყვა „ვეფხისტყაოსანში“ 41-ჯერ გვხვდება. ნიმუშისათვის მოვიყვანთ რამდენიმეს:

„ვერ დაიქირავს სიყვდილსა გზა იწრო, ვერცა კლდოვანი“;

მისგან გასწორდეს ყოველი, სუსტი და ძალ-გულოვანი;

ბოლოდ შეყარნეს მიწამან ერთგან მოყმე და მხცოვანი.

სჯობს სიცოცხლესა ნაზრახსა ჰიკვდილი სახელოვანი!“ (802).

„ფატმან მისცნა დაწერილნი მას გრძნეულსა ბელოვანსა“ (1276,1).

— იან სუფიქსით წარმოქმნილი სიტყვა „ვეფხისტყაოსანში“ ბევრჯერ გვხვდება. მაგ.,

„იყო არაბეთს როსტევან, მეფე ღმრთისაგან სვიანო“ (33,1).

„არ-დაეწიყება მოყერისა აროდეს გვიხამს ზიანსა;

ექვმოზ კაცსა აუგინასა, ცრუსა და ღალატიანსა.

¹ მ. ტუხუაძე, სახელთა წარმოქმნის ზოგიერთი აფიქსის ფუნქციები და გავრცელებულობა თანამედროვე ქართულში: ქართული ენა და ლიტერატურა სკოლაში, 1969, № 1, გვ. 25.

„გერ ვერუეები, ვერ ვეზამ მას ხელმწიფესა მზიანსა.

რა უარეა მამაცსა სულ-დიდსა, წასვლა-გვიანსა“ (800).

„იგი ყმა საწოლს მარტო წვა გულოთა ჯავრიანიითა“ (1115,1).

„აჲ თითი და ბეკელი, და დანა მჰქვს სისხლიანი“ (1118,4).

„ვეფხისტყაოსანში“ საკმაოდია ისეთი სიტყვები, რომლებიც ნაწარმოებია, წარმოქმნილია კინობითის მაწარმოებელი აფიქსებით. მოუხედავად იმისა, რომ „კინობითი ფორმების წარმოება სალიტერატურო ქართულში მაინცდამაინც გავრცელებული არ არის“ (ა. შანიძე), შ. რუსთაველი მაინც იყენებს მათ სარიტორიკულ სიტყვებად. „ასეთი სიტყვების უხვი ხმარება პოემაში მოწმობს იმ კილოს აქტიურ მონაწილეობას რუსთაველის თანამედროვე სალიტერატურო ენაში, რომელშიც კინობითი ფორმები ფართოდ უნდა ყოფილიყო გავრცელებული“¹ მაგ., „ასმათჲან წყალი დაასხა ცნობად მოვიდა ტარია“ (349,1); „დადასვენეს იგი თათბირი, ტარიას განაზრახები“ (1407,1) და სხვ. „ტარია“, ვფიქრობთ, კინობით-მოფერებითი ფორმაა, რომელსაც ალექსანდრის ელფერი გადაჰყრავს. ტარია ისევეა ნაწარმოები, როგორც ბეჟანა, დავითა, იმედა, ნინუა, ძალუა, პეტრია, პავლია და ა. შ. ბოლოკიდური ა აღნიშნულ სახელებში კინობითობის აფიქსია².

ტარია ფორმა სხვადასხვა ბრუნვაში პოემაში 14-ჯერ გვხვდება.

კინობითის აფიქსი უნდა იყოს გამოყენებული აგრეთვე ფორმაში როდია: „მას უსხენ წვრილნი ძმის-წულნი: როსან და ერთი როდია“ (1221,3).

— იერ სუფიქსით წარმოქმნილი სიტყვა „ვეფხისტყაოსანში“ ხშირად არ არის. იგი სულ 11-ჯერ გვხვდება:

„მათი ერთგული გაძლების ყოველი სული მშვიერი,

ვინცა ურჩ ექმნას, იქმნების თავისა არ-მადლიერი“ (390,3-4);

„მერმე ვუთხარ ყველაჲა უსენს, კაცსა ღმობიერსა“ (1154,3);

„ვინ არს ძალი უხილავი შემწედ ყოვლთა მინიერთად“ (794,2);

„რა მისჴირდეს, მაშინ უნდან გონებანი გონიერსა“ (1191,4).

— ოსან სუფიქსი „ვეფხისტყაოსანში“ არც თუ ისე პროდუქტიულია. ამ სუფიქსის ფუნქცია ზუსტადაა გამოკვლეული: მისი დართვის შედეგად აშკარად ჩანს მიჯნა ძირეულის ფუძესა და ბოლოსართს შორის, მნიშვნელობის გარკვევა ადვილია:

¹ ივ. გიგინეიშვილი, სიტყვაწარმოების თეორიკული ნაშრომები, თბ., 1944, გვ. 5.

² სიტყვაწარმოებას გაკვირვებებს ი. იმნაიშვილი ნაშრომში „რუსთაველის ლექსები“, თბ., 1966, გვ. 55-59.

„ქებათა კარსა ასმათი მარტო ზის, არ-ბ ა რ გ ო ს ა ნ ი.
შეხედნა, იცნა ტარიელ, თანა ყმა კ ა რ მ ა გ ო ს ა ნ ი, —
ორნივე ტურფად იმღერდეს, ვით იადონი მ გ ო ს ა ნ ი, —
მაშინვე იცნა, ავარდა მოშლილი, პ ე რ ა ნ გ ო ს ა ნ ი“ (1355).
„დილსა აღრე მოვიდა იგი ნაზარდი სოსანი,
ძოწეულითა მოსილი, პირად ბროლ-ბ ა დ ა ზ ო ს ა ნ ი“ (73,1-2).

აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ სწორედ — ოსან სუფიქსითაა ნაწარმოები შ. რუსთაველის პოემის სათაური — „ვეფხისტყაოსანი“, რომელიც შედგენილობით კომპოზიტიკა.

მ. ალავეძის სიტყვით, „ვეფხისტყაოსანში“ ფორმისაგან „გულოვანი“, ერთი მხრივ, წარმოქმნილია „გულოვნება“, „საგულოვნე“, ხოლო, მეორე მხრივ, „გულევანება“, „სიგულევანე“; იმერულ „გულევანის“ ფონეტიკური ვარიანტია სევანური გვარსახელი „გულბანი“.

უქონლობის აღმნიშვნელ სუფიქსებსაც ვხვდებით „ვეფხისტყაოსანში“. მიუხედავად იმისა, რომ უ-ურ სუფიქსი წარმოშობით ძველია, რუსთაველი იშვიათად ხმარობს ამ სუფიქსს. უ-ურ სუფიქსით წარმოქმნილი სიტყვის მაგალითია: „სმასა ზედა უძიზეზოდ გავხე რადმე, უ გ ე მ ჟ რ ა დ“ (1127,2).

სამაგიეროდ ხშირად ხმარობს რუსთაველი უ — ო აფიქსს. ამ აფიქსით წარმოქმნილი სიტყვა პოემაში ჩვიდმეტჯერ გვხვდება; მაგალითები:

„არა დარჩა უ ს ა ბ ო ძ რ ო არ კოკლი და არ საყვარი“ (1552,1);
„მძულს უ გ უ ლ ო სიყვარული, ხვევსა, კონა, მტლამ-მტლუში“ (25,4);
„უ ც ნ ა უ რ ო და უ თ კ მ ე ლ ო, უფალო უფლებათო“ (811,3);
„არ იცი, ვარდნი უეკლოდ არავის მოუკრებანი“ (878,4);
„რათგან ვარდი ამას იტყვის უ ს უ ლ ო და უ ს ა კ ო,
მაშა ლხინსა ვინ მოიმკის პირველ ჳირთა უ მ უ შ ა კ ო?“ (880,1-2).

შ. რუსთაველის პოეტური ენისათვის დამახასიათებელია — ეულ სუფიქსის დართვა კუთვნილებითი ნაცვალსახელისათვის, მაგ., „მაგა ცხენსა ჩ ე მ ე უ ლ ს ა“ (1405,2); „საქურტლანი მ ა თ ე უ ლ ნ ი“ (1047,1).

გარდა კუთვნილებითი ნაცვალსახელური წარმოების ნიშნუშებისა, შოთას პოემაში გვხვდება — ეულ სუფიქსიანი განსაზღვრებითი ნაცვალსახელი თ ვ ი თ ე უ ლ ი და არსებითი სახელის ფუძისაგან წარმოქმნილი ბ ა დ ა ზ ო ე უ ლ ი, გ რ ძ ე უ ლ ი, ს ნ ე უ ლ ი, ძ ო წ ე უ ლ ი, წ ლ ე უ ლ ი.

მ. ალავეძე ფიქრობს, რომ „ვეფხისტყაოსნიდან“ ცნობილი — ეულ სუფიქსიანი ნაცვალსახელური წარმოება (ჩემდელი, შენეული, მისეული, მათეული) სამწერლო ენაში იშვიათად დასტურდება. მაგრამ ქართულ დიალექტებში ფართოდ გავრცელებულია. ამიტომ ეს თავისებურება პოეტის გენიალურ სიტყვათქმნადობას კი არ უნდა მიეწეროს, არამედ ახასიათებს ხალხურ მეტყველებას, რომელიც შ. რუსთავე-

ლის ენის მასაზრდოებელი წყარო იყო. ეს მოსაზრება სარწმუნო ჩანს.

მოვიყვანთ — ტულ სუფიქსიან მაგალითებს:

„მათ ქალ-უმათათვის საჯდომი დაედგა თეთრ-ძოწეული“ (1462,1).

„დილასა ადრე მოვიდა იგი ნაზარდი სოსანი,

ძოწეულითა მოსილი, პირად ბროლ-ბადაშოსანი“ (73,1-2).

„ფატმან მისცნა დაწერილნი მას გრძნულსა ხელოვანსა“ (1276,1).

აბსტრაქტული სახელების აღმნიშვნელ სუფიქსთაგან ძალიან ხშირად ხმარობს რუსთაველი — ობა სუფიქსს. ამ სუფიქსით ნაწარმოები სიტყვა „ვეფხისტყაოსანში“ საკმაოდაა წარმოდგენილი. მივმართოთ სათანადო მაგალითებს:

„ვძებნეთ და კვალი ვერ ვპოვეთ, დავსწამეთ ეშმაურობა.

მეფე დაჰმუნდა, დაშალა სმა, ნადიმობა, პურობა“ (996,1-2).

„დილსა შეიქმან მეფენი პურობა-დარბაზობასა“ (1121,4).

— ობა აფიქსს შ. რუსთაველი იყენებს საკუთარ სახელებთანაც; მაგ., „დიდი სპასპეტი, სახელად შიხობენ ავთანდილობით“ (992,2); „ქალმან კარსა დამირეკა, ფატმანობა ჩემი ბრძანა“ (1199,2).

ძალიან ხშირად ხმარობს შ. რუსთაველი აგრეთვე აბსტრაქტული სახელების აღმნიშვნელ სიტყვების პრეფიქს-სუფიქსს. ამ მაწარმოებლებით მიღებული სიტყვები დიდი ზემოქმედების მქონეა, ძალზე მუსიკალური და შთამბეჭდავი; მაგალითები:

„მიჯნურსა თვალად სიტურფე ჰმართებს მართ ვითა მზეობა,
სიბრძნე, სიმდიდრე, სიუხვე, სიყვლე და მოცალებობა“ (23,1-2).

„სიჩაუქე და სიკეთე, კეკლუცად დარაზმულობა,
ტაიჭთა მათთა სიშალე, აბჯართა ზვარაზმულობა“ (406,3-4).

„მაშინ ვერ გავსძელ სიიხლე, აწსიშორესა ვინანი“ (838,4).

„რა ვიამბო ქება მისი, რასიტურფე, რა ნაზობა!“ (1136,1).

აღანიშნულების აღმნიშვნელ სუფიქსთაგან უფრო ხშირია „ვეფ-ხისტყაოსანში“ სა-ო მაწარმოებლები. სა-ო პრეფიქს-სუფიქსით წარმოქმნილი სიტყვა პოემაში საკმაოდაა. ასეთი სიტყვების საშუალებით შ. რუსთაველი ღრმად ახედებს მკითხველს როგორც პერსონაჟთა, ისე ავტორის სტულიერ სამყაროში:

„მესამე ლექსი კარგი არს სანადიმოდ, სამღერელად,

სააშოკოდ, სალალობოდ, ამხანაგთა სათრეველად“ (17,1-2).

„მათვე დაჰჩა სანადირო; არ მივსცემდი, მომერჩოდეს“ (604,4).

შედარებით იშვიათია „ვეფხისტყაოსანში“ სა-ტ მაწარმოებლებით წარმოქმნილი სიტყვები. ნიმუშისათვის მხოლოდ ორ მაგალითს მოვიყვანთ:

„გლახათა მიეც საკუთრლე, ოქრო, ვერცხლი და რვალია“ (159,4).

„რაზომცა მკირს საქმე საგაგლახია“ (109,1) (საგაგლახია-სავაგლახეა).

წინა ვითარების აღსანიშნავად ქართულ ენას ნა-არ და ნა-ევ მა-წარმოებლები მოეპოვება. ამ მაწარმოებლებით წარმოქმნილი სიტყ-ვები „ვეფხისტყაოსანში“ საკმაოაა. უფრო ხშირია ნა-არ პრეფიქს-სუფიქსით წარმოქმნილი სიტყვები, გაცილებით ნაკლებია ნა-ევ-ით წარმოქმნილი. მოგვყავს სათანადო ნიმუშები:

„ნარგისთა წვიმა ბროლისა წვიმს, ვარდი ნაწვიმარია“ (1320,3);

„დამწვდიღე ღენა ცრემლისა, ნარგისთა ნაგუბარისა“ (1353,4);

„უცხოდ რასმე ამოსკვნიდა გული ცეცხლთა ნადებარი,
ცრემლსა სისხლი ერეოდა, გასდის, ვითა ნაგუბარი“ (89,3-4).

„ველარ გიჟვრეტ ნაბურთაღსა, ტანსა მვეერსა, ჟავარ-სრულსა“ (825,2);

„აწ ვერ ვიტყვი მაშინდელსა მე მის ყმისა ნაუბარსა“ (843,1);

„აწ ფრიდონ იწვის ჭიტყვითა მის ყმისა ნაუბარითა“ (1005,1);

„ფატმან შექმნა თავსა ცემა, ღაწვნი ესხნეს ნახოკარნი“ (1102,2).

ნა-ევ პრეფიქს-სუფიქსით წარმოქმნა პროდუქტული არაა „ვეფ-ხისტყაოსანში“.

„მოიხმო მისი გამზრდილი, ერთგული, ნაერთგულევი“ (53,1).

შენიშნულია, რომ ქართულ ენას აქვს საშუალება, საგანი დაასა-ხელოს იმის მიხედვით, თუ რას წარმოადგენდა ის წინათ ან როგორი ვითარება ახასიათებდა მას წინანდელთან შედარებით. საამისოდ იყე-ნებენ მაწარმოებლებს: ნა-არ და ნა-ევ, რომლებიც ფუნქციონალურად არ არიან განსხვავებული:

„მომართვი ჩემი ყველაი, ჩემი ნაუფლისწულევი“ (53,3);

„კვალი ძებნეს და უკვირდა ვერ-პოვნა ნაკეალევისა“ (99,1);

„კელა მოახსენა ვაზირმან სიტყვა ნაგუშინდელევი“ (818,1);

„ქალაქი გავლეს, მივიდეს პირსა დიდსა ზღვისასა,

მაშინ ფრიდონის ნახულსა, ნასაჯდომევისა მზისასა“ (1022,1-2).

ბელოზის აღმნიშვნელ მაწარმოებელთაგან „ვეფხისტყაოსანში“ მე-ე სუფიქს-პრეფიქსით წარმოქმნილი სიტყვები დომინანტობს; მა-გალითები:

„იგი ნავი მცობრეთა მას ღლე ნახეს არა ბვალეს“ (1053,1);

„მოვიდა მისი მებაღე, ბაღსა ეახლნეს რომელსა“ (1063,1);

„ნავი ვსთხოვე მენაეეთა, მით იიყილე მე ერთხელ ვა“ (608,2);

„ვამსაგაესე მშვილდი ბელითი ყმაწვილთა მონადირეთა“ (16,3);

„ასამთ, შენცა ხარ მოწამე“ (323,1); „მოცამართლე მოწა-

ყალე“ (33,3) და სხვ.

— ით სუფიქსით ნაწარმოები გეოგრაფიული და ეთნიკური სა-ხელი „ვეფხისტყაოსანში“ არ დასტურდება, — ეთ სუფიქსით კი ნა-წარმოებია სიტყვები: საბერძნეთი, არაბეთი, ქაჯეთი, ზატაეთი, ინდოე-თი; ამ სიტყვებს შ. რუსთაველი ძალიან ხშირად ხმარობს. ამდენად, — ეთ სუფიქსი მეტად პროდუქტიულია „ვეფხისტყაოსანში“.

თავის დროზე ივ. გიგინეიშვილმა სწორად შენიშნა, რომ „ვეფხისტყაოსანში“ არის ერთადერთი შემთხვევა არაგეოგრაფიული სახე-
ლის — ეთ სუფიქსით წარმოებისა; მაგ., „ეგრეც მე მაქვს პატრო-
ნობა, უგზოს ვლიდენ, თუნდა გზეთსა“ (530,2).

პოემაში გვხვდება 45 სახის გეოგრაფიული და ეთნიკური სახელი.
აქედან ყველაზე პროდუქტიულია — ეთ სუფიქსიანი წარმოება. მოგე-
ყავს ორიოდე მაგალითი:

„იყო არაბეთს როსტევან, მეფე ღმრთისაგან სვიანი“ (33,1);

„წალი, ინდოეთს მიჰმართე, არგე რა ჩემსა შობელსა“ (1307,1);

„აწ რა(ა) ქაჯთა საქურჭლე, ქაჯეთით ამიკილია“ (1442,3);

პოემაში გვხვდება აგრეთვე ფორმა **მობალდადენი** (1031,1)
და სხვ.

„ვეფხისტყაოსანში“ დასტურდება აგრეთვე უფროობითი ხარის-
ხის აღმნიშვნელი მაწარმოებლით წარმოდგენილი სიტყვები. უ — ეს
პრეფიქს — სუფიქსით ნაწარმოები ფორმები პოემაში საკმაოადაა.

შ. რუსთაველი თითქოს განზრახ გაურბის ოდნობითი ხარისხის
აღმნიშვნელი სიტყვების გამოყენებას. ეს იმით აიხსნება, რომ აქეთი
ფორმები ქართულში უფრო ნაკლებად არის გავრცელებული, ვიდრე
უფროობითისა.

უფროობითი ხარისხის ფორმების საილუსტრაციოდ მოვიყვანთ
შემდეგ მაგალითებს:

„ბროლი და ლალი შევიქმენ მე ულურჯესი ლილისა“ (402,3);

„თანა წამოშვეა, წავედით ურჯბოსნი მამა-ძეთასა“ (600,3);

„მე რად გავწირო მოყვარე, ძმა უმტკიცესი ძმობისა?!“ (792,2).

როგორც ა. შანიძე. მიუთითებს, ქართულში არ მოიპოვება მარტო
პრეფიქსით ნაწარმოები სახელები, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ
ისეთ გამოწკლისებს, როგორიცაა ურიცხვი-ი და არათი ნაწარმოები
სახელები: არაფერი, არა — თითი, არა — იშვიათი და ა. შ.

„ვეფხისტყაოსანში“ ურიცხვი ფორმა რამდენჯერმე გვხვდე-
ბა; მაგალითები:

„მაქვს საქონელი ურიცხვი...“ (805,1). „მუნ ქარავანი ურიცხვი“ (1029,1);

„იგი ვარსკვლავთა ურიცხვი მოკრებს ინდოთა სპანია“ (405,2) და ა. შ.

პოემაში დასტურდება არა — თი ნაწარმოები რამდენიმე სიტყვა,
სახელდობრ: არაოდეს, არასადა და სხვა., მაგ., „ველა ყოფილა არა-
ოდეს“ (197,4), „არასადა იფერებდეს“ (29,3).

„ვეფხისტყაოსანში“ გვხვდება სიტყვაწარმოების სხვა შემთხვე-
ვებიც; განსაკუთრებით თვალში საცემია ნაზმნარ სახელთა წარმოების
მრავალფეროვნება, ვნებითი, საშუალო და მოქმედებითი გვარის მიმ-
ღეობათა წარმოება, უარყოფითი მიმღეობები; საყურადღებოა აგრეთ-
ვე სახელთაგან ზმნების წარმოება და სხვა (ივ. გიგინეიშვილი).

ტერმინოლოგიური ლექსიკა „ვეფხისტყაოსანში“

I. ლიტერატურული ტერმინოლოგია

ქართულ ენაში ასეულ ათასობით სიტყვა გვაქვს, ყველა მათგანი გარკვეული მნიშვნელობის მატარებელია; გვაქვს ისეთი სიტყვებიც, რომლებიც მნიშვნელობას ადვილად არ იცვლის და ფუნქციაც მკაცრად რეგლამენტირებული აქვს. ასეთი სიტყვებით გადმოიცემა მეცნიერების ამა თუ იმ დარგისათვის შესაფერისი ცნებები და კატეგორიები. ასეთ სიტყვათა ერთობლიობას ტერმინოლოგია ეწოდება. ყოველი ტერმინი სიტყვაა, მაგრამ ყოველი სიტყვა ტერმინი როდია. ტერმინი ცნების აღმნიშვნელი სიტყვაა. იგი საგანგებოდ შემუშავებული ან ნა-სესხები, ან კიდევ საგანგებოდ გამოყენებული სიტყვაა მეცნიერული ცნების ზუსტად გამოსახატავად. ტერმინი მაქსიმალური სიზუსტითა და სისწორით უნდა გამოხატავდეს შესაბამის ცნებას, რომელიც ყოველთვის არ უდრის სიტყვას (აღ. ლლონტი, ლ. ბულახოვსკი, ბ. ფოჩხუა). ტერმინოლოგიური ლექსიკა ყველა ქანრის ნაწარმოებში მოიპო-ვება შეტ-ნაკლებად.

განვიხილოთ პოემაში მოცემული სხვადასხვა სახის ტერმინები.

ლიტერატურული ტერმინებიდან „ვეფხისტყაოსანში“ გვხვდება: ამბავი, აღმაფრენა, გმირი, ზმა, ზღაპარი, ლექსი, სიტყვა, შაირი, შაი-რობა, მოშაირე, ხობა და სხვ.

ტერმინი „ამბავი“ პოემაში ძალიან ხშირად იხმარება (160-მდე). მოვიყვანთ ორიოდ მაგალითს:

„ესე ამბავი სპარსული, ქართულად ნათარგმანები“ (9,1);

„გიაზო ჩემი ამბავი, განა რაზომცა ძნელია!“ (342,2);

„ჩემი ამბავი ამბავთა მაგათგან უკეთესია“ (1219,4).

ამბავი ლიტერატურათმცოდნეობაში ეპიკური ქანრის ნაწარ-მოების ძირითადი მხატვრული კომპონენტია, თხრობის გაშლის ძირი-თადი ფონია¹.

¹ ამბავს ირანული წარმოშობის სიტყვად თვლიან. ამ სიტყვის პირუანდელი მნიშვნელობა იყო ყოფი, ყოფილი, მომხდარი. იხ. მ ზ ი ა ა ნ დ რ ო ნ ი კ ა შ ვ ი ლ ი, ნარკვევები ირანული — ქართული ენობრივი ურთიერთობიდან, თბ., 1966, გვ. 165, 168, 174, 221, 222, 268.

ტერმინი ა მ ბ ა ვ ი „ვეფხისტყაოსანში“ რამდენიმე მნიშვნელობით იხმარება. ა) მხატვრულად დამუშავებული მოთხრობა. მხატვრული ნაწარმოების ქარგა. ასეთი გაგებით იხმარება ეს სიტყვა პოემის შესავალში: „აქამდის ამბვად ნათქვამი, აწ მარგალიტი წყობილი“ (7,4)

ბ) პოემაში ა მ ბ ა ვ ი ეწოდება თხრობის ცალკეულ თავს; მაგალითად: „ამბავი როსტევან არაბთა მეფისა“; „ამბავი ტარიელის გამიჯნურებისა“...

გრამატიკული თვალსაზრისით ა მ ბ ა ვ ი იმითაა საყუარადლებო, რომ ეს სიტყვა ფუძეკუმშვადთა ჯგუფს ეკუთვნის; ფუძისეული ხმოვნის ამოღების შემდეგ ბაგისმიერი თანხმოვნები იყრის თავს (მბვ) და ყველას ერთად გამოთქმის სიძნელის გამო იკარგება უკანასკნელი ვ: ამბის(ა), ამბით(ა), ამბად, ამბები. მაგრამ „ვეფხისტყაოსანში“ ა მ ბ ვ ის ფორმა დასტურდება:

„ტარიელისაგან თავის ა მ ბ ვ ის მბობა აეთანდილანა“ (სათაური).

„მონა წავილა ფრიდონის თხრობად ა მ ბ ვ ის ა მისისად“ (985,1);

„შენთვის ხელ-ქმნილსა ტარიელს ა მ ბ ვ ი თ ა, მო, ალხენიე“ (1271,3);

„აქამდის ა მ ბ ვ ად ნათქვამი, აწ მარგალიტი წყობილი“ (7,4).

ა ღ მ ა ფ რ ე ნ ა „ვეფხისტყაოსანში“ იშვიათად ხმარებულ სიტყვათა ჯგუფს ეკუთვნის. იგი მხოლოდ სამჯერ გაიეღვებს მკითხველის თვალწინ: „იგია საქმე საზეო, მომცემი ა ღ მ ა ფ რ ე ნ ა თ ა“ (20,3).

ა ღ მ ა ფ რ ე ნ ა ქართულში ორგვარი მნიშვნელობით იხმარება: პირდაპირი და გადატანითი გაგებით. „ვეფხისტყაოსანში“ სწორედ ამ უკანასკნელი მნიშვნელობითაა იგი გამოყენებული და ამას ნიშნავს — აზრიდ, ოცნებით ყოველდღიურობისაგან განუყნება, ყოველდღიურობის წვრილმანობაზე ამაღლება; შემოქმედებითი გაქანება.

პოემაში გვხვდება გ მ ი რ ი, მაგრამ, როგორც ჩანს, ლიტერატურული პერსონაჟის იგავება ჯერ კიდევ არა აქვს მე-12 საუკუნეში ამ ტერმინს. შ. რუსთაველი 20-ჯერ ხმარობს მას, მაგრამ ყველგან ბრძოლაში თავდადებულის, მამაცობითა და გამბედაობით გამორჩენილის, სიძნელეთა დაჯიკაცურად დამძლევის მნიშვნელობით; ორიოდვე მაგალითი:

„შავი ცხენი საღავითა ჰყვა ლომსა და ვითა გ მ ი რ ს ა“ (85,2);

„ერთსა მცავს ერთი სამეფო, ბევრჯერ ათასი გ მ ი რ ე ბ ი“ (1286,3).

„ვეფხისტყაოსანში“ გვხვდება, როგორც ლიტერატურული ტერმინი, ზ მ ა:

„გახსოვს, ოდეს „ჰამ-ჰამ-ს“ ჰ ზ მ ი დ ი, ცრემლნი შენი ველთა ჰბანდეს“ (529,1).

ზ მ ა წარმოშობით ქართული ტერმინია. იგი წარმოადგენს წინადადებაში სიტყვას, რომელიც შედგენილია ერთი სიტყვის ბოლო მარ-

ცელისა და მომდევნო სიტყვის პირველი მარცელისაგან. სხვაგვარად რომ ვთქვათ, ზმას ეძახიან გალექსილ თქმაში შერჩეულ ორ ისეთ მოსაზღვრე სიტყვას, რომელთა ნაწილების შეერთებით მიიღება ახალი სიტყვა; ამ სახის ლექსები მიღებული იყო ძველ საქართველოში სახუმაროდ, დროს სატარებლად, როგორც სახე მოსწრებული და მახვილი გამოთქმისა. ხშირად ზმებს საზოგადოებაში იდეური ბრძოლის იარაღადაც იყენებდნენ. ზმა იმპროვიზაციური მეტყველების სახე იყო და ითქმოდა ექსპრომტად. სიტყვა „ზმას“, როგორც ჩანს, შ. რუსთაველის ეპოქაშიც ის მნიშვნელობა ჰქონდა, რაც დღეს აქვს. ამას გვაფიქრებინებს „ვეფხისტყაოსნის“ ორი ტაეპი:

„ავთანდილ სჳერეტს გაკვირვებით მათსა ვგრე ქ ც ე ვ ა ზ მ ა ს ა“ (224,4).

„ჰერეთა ახელებს მჳერეთელთა. აოფა-ქცევისა და ზ მ ა ს ა“ (1518,3).

ჩვენი ვარაუდი რომ სწორია, ამას ნათლად ადასტურებს მომდევნო ტაეპი ზემოთ მოყვანილი სტროფისა: „დაუწყო თხრობა მეფესა სიტყვისა, ბრძნად ნაკაზმისა“ (1518,4).

აქედან ნათლად ჩანს, რომ ზმებით მეფეებს მიმართავდნენ, ართობდნენ. ეს ტრადიცია საქართველოში ოდითგანვე არსებობდა. ამას ქართული ფოლკლორიც ადასტურებს.

აგილოთ ახლა როსტევენ მეფის ამბიდან ის ეპიზოდი, სადაც აღწერილია მეფისა და ავთანდილის საუბარი, პირობის დაღება იმაზე, თუ ვინ მეტ ნადირს მოკლავს; აქ იკითხება: „იციონოდეს, ყმაწვილობდეს, საყვარლად და კარგად ზ მ ი დ ე ს“ (70,2). რას უნდა ნიშნავდეს ამ კონტექსტში ზ მ ი დ ე ს? იგი უნდა ნიშნავდეს: ხუმრობდნენ, ლალობდნენ, ერთობოდნენ... ან, როგორც ეს ნ. მარსა და მ. ჯანაშვილს ესმით, კონკრეტულად — საკუთრივ ზმებს, კალამბურებს ამბობდნენ; ასეთივე მნიშვნელობით „ვეფხისტყაოსანში“ ეს სიტყვა სხვაგან არ გვხვდება¹.

„ვეფხისტყაოსანში“ დასტურდება ლიტერატურული ტერმინი ზ ღ ა ჰ ა რ ი, რომელსაც სხვა ასპექტში ეხება მ. ჩიქოვანი ერთ თავის საყურადღებო ნაშრომში: „ვით ზ ღ ა პ ა რ ი, ასრე ესმის უბედობა, თუნდა ბედი“ (1184,3).

ზ ღ ა პ ა რ ი ფანტასტიკური შინაარსის ხალხური ნაწარმოებია. შ. რუსთაველი ამ ტერმინს ხმარობს დაუჯერებელი ამბის, ფანტაზიის ნაყოფის, ტყუილის მნიშვნელობით.

საყურადღებოა ლიტერატურული ტერმინის ლ ე ქ ს ის რუსთაველისეული გაგება. „ვეფხისტყაოსანში“ ხშირად გვხვდება ეს ტერმინი. განსაკუთრებით მრავალჯერ იყენებს მას ავტორი პროლოგში.

¹ ბ. დარჩია, ზმა სიტყვის ერთ-ერთი მნიშვნელობისათვის ვეფხისტყაოსანში: ძველი ქართული მწერლობის საკითხები, III, თბ., 1968, გვ. 85.

„მეორე ლექსი ცოტაი, ნაწილი მოშაირეთა,
არ ძალ-ჟოც სრულ-ქმნა სიტყვათა, გულისა გასაგმირეთა“ (16,1-2).

ტერმინი ლექსი ქართულში ბერძნული ენიდან შემოვიდა. ლექსი მხატვრული გამოსახვის ისეთი სიტყვიერი საშუალებაა, სადაც რიტმისა და ბგერითი ორგანიზაციის უმაღლეს ფორმასთან გვაქვს საქმე. ძველად იგი ნიშნავდა მრჩობლედ-რითმიან ორტაეპოვან ლექსს. ჩვეულებრივ იხმარებოდა ანდაზა-გამოცანებსა და ზმებში.

შ. რუსთაველი ლექსს რომ ლიტერატურული ტერმინის აღსანიშნავად ხმარობს, ეს ნათლად ჩანს პროლოგიდან, სადაც მოცემულია ლექსების გარკვეული კლასიფიკაცია, პოეზიის თეორიის ანალიზი.

შ. რუსთაველის „ვეფხისტყაოსანში“ მოცემული ლიტერატურული ტერმინებიდან განსაკუთრებით უნდა შევჩერდეთ შაირზე. შაირი ქართული კლასიკური ლექსის ერთ-ერთი უძველესი, ყველაზე უფრო გავრცელებული და პოპულარული მეტრია. წარმოშობით ეს ტერმინი არაბულია. ცნობილი ლექსიკოგრაფი სულხან-საბა ორბელიანი მას ასე განმარტავს: „ლექსი ოთხმუქლედია“. ასევე ესმის იგი ნიკო ჩუბინაშვილსაც.

შ. რუსთაველის გაგებით, შაირი თექვსმეტმარცვლოვანი ლექსია. პართალია, არსებობს ათ და ოცმარცვლოვანი შაირიც, მაგრამ შ. რუსთაველი უპირატესობას ანიჭებს სწორედ თექვსმეტმარცვლოვანს. ამით არის გამართული მთელი პოემა, სხვა სალექსო საზომი, „ვეფხისტყაოსანმა“ არ იცის. 1598 სტროფიდან, რასაც „ვეფხისტყაოსანი“ შეიცავს, ერთადერთი შემთხვევაა ამ საზომიდან გადახვევისა. 773-ე სტროფის თითოეული ტაეპი ოცმარცვლოვანია (ოცმარცვლოვან ოთხტაეპიან ლექსს ჩახრუხაულსაც ეძახიან) (ამ სტროფს საგანგებოდ იხილავს ალ. ქინჭარაული: მნათობი, 1975, № 2).

სპეციალურ ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ შაირი ხალხური შემოქმედებიდან არის შესული მწერლობაში. ეს ზომა პირველად ჰიმნოგრაფ ფილიპეს გამოუყენებია თავის საგალობელში, იგი გვხვდება არსენ იყალთოელის „დავით აღმაშენებლის“ ეპიტაფიაში, ეფრემ მცირეს თარგმნილ ტაეპში ჰომეროსიდან, ლეონტი მროველთან, მაგრამ დაბეჭდვით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ შაირის, როგორც სალექსო საზომის მამამთავარი, მისი მწერლობაში საბოლოოდ დამწერგავი და ესოდენ დიდი სახელის მომხვეჭი შ. რუსთაველია. სწორედ „ვეფხისტყაოსანში“ მიაღწია კლასიკურ სრულქმნილებას შაირმა, როგორც გარკვეულმა სალექსო საზომმა. ამის თქმის უფლებას გვაძლევს ის, რომ შაირი 800 წელია გაბატონებულია ქართულ მწერლობაში, მას დღესაც იყენებენ ქართველი საბჭოთა პოეტები. ქართული კლასიკური ლექსის ამ ზომას სამართლიანად უწოდებენ რუსთაველურ შაირს.

„შაირობა პირველადვე სიბრძნისაა ერთი დარგი“ (12,1), — აცხადებს შ. რუსთაველი და დასძენს: „გრძელი სიტყვა მოკლედ ითქმის, შაირია ამაღ კარგი“ (12,4).

შაირისაგან შ. რუსთაველი ქართულ ენაში მოქმედი აფიქსების დახმარებით აწარმოებს ახალ-ახალ ლექსიკურ ერთეულებს, როგორცაა: მოშაირე, მოშაირობა, შაირობა. ამის საილუსტრაციო თითო-ოროლა მაგალითები დასტურდება პოემაში (მოშაირე სხვადასხვა ბრუნვის ფორმით სამჯერ გვხვდება (15,1; 17,4; 16,1), ხოლო მოშაირობა — ერთჯერ (14,1).

მართალია, „ვეფხისტყაოსანში“ არ დასტურდება ლიტერატურული ტერმინი ოდნე, მაგრამ სამაგიეროდ გვხვდება მისი სინონიმი — ხოტბა: „მოახსენა ხოტბა სრული, დალოცა და უქნა ზნენი“ (1030,2). სულხან-საბა ორბელიანი ხოტბას ასე განმარტავს: „მეტი ქება“.

ხოტბა ჰქვია ეპიკურ-ლირიკული ჟანრის ნაწარმოებს, რომელიც მწერლის აღფრთოვანება-აღტაცებას გადმოგვცემს, ამაღლებულ განწყობილებას გამოხატავს. მისთვის დამახასიათებელია პათეტიკური ენა და მხატვრული გამოსახვის საშუალებათა სიჭარბე.

ხოტბა ქართულ მწერლობაში ადრიდანვე წარმოიშვა. იგი, როგორც გარკვეული ლიტერატურული ჟანრი, ჯერ კიდევ „ჰაბოს წამებაში“ დასტურდება. საქვეყნოდ ცნობილია შავთელისა და ჩახრუხაძის ოდები, რომლებიც სახოტბო პოეზიის ბრწყინვალე ნიმუშს წარმოადგენს.

2. პედაგოგიური ბარიონოლოგია

„ვეფხისტყაოსანში“ ხშირად გვხვდება ზოგადპედაგოგიური შინაარსის ტერმინები: ყმაწვილი, უწვერთელი, მასწავლებელი, მოსწავლე, გაკვეთილი, მწვრთნელი, სწავლულობა, ზნეობა, ზრდილობა, მოზოგელი, ნაზარდი, ნასწავლები, სწავლა და სხვ.

პირველ რიგში ჩვენს ყურადღებას იპყრობს ტერმინი „სწავლა“ და აქედან ნაწარმოები „ნასწავლები“, „სწავლულები“, „სწავლებული“, „უწავლებელი“. საგულისხმოა, რომ ყველა ამ ტერმინს შოთა იყენებს იმავე გაგებით, როგორც ეს დღეს გვესმის. მოვიყვანთ რამდენიმე მაგალითს:

„რომე მას ჩემგან ესწავლნენ სამამაცი ზნენია“ (63,4).

„მოახსენა: ეგე სწავლა ჩემთვის ყოვლად სოფლად ღირდეს“ (905,1).

„სწავლისაგან“ ქმნის შოთა ისეთ გამოთქმას, როგორცაა: „სწავლათ ქმულსა“: „მე სიტყვასა ერთსა გჳადრებ, პლატონის-

გან სწავლავთქმულსა“ (791,3). ყურადღებას იპყრობს მიმდევ-
ბის ფორმა „სწავლული“. „შენვე თქვი, ეგეა სიტყვა კაცისა ბრძნად
სწავლულისა“ (930,2), ხოლო იქ. სადაც ფიქსირებულია ტერმინი
„მოსწავლე“, რუსთაველი მთელ სტროფს პედაგოგიური შინაარ-
სით ტვირთავს:

„ბრძენთა ვინმე მოსწავლემან საკითხავი ესე ვპოვე.

ესააო მამაციისა მეტის-მეტი სიგულოვნე;

„ოდეს მტერსა მოერიო, ნულარ მოჰკლავ, დაიყოვნე;

გინდეს სრული მამაცობა, ესე სიტყვა დაიხსოვნე“ (1614) (ეს ამოღებუ-
ლია 1966 წ. გამოცემებიდან).

ასევე სწავლა-აღზრდის შინაარსითაა დატვირთული შემდეგი ტა-
ეზი: „მას სიბრძნისა სასწავლე ღელად თვით მეფემან მისცა შეი-
ლი“ (332,4). სწორედ „სწავლისაგან“ არის ნაწარმოები „ნას-
წავლე ბი“: „შენ გაამაგრე დაჭირვა ჩემისა ნასწავლე ბისა“
(780,4), ხოლო „სწავლე ბისაგან“ „ულ“ სუფიქსის დართვით
მიღებულია „სწავლე ბული“: „მერმე ბრძანა: „ვიქმ საქმესა, მა-
მისაგან სწავლე ბულსა“ (54,3).

როგორც პოემაზე დავირეგება გვიჩვენებს, შ. რუსთაველი პედა-
გოგიური ხასიათის ტერმინებს ხშირ შემთხვევაში იყენებს ბრძნული
აზრების გადმოსაცემად, ხმარობს შეგონებისათვის, სიბრძნის, გონიე-
რების, განათლებისადმი მკითხველთა ინტერესების გაღვივების მიზ-
ნით; მაგ., პოეტი წერს: „არას გარგებს სწავლე ბული, თუ არა იქმ
ბრძენთა თქმულსა“ (903,3).

„ვეფხისტყაოსანში“ ერთჯერ გვხვდება ტერმინი მასწავლე-
ბელი, მაგრამ არა თანამედროვე გაგებით, არამედ მრჩეველის, გზის
გამკვლევის, წინამძღვრის მნიშვნელობით. ეს ნათლად ჩანს კონტექ-
სტიდანაც: „ფატმანს უთხრა: „კაცი მომეც მასწავლე ღელად, წი-
ნამძღვარად“ (1110,1). აქ მასწავლებელი და წინამძღვარი
სინონიმებია.

ზოგჯერ შ. რუსთაველი მასწავლებელ-მოსწავლის ნაც-
ვლად ხმარობს „გამზრდელს, ზრდილს“: „დაწერა, თუ:
„ჩემნო ყმანო, გამზრდელნო და ზოგნო ზრდილნო“ (166,1),
ამ შიპართვაში ჩანს, რომ აეთანდილს თავის ყმათა შორის ჰყავს რო-
გორც აღმზრდელები, ისე მის მიერ აღზრდილები. ამასთან დაკავშირე-
ბით სპეციალურ ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ ამით რუსთაველს
აღზრდა მიაჩნია საზოგადოებრივი ურთიერთობის ერთ-ერთ მთავარ
ფორმად, რომელსაც შეუძლია ხელი შეუწყოს სათანადო ჰარმონიული
განწყობილების დამყარებას სხვადასხვა სოციალურ ფენათა შორის.

მასწავლებლის შინაარსია ჩაქსოვილი ტერმინში

მწერთნელი: გონიერთა მწერთნელი უყვარს, უგუნურთა გულსა ჰგმირდეს“ (905,2).

შ. რუსთაველი, ჩამოთვლის რა მიჯნურისათვის დამახასიათებელ თვისებებს (თვალად სიტურფე, სიბრძნე, სიმიდრე, სიუხვე, სიყრმე, მოცალეობა, ენა, გონება, დათმობა, მძლეფთა მეგრძოლთა მძლეობა), ასკვნის: „ვისცა ეს სრულად არა სჭირს, აკლია მიჯნურთ ზნეობა“ (23,4). აქ ზნეობა ნიშნავს ნიშანდობლივ თვისებას, ძირითად ხასიათს, თავისთავად თვისებას.

თუ როგორ აფასებს პოემის ავტორი ცოდნას, ეს ნათლად ჩანს შემდეგი ადგილიდან: „არა ვიქმ, ცოდნა რას მარგებს ფილასოფოსთა ბრძნობისა“ (792,3).

ამასთან დაკავშირებით მართებულად მიუთითებს აკად. შ. ნუცუბიძე, რომ ცოდნა საქმის გარეშე უსარგებლოა, რომ „ფილოსოფოსთა ბრძნობა“ ამოა ამბავია, თუ იგი არაა საქმედ ქცეული; თუ იგი „ქმნას“ საფუძვლად არ დასდებია.

„ვეფხისტყაოსანში“ გვხვდება ტერმინები: ყმაწვილი (427,2), არყმაწვილი (1077,1), სიყმაწვილე (511,2), ვყმაწვილობდი (1125,4).

ხშირად გვხვდება „ვეფხისტყაოსანში“ ისეთი ტერმინები, როგორცაა: ასო, კითხვა, საკითხავი, ქალალდი, მელანი, ფურცელი, წიგნი, კალამი და სხვ. აქედან ზოგიერთი ტერმინი სხვა გაგების შემცველია.

პოემაში ერთჯერაა ფიქსირებული საწყისი „კითხვა“: „იკითხავს, თუცა აშეთებს კითხვა წიგნისა მისისა“ (1349,2). დასტურდება თვით „კითხვისაგან“ ნაწარმოები ფორმებიც: მკითხველი (776,4), მკითხველნო (943,1).

შ. რუსთაველი ხშირად ქალალდს, წიგნს, კალამს: „მე გული შენი ქალალდად გულსაჲ ჩემსა ვაწები“ (1293,3).

ივ. ჭავჭავიძის სიტყვით, ქალალდი პირველად ჩინელებმა დაამზადეს. ქალალდის ხმარება საქართველოში მე-11 საუკუნიდან მაინც არის საგულისხმებელი. „ვეფხისტყაოსანში“ ეს ტერმინი ჩვეულებრივ სიტყვად ჩანს და ამიტომ იგი ჩვენში გაცილებით ადრე უნდა შემოსულიყო.

მოვიყვანთ მხოლოდ ერთ დამახასიათებელ მაგალითს:

„მელნად ვიხმარე გიშრის ტბა და კალმად—მე ნარხეული“ (4,3). ძველ საქართველოში საწერ იარაღად ლერწმის კალამი იხმარებოდა. უფრო გვიან კალმის დამზედება დაიწყეს ბატის ფრთისაგან; „ვეფხისტყაოსანში“ კალამი რამდენჯერმე გვხვდება და, ვფიქრობთ, უნდა იგულისხმებოდეს ლერწმის კალამი, რადგან ბატის ფრთისაგან და ფოლადისაგან კალმის დამზადება ჩვენში შ. რუსთაველის მორ-

ვაწეობის პერიოდში არ დასტურდება. „ვეფხისტყაოსანში“ ვკითხულობთ: „მაგა საქმესა ვერა იქმს ვერცა კალამი წერასა“ (236,2).

ხშირად ხმარობს შოთა ტერმინს წიგნი, მაგრამ უმეტესად არა იმ გაგებით, როგორც დღეს გვესმის, არამედ წერილის მნიშვნელობით. დღევანდელი შინაარსით უნდა იგულისხმებოდეს წიგნი შემდეგ ადგილას: „ავთანდილ უთხრა: „ნუ გეშის, წიგნსაცა აგრე სწერია“ (1211,1).

8. იურიდიული ტერმინოლოგია

პროფესიული ლექსიკიდან სალიტერატურო ენაში შესული სიტყვები იწოდება პროფესიონალიზმებად. პროფესიონალიზმები (ამ შემთხვევაში იურიდიული სიტყვა-ტერმინები) „ვეფხისტყაოსანში“ საქაოდ ბევრია, მაგრამ ჩვენ მხოლოდ ზოგიერთ მათგანზე შევაჩერებთ მკითხველთა ყურადღებას.

„ვეფხისტყაოსანში“ გვხვდება იურიდიული შინაარსის ისეთი ტერმინები, როგორიცაა: სასჯელი, გაყრა, ვაზირი, სისხლი, პატიჟი, ჭურჭელი, მონაგები, მამული, სამართალი, პატიმარი, შეილება, ღარიბი, ქორწინება, ვალი, ქრთამი, ქურდი, მოქალაქე, გამტეხი, ბიძა, საქმე, მოსამართლე, ანდერძი, ციხე, საჩივარი, წილი, მოწმე, მოჩმახვა, ცილი, გვარი, დასჯა, საკანი, ფიცი, ფლიდი, ცრუ, მკვლელი, წესი, ტყვე, დასტური და მრავალი სხვა.

განვიხილოთ თითოეული მათგანი:

სპეციალურ იურისპრუდენციულ ლიტერატურაში შენიშნულია, რომ სიტყვები „დანაშაული“ და „სასჯელი“ ძველ ქართულში ხშირად არ იხმარებოდა. დანაშაულის ცნების გამოსახატავად სიტყვა „შეცოდება“ გამოიყენებოდა. საინტერესო სურათს იძლევა ამ შესრულ „ვეფხისტყაოსანი“. პოემაში ტერმინი „დანაშაული“ სრულიად არ გვხვდება, სამაგიეროდ სასჯელი რამდენჯერმეა წარმოდგენილი და, რაც მთავარია, პოეტი მას იყენებს წმინდა იურიდიული, სამართლებრივი მნიშვნელობით. როგორც ირკვევა, შოთას დროსაც ამ ტერმინს ისეთივე მნიშვნელობა ჰქონია, რაც დღესაც აქვს:

„ჯერო მისი მსგავსი სასჯელი არცა ვის ამბავდ ქმენია:
არა თუ კაცთა, სასჯელი ქვათაცა შესაძრწენია“ (851,1-2).

საბა იცნობს ამ სიტყვას, მაგრამ მნიშვნელობას არ ხსნის. დიდებული ლექსიკოგრაფი სასჯელ სიტყვას ფონეტიკურ შესწორებას აძლევს და „განმარტავს ასე: საშჯელი“ (იხ. სიტყვის კონა, გვ. 575).

შ. რუსთაველი სიტყვას „გ ა ყ რ ა“ სწორედ იურიდიული მნიშვნელობით ხმარობს:

„მათაჲე სახელ, რომელსა ესენი დაუბადიან,
იგივე გ ა ჳ ყ რ ი ს სიშორე არა თუ ნებით სწადიან“ (1569,1-2).
„ალარ შეგვარნა, გ ა გ ყ ა რ ნ ა. თვალნი ცრემლისა დაღენით“ (931,2).
„მას თუ გ ა მ ყ რ ი, საწუთროო, ჩემი ლხინი გარდასრულა“ (863,3).

ს უ ლ ზ ა ნ ჯ ა ბ ა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი ს ლექსიკონში სიტყვა ვ ა ზ ი რ ი არ არის ფიქსირებული, სამაგიეროდ მოცემულია ვ ა ზ ი რ ბ ა, რომელიც ახსნილია ასე: „საქმის რჩევა“. ა. შ ა ნ ი ძ ე კი ასეთ განმარტებას იძლევა: ვ ა ზ ი რ ი — მინისტრი.

„ვეფხისტყაოსანში“ ხშირად გვხვდება ტერმინი ვ ა ზ ი რ ი:
„ვ ა ზ ი რ ი სოგრატ, მოახლე მეფისა დასთა დასისა“ (45,3).

ამ ტერმინისაგან აწარმოებს შ. რუსთაველი ისეთ სიტყვებს, როგორცაა: ვ ა ზ ი რ ბ ა, ვ ა ზ ი რ ო ბ ა, ნ ა ვ ა ზ ი რ ე ბ ი, ს ა ვ ა ზ ი რ ო (იხ. ვეფხისტყაოსნის სიმფონია, გვ. 107).

ჩვენს ყურადღებას „ვეფხისტყაოსანში“ იპყრობს სიტყვა ს ი ს ზ ლ ი, როგორც გარკვეული იურიდიული ტერმინი. ს ი ს ზ ლ ი ძველ ქართულ იურიდიულ მწერლობაში, როგორც ეს ივ. ჯავახიშვილმა აღნიშნა თავის დროზე, სისხლის სამართლის დანაშაულობისათვის დაწესებულ სასჯელს ეწოდებოდა.

„ვეფხისტყაოსანში“ ძალიან ხშირად გვხვდება ეს ტერმინი სწორედ სასჯელის გაგებით. მოგვყავს რამდენიმე მაგალითი:

„ხვარაზშას ს ი ს ზ ლ ნ ი უბრალო სახლად რად დამადებინე?“ (565,1).
„ვეპვი, ჩემნი ს ი ს ზ ლ ნ ი არ შეპჩენ, ძალი შესწევდეს ქაღილსა“ (611,2).

ჩვენს ყურადღებას იპყრობს პოემაში არაერთგზის გამოყენებული ტერმინი პ ა ტ ი ე ი, რომელსაც სწორად განმარტავს ა. შ ა ნ ი ძ ე, პ ა ტ ი ე ი — ტანჯვა.

ძველ ქართულ სამართალში პ ა ტ ი ე ი სასჯელის ზოგადი მნიშვნელობით იხმარებოდა. პატიეი იგივე სასჯელია, თანამედროვე ტერმინი რომ ვინმართ. ეს სიტყვა „ვეფხისტყაოსანამდეც“ გვხვდება ქართულ ძეგლებში („მარტვილობა ევსტათი მცხეთელისა“, „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“, ოთხთავი, ფსალმუნი და სხვ).

სწორედ სასჯელის, ტანჯვის მნიშვნელობით იხმარება პოემაში ეს სიტყვა რამდენჯერმე:

„ჩემი სიკვდილი შენ ჩემად პ ა ტ ი ე ა დ ნურად გგონია“ (243,1).
„რადგან მოგშორდი, დავრჩები პ ა ტ ი ე თ ა გაასოცებით“ (1574,3).

ი. დ ო ლ ი ძ ე მიუთითებს, რომ უსულო მოძრავი ქონებისა და საკუთრების აღმნიშვნელ ტერმინად ძველ ქართულ მწერლობაში

„ქუ რ ქ ე ლ ი“ იხმარებოდა, რაც ყოველგვარ ავეჯს, იარაღს, ძვირფასსა და მოძრავ განძეულობას ნიშნავდა.

„ქუ რ ქ ე ლ ი“ ქართულ სანივთო სამართლის ერთ-ერთი საყურადღებო ტერმინია, რომელიც რამდენჯერმე გვხვდება „ვეფხისტყაოსანში“:

„კვლა ქუ რ ქ ე ლ ი თვალთა თლილთა, არ კოვზები, არ ჩამჩები“
(1589,2);

„მოიღებდიან ქუ რ ქ ე ლ ს ა ტურჭასა, ახალ-ახალსა“ (1012,3).

„ქუ რ ქ ე ლ იდან“ აწარმოებს შოთა რუსთაველი ახალ სიტყვას —
ს ა ქ უ რ ქ ლ ე:

„მივე გლახათა ს ა ქ უ რ ქ ლ ე, ათავისუფლე მონები“ (805,2).

პოემაში ქუ რ ქ ე ლ ი სამჯერ გვხვდება, ხოლო მისგან ნაწარმოები ს ა ქ უ რ ქ ლ ე სწვდასწვა ბრუნვისა და რიცხვის ფორმით —
ორმოცდოორჯერ.

ძველ ქართულ სამართლის ტერმინოლოგიაში სრული საკუთრების გამომხატველი ტერმინი იყო მ ო ნ ა გ ე ბ ი, რომელიც დასტურდება ბ. ზარზმელის თხზულებაში. იგი „ვეფხისტყაოსანშიც“ გვხვდება:

„სიიოცხლე და სულ-დგმულობა, მ ო ნ ა გ ე ბ ი ჩემთა ხელთა“ (1214,2)

„იურიდიულ ტერმინოლოგიაში“ გვხვდება სიტყვა მ ა მ უ ლ ი, რომელიც საბას განმარტებული აქვს ასე: მ ა მ ი ს ე უ ლ ი. მაშასადამე. საბას მ ა მ უ ლ ი ესმის, როგორც მამისაგან მემკვიდრეობით მიღებული უძრავი ქონება. სპეციალისტების აზრით, მე-12 საუკუნიდან „მ ა მ უ ლ ი“ დედის ნ ა მ ზ ი თ ე უ ძ რ ა ე ქ ო ნ ე ბ ა ს ა ც შ ე ი ც ა ე დ ა. „ვეფხისტყაოსანში“ მ ა მ უ ლ ი პირვანდელი მნიშვნელობით, საბასეული გაგებით („მამისეული“) იხმარება; ნესტან-დარეჯანი, აძლევს რა ტარიელს სამოქმედო გეგმას სასიძოს მოკვლის შესახებ, ეუბნება, რომ ბოლოს, როცა ხვარაზმას შვილს მოჰკლავ, მამაჩემს უთხარიო: „ჩემია მკვიდრი მ ა მ უ ლ ი, არ მივსცემ არცა ღრამასა“ (547,3).

როგორც ცნობილია, ფეოდალურ საქართველოში მეორე პირი მეფის შემდეგ მოსამართლეობდა და სარდლობდა, ე. ი. მართლმსაჯულებასა და სამხედრო საქმეს განაგებდა. დაბადების ქართულ თარგმანში ჭარის უფროსის აღსანიშნავად „ე რ ი ს მ თ ა ვ ა რ ი“ გვხვდება. ასეც უნდა ყოფილიყო, რადგან „ჭ ა რ ი ს“ აღმნიშვნელ ტერმინად მაშინ ე რ ი იხმარებოდა.

„ე რ ი ს მ თ ა ვ ა რ ი“ იგივე ს პ ა ს პ ე ტ ი იყო. ეს უკანასკნელი ტერმინი კი „ვეფხისტყაოსანშიც“ გვხვდება. მოგვყავს ორიოდ მაგალითი:

„ავთანდილ იყო სპასპეტი, ძე ამირ-სპასალარისა“ (41,1);

„ს პ ა ს პ ე ტ ი როსტან შეფისა, ვერვისგან დაწუნებული“ (1272,3).

„ვეფხისტყაოსანში“ ნახმარია იურიდიული ტერმინი „სამართალი“, „მოსამართლე“. საბას განმარტებით, „სამართალი არს შჯა, მართლად განმყოფელობა ღირსებისაებრ თითოეულეებასა“ (იხ. ქართ. ლექსიკ., გვ. 292).

„მო და უყაე სამართალი, გაებრკობის გული გულსა“ (960,2).

„ცან, სამართალი მართალი გულისა გულსა შივა რად“ (1308,2).

„მოსამართლე და მოწყალე, მორკმული, განგებიანი“ (33,3).

მოსამართლე ამ კონტექსტში ნიშნავს სამართლის დამმყარებელს, სამართლიანს, ამჟამად კი — ვინც ასამართლებს, თანამდებობის პირი, რომელიც სასამართლოს წესით რაიმე საქმეს არჩევს.

„სამართალი“, როგორც იურიდიული ტერმინი, „ვეფხისტყაოსანამდეც“ გვხვდება ქართულ მწერლობაში (მაგ., „ცხოვრება გრიგოლ ხანძთელისა“ და სხვ). ეს სიტყვა „მართალი“-საგან არის წარმომდგარი, რაც თავდაპირველად „სწორესა“ ნიშნავდა. ამისდა მიხედვით „სამართალი“-ც სისწორესა, სწორობასა აღნიშნავს. „სამართლის“ მნიშვნელობით ძველ ქართულ მწერლობაში „სჯული“, „შჯული“ იხმარებოდა: „ნუ დაგვბოცო, შენსა სჯულსა“ (1045,2); „გატება ფიცი, სიმტკიცე სჯულისა“ (1170,1). ეს ტერმინი ბერძნულიდან ნათარგმნ ძეგლებში ჰომომო-ს უდრიდა, რაც კანონს, სამართალს ნიშნავდა. ეს სიტყვა ზმნა „სჯა“-საგან არის ნაწარმოები და თავდაპირველად ნაბჭობის, გადაწყვეტილების მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა. ძველ ქართულ მწერლობაში „სჯულს“. „შჯულს“ მაინც უფრო სარწმუნოებრივი, საეკლესიო სამართლის მნიშვნელობის ელფერი ედვა და ამით იგი ტერმინისაგან „სამართალი“ განსხვავდებოდა¹.

სულხან-საბა ორბელიანი თავის ლექსიკონში პატიმარის ასეთნაირ განმარტებას იძლევა: პატიმარი — შეუყრავად პყრობილი. ეს სიტყვა პოემაში ორჯერ გვხვდება ერთსა და იმავე ნაწილში, სახელდობრ, იმ თავში, რომელსაც ჰქვია „წიგნი ავთანდილისა ფრიდონთა-ნა“, აი, ეს მაგალითებიც:

„იგი მზე ჭაჭთა მეფისა ჰყავს, ჭაჭეთს პატიმარია“ (1320,1);

„გზა-გზა ყოვნად აღარა მცალს, პატიმარაღა იგი მოვარე“ (1322,2).

ქართულ ენაში პატიმარი მე-9 საუკუნეზე ადრე არ უნდა გვხვდებოდეს. ძვ. ქართულში ამ სიტყვას მხოლოდ ერთი მნიშვნელობა ჰქონდა: ტყვე, ტუსალი, ციხეში მყოფი. ახალ ქართულში ამ სიტყვის მნიშვნელობა არ შეცვლილა. პატიმარის ეტიმოლოგია მოცემული

¹ იე. ჯაფარიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, 1928, წიგნი, I, გვ. 7—9.

აქვს იუსტ. აბულაძეს „ვისრამიანის“ ლექსიკონში. ამ სიტყვას ირანულ-იერი აქვს.

იურიდიულ ლექსიკაში გვაქვს ადოპცია, რაც ქართულად თარგმნილია ასე: შვილება, შვილად აყვანა. ადოპცია ლათინური სიტყვაა და სამართალმცოდნეობაში მცირეწლოვანი ბავშვის შვილად აყვანას ნიშნავს. „ვეფხისტყაოსანში“, რა თქმა უნდა, არ გვხვდება ეს უცხოური სიტყვა, მაგრამ ფიქსირებულია მისი ქართული შესატყვისი ტერმინი — „შვილობით“. იმ თავში, სადაც აღწერილია ავთანდილის მისვლა ფრიდონთან, ასეთ სტრიქონებს ვკითხულობთ:

„მე ვარ ყმა როსტან მეფისა, მოყმე არაბეთს ზრდილობით,
დიდი სპასპეტი, სახელად მიხობენ ავთანდილობით,
ძე დიდებულთა დიდ-გვართა, ზრდილი მეფეთა შვილობით,
საქრძალავი და უკადრი, მყოფი არვისგან ცილობით“ (992).

როცა შ. რუსთაველი პოემის პროლოგში მიჯნურობის შესახებ მსჯელობს, ერთ ადგილზე ხმარობს იურიდიულ ტერმინებს — მეძავი, მრუში: „ხამს მიჯნური ხანიერი, არ მეძავი, ბილწი, მრუში“ (25,1).

ამ ტაეში ჩვენს ყურადღებას იპყრობს სამი სიტყვა (მეძავი, ბილწი, მრუში). მეძავი ჰქვია ისეთ ქალს, რომელიც საარსებო სახსრების საშოვნელად თავისი სხეულით ვაჭრობს. ასეთ ადამიანს როსკიპსაც ეძახიან. ეს სიტყვაც გვხვდება „ვეფხისტყაოსანში“ („როსკიპო, ბოზო, დიატო“ (581,1)).

ბილწი ბინძურის, უწმინდურის სინონიმაა, ხოლო მრუშს — ცოლ-ქმრობის წესის გამტეხს ეძახიან. იურიდიულ ტერმინოლოგიაში ამ უკანასკნელი ცნების გამოსახატავად იყენებენ ფრანგულ ტერმინს — ადიულტერი (მეუღლის მოტყუება, ღალატი).

ხშირად იყენებს შ. რუსთაველი ტერმინს ქორწილი, ქორწილობა, ქორწინება (ქორწილი, საბას განმარტებით, სძლის მოყვანა):

„გარდავიხადოთ ქორწილი, ხამს ვითა დასა, სრულია“ (552,2);
„ვითარიცა ქორწილობა ხამს, ეგეთსა გარდხიდიდეს“ (1581,2);
„ჩერთ ქორწილობად არა მცალს, აწ გული ცეცხლ-ნადებია“ (1240,2).

ქორწინება ქართულ იურიდიულ ტერმინოლოგიაში იხმარება რუსული „брак“-ის მნიშვნელობით. ქორწინება ქართულია წარმოშობით.

სამართალმცოდნეობაში იყენებენ ტერმინს ვალი, რომელიც

¹ იხ. იურიდიული ტერმინოლოგია (რუსულ-ქართული ნაწილი), შეადგინეს გ. უვანიამ, დ. ფურცელაძემ, პ. ქავთარაძემ. თ. წერეთელმა. თბ., 1963, გვ. 8.

„ვეფხისტყაოსანშიც“ დასტურდება: „რამცა ვქმენ ნაცელად, თვით რომე მისი ჩემზედა ვა ლ ი ა“ (587,2).

ვ ა ლ ი, ს ა ბ ა ს აზრით, თანანადები, ხოლო ნიკო ჩუბინაშვილის სიტყვით, ვ ა ლ ი თანანადები გარდასახადი, ვახში, ვახჩი, მოღრ¹.

„ვეფხისტყაოსანში“ გვხვდება სიტყვა ქ რ თ ა მ ი, რომელსაც ს ა ბ ა განმარტავს, როგორც „საცოდავი ძღუენი“. პოემაში ეს სიტყვა ოთხჯერ გვხვდება. ჩვენ მხოლოდ ერთ მაგალითს მოვიყვანთ:

„ქ რ თ ა მ ს ა სთხოვს და აშხანაგობს, თუმცა ცრემლსა არ იწურებს;

— მიკერის რად სელას წყლიანობად, რად არ გულსა შეიურვებს! —

„ვინ არ მისცემს ქალებულსა, მოურავსა მოიმღერვებს,

„თქმულა: „ქ რ თ ა მ ი საურავსა ჯოჯოხეთსცა დაიურვებს“ (766).

„ქ რ თ ა მ ი“ იურიდიულ ტერმინოლოგიაში რუსული „ВЗЯТКА“-ს¹ ქართულ შესატყვისად არის ფიქსირებული. ამჟამად ამ ტერმინით აღინიშნება შემდეგი შინაარსი: თანამდებობის პირისათვის მოსასყიდად მირთმეული ძღვენი ან ფული. სწორედ ამ მნიშვნელობით დასტურდება ეს სიტყვა „ვეფხისტყაოსანში“. ქართული ანდაზაც ხომ ამბობს: „ქრთამი ჯოჯოხეთს ანათებსო“. შესაძლებელია, ეს ანდაზა ჩვენ მიერ ზემოთ მოყვანილი 766-ე სტროფის ზეგავლენით იყოს შექმნილი, არ არის გამორიცხული არც ის, რომ საწინააღმდეგო მოვლენას ჰქონდეს ადგილი, პირიქით იყოს.

ნათესაობის აღმნიშვნელ ტერმინად იურიდიულ ლექსიკაში გამოყენებულია ბ ი ძ ა, რომელიც ძველი ქართული სამწერლობო ენის ძეგლებისათვის უცნობია. ეს სიტყვა პირველად გვხვდება „ვეფხისტყაოსანში“, აგრეთვე საისტორიო ხასიათის ნაშრომში „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“ („და მომართა თავისავე ბ ი ძ ა ს ა“)², ადრეულ ძეგლებში ამ სიტყვის მნიშვნელობა გადმოცემულია აღწერით. თად (მამის ძმა, დედის ძმა). პოემაში ბ ი ძ ა ოთხჯერ გვხვდება. ნიმუშისათვის მოგვყავს ერთი მაგალითი: „თვით ბ ი ძ ა ს ა ჩემსა მიჰხვდა, ვისთა შვილთა აწ დამკოდეს“ (604,3).

როგორც სპეციალურ ლიტერატურაშია აღნიშნული, მე-12 საუკუნემდე, შ. რუსთაველის „ვეფხისტყაოსნის“ დაწერამდე, ქართულ სალიტერატურო ენაში არ გვხვდება სიტყვა ბ ი ძ ა. აღნიშნული ლექსიკური ერთეული დასტურდება აგრეთვე თხზულებაში „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“. „ვეფხისტყაოსანი“ და ეს ძეგლი კი თითქმის ერთსა და იმავე პერიოდშია დაწერილი. სწორედ ამიტომ ფიქრობენ, რომ საანალიზო სიტყვა შ. რუსთაველის პოემის მეშვეობით დამკვიდრდა ქართულში. (ბ. მ. საბაშვილი).

¹ ნიკო ჩუბინაშვილი, ქართული ლექსიკონი, ალ. ლლონტის რედაქციითა და გამოკვლევით, თბ., 1961, გვ. 214.

² ქართლის ცხოვრება, ტ. II, გვ. 20.

ჩვენც მხარს ვუჭერთ იმ მოსაზრებას, რომ სიტყვა ბ ი ძ ა „ვეფხისტყაოსნით“ გავრცელდა ქართველ ხალხში, მწერლობაში, სალიტერატურო ენაში.

საინტერესოა, რომ ბიძის პარალელურად „ვეფხისტყაოსანში“ იზმარება მ ა მ ი ს ძ მ ა ც: „მ ა მ ი ს ძ მ ა და მამაჩემი პაპმან-ჩემმან გაყვნა ოდეს“ (604,1).

შ. რუსთაველი ხშირად იყენებს იურიდიულ ტერმინს ანდერძი: „ან დ ე რ ძ ი — მოკლავთაგან დარიგება“ (ს ა ბ ა): მართალია, პოემის დასათაურება შ. რუსთაველს არ ეკუთვნის, მაგრამ მაინც ერთ-ერთ ქვესათაურში ეს სიტყვაა გამოყენებული: „ან დ ე რ ძ ი ავთანდილისა როსტევან მეფის წინაშე“. სამაგიეროდ ტექსტში იგი შეიღწერაა ფიქსირებული: „გასრულდა ჩემი ან დ ე რ ძ ი, ჩემგან ნაწერი ხელითა“ (809,1).

ან დ ე რ ძ ი ადამიანის მიერ სიცოცხლეშივე ზეპირად ან წერილობით გამოთქმული სურვილია, მისი სიკვდილის შემდეგ შესასრულებელი. სწორედ ამ გაგებით იყენებს შ. რუსთაველი აღნიშნულ ტერმინს.

„ვეფხისტყაოსანში“ გვხვდება აგრეთვე ისეთი იურიდიული ტერმინები, როგორიცაა: ს ა ს ჭ ე ლ ი (851,1-2); ც ი ხ ე (1420,3; 1240,4 და სხვ.), ს ა ჩ ი ვ ა რ ი (1308,1), წ ი ლ ი (1305,1; 1583,3), მ ო წ მ ე (873,4), მ ო ჩ მ ა ხ ვ ა (354,3), ც ი ლ ი (ტყუილი) (322,1), ს ა კ ა ნ ი (268,1), ფ ი ც ი (528,3; 535,1; 863,3), ფ ლ ი დ ი (784,3; 1150,3), ც რ უ (163,4; 342,3), მ კ ე ლ ე ლ ი (1190,2); ტ ყ ვ ე (252,3; 856,2); დ ა ს ტ უ რ ი (328,4; 466,3) და სხვ.

ცალკე უნდა შევჩერდეთ ტერმინებზე მ ე ფ ე, გ ვ ა რ ი. „იურიდიულ ტერმინოლოგიაში“ (გვ. 304) ლექსიკურ ერთეულად შეტანილია მ ე ფ ე და მისგან ნაწარმოები სიტყვები — მ ე ფ ო ბ ა, მ ე ფ ო ბ ს, მ ე ფ უ რ ი, ს ა მ ე ფ ო და სხვ.

„ვეფხისტყაოსანში“ მ ე ფ ე ყველზე ხშირად ხმარებულ სიტყვათა ჯგუფს განეკუთვნება. იგი სხვადასხვა ბრუნვისა და რიცხვის ფორმით თითქმის სამასჯერ გვხვდება:

შ. რუსთაველი პოემის დასაწყისშივე იყენებს ამ სიტყვას: „იყო არაბეთს როსტევან, მ ე ფ ე ღმრთისაგან სვიანი“ (33,1).

მგოსანთ-მგოსანი სიტყვისაგან მ ე ფ ე აწარმოებს ახალი შინაარსის ლექსიკურ ერთეულებს: გ ა მ ე ფ დ ა (408,3); მ ე ფ ე თ-მ ე ფ ე (1318,1); მ ე ფ ო ბ ა (39,4); ს ა მ ე ფ ო (49,3; 517,2).

მ ე ფ ე, ი ვ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ს სიტყვით, თავდაპირველად „მეფედ“ გამოითქმოდა და იწერებოდა. შემდეგ კი ღროთა ვითარებაში მ ე უ ფ ე ი, ბოლოს კი მ ე ფ ე წარმოდგა. საქართველოს მეფე, როგორც

სამეფო სახლობისა და საგვარეულოს უფროსი, ამავე დროს მამასახლისადაც ითვლებოდა¹.

„იურიდიულ ტერმინოლოგიაში“ (გვ. 299) შეტანილია გვარის, როგორც სამართალმცოდნეობის ლექსიკური ერთეული. საგულისხმოა, რომ ეს ტერმინი ქართული იურიდიული მწერლობის ძეგლებში II საუკუნემდე არ გვხვდება (ივ. ჯავახიშვილი). ტომიც უცნობია ძველ ქართულ მწერლობაში (იგი წარმოშობით სპარსულია). ეს ტერმინები „ვეფხისტყაოსანში“ პროლოგშივეა ფიქსირებული: „ეთქვა მიჯნურობა პირველი და ტომი გვართა ზენათა“ (20,1).

დასასრულ, გვსურს შევჩერდეთ ძველ იურიდიულ მწერლობაში საკმაოდ გავრცელებულ ტერმინზე. ეს არის წესი (ὄνομος)².

„სიტყვა წესი ყველაზე უფრო ხშირად გვხვდება ძველ ქართულ მწერლობაში და არც გასაკვირველია. წესი აღნიშნავს ისეთ ცნებას, რომელიც საზოგადოებრივს, სახელმწიფო და საეკლესიო ცხოვრებაში მუდმივ მოქმედებს. მნიშვნელობით სიტყვა წესი არც სამართალს, არც სჯულს, არც კანონს არ უდრის და არ ეთანასწორება. პირიქით. ძველ მწერლობაში წესი და შჯული თითქმის ყოველთვის გარკვეული, განსაკუთრებული მნიშვნელობით იხმარება და ერთიმეორის მაგიერ არ ზის ხოლმე. „წესი“ ყველაზე უწინარესად ჩვეულებას ეძღვნება. „ჩვეულებანი“ ადამიანის ისეთ ქცევას ჰქვია, რომელსაც იგი უნებლიეთ მისდევს, რომელსაც იგი ჩვეულობა“³.

საბა წესს შემდეგნაირად განმარტავს: „წესი (16,21 გამოს.) წესი უწოდიან ჩვეულებასა განმტკიცებულსა და მდგომარესა. ვინაჲცა ჩვეულება არა ოდენ მისი სახელი არს, რომელსა ჟამქნითა ჩვეულებად შეჰქმნოდეს, არამედ ოდესმე მისიცა, რომელი ბუნებით ოდეს რამე იყოს წესგანმტკიცებული, ვინაჲცა უსულოთა და უძრავთა აქუს ესრეთ დაბადება, რამეთუ წეს ეწოდების მსგავსებითსა და შემსგავსებულსა საქმესა“ (გვ. 435). მაშასადამე, საბა წესსა და ჩვეულებას როდი აიგივებს, როგორც ეს აშუაბად ხდება, პირიქით, მათ შორის გარკვეულ სხვაობას ხედავს. „ქართული ენის განმარტებითს ლექსიკონში“ წესი ახსნილია, როგორც გარკვეული ქცევის ნორმა. რიგი, ჩვეულება“ (იხ. ტ. 8, გვ. 1062); ადათი კი არაბული სიტყვაა და ჩვეულებას ნიშნავს. ადათი მამა-პაპათაგან დამკვიდრებული ჩვეულებაა, ხალხში სავალდებულოდ მიღებული წესია. თანამედროვე ქართულში ადათი, ჩვეულება, ზნე, ზნე-ჩვეულება, ადათ-წესი (ადათწესები) სინონიმებად გვევსმის. ქართული ანდაზა ამბობს: „ჩვეულება რჯულზე უმტკიცესიაო“.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, თბ., 1928, გვ. 173.

² იხ. იურიდიული ტერმინოლოგია, გვ. 165.

³ ივ. ჯავახიშვილი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 12—13.

„ვეფხისტყაოსანში“ ტერმინი წესი ორ ათეულზე მეტჯერ გვხვდება. ჩვენ რამდენიმე მაგალითის მოყვანით დავკმაყოფილდებით:

- „მის მოყმისა წესი იყო, მტსა თურე არას ეჭდა“ (227,1);
„ბრძანეთ, მოდით შემებენით, ვითა წესი და რიგია“ (446,3),
„წესი არის მამათაგან მოკირება, ჰირთა თმენა“ (797,3);
„ძველი წესია სოფლისა, არ ახლად მოსამინია“ (919,3);
„ამა ქალაქსა წესია: ღღესა მას ნავროზობასა
არცა ვინ ვაჰრობს ვაჰარი, არცა ვინ წავა გზობასა“ (1121,1-2);
„თანა ჰყვა მონა სამოცი, ვით ხელმწიფეთა წესია“ (1171,3);
„მათ სხვათა მათი ამბავი თქვეს, ვითა მგზავრთა წესია“ (1219,1).

თუ დავაკვირდებით ამ სტრიქონებს, ჩვენთვის ნათელი გახდება, რომ შ. რუსთაველი მშვენივრად იცნობს ქართველ ხალხში საუკუნეებით განმტკიცებულ ადათ-წესებს, ზნე-ჩვეულებას (მივაქციოთ ყურადღება ჩვენ მიერ დამოწმებულ მაგალითებში გამოთქმებს: „მოყმის წესი“, „მამაცის (მამაკაცის) წესი“, „სოფლის წესი“, „ქალაქის წესი“, „ხელმწიფეთა წესი“, „მგზავრთა წესი“). ამ თვალსაზრისით პოემის განხილვა სპეციალისტ სამართალმცოდნეს ბევრ საყურადღებო იურიდიულ ნორმებს გამოამზეურებინებს. ნიმუშისათვის ერთ დეტალს ავიღებთ: „ვეფხისტყაოსნის“ ყოფაქცევის წესების მიხედვით მამაკაცისათვის სირცხვილია თავშიშველი სიარული: ეს ნათლად ჩანს როსტევეან მეფისა და ავთანდილის პირობიდან: „ვინცა იყოს უარესი, თავ-შიშველი სამდღე ვლიდეს!“ (70,4).

სწორად მიუთითებს აკადემიკოსი ი. დოლიძე, რომ ძველ საქართველოში სამართლის ძირითადს წყაროს ადათი წარმოადგენდა. კანონი უფრო გვიან იქერს წამყვან ადგილს სამართლის სხვა წყაროებს შორის. იგი მხოლოდ ფეოდალური დაქუცმაცების დასასრულსა და აბსოლუტიზმის დასაწყისში ხდება სამართლის ძირითადი წყარო¹. მართლაც, უძველეს ხანებში სამართალი და ერის ზნე-ჩვეულება ერთი და იგივე იყო. შემდეგ, როცა კაცობრიობა განვითარდა და წარმატებული მოქალაქეობრივი ცხოვრება შეიქმნა, მაშინ სამართალი ზნე-ჩვეულებას დამორდა, დაწინაურდა და კანონდებულ სამართლად გადაიქცა (ივ. ჯავახიშვილი).

შ. რუსთაველის პოემის შესწავლა იურიდიულ ასპექტში უკვე დაწყებულია, გარკვეულ შედეგებსაც მიაღწევს, მაგრამ ამ საქმეში

¹ ი. დოლიძე, ძველი ქართული სამართალი, 1953, გვ. 121.

ერთგვარ შეცდომებსაც კი ჰქონდა ადგილი, რაც პრესაში სამართლიანად იქნა გაკრიტიკებული².

ჩვენ განვიხილეთ „ვეფხისტყაოსნის“ ზოგიერთი იურიდიული ტერმინი. ამ მოკლე ანალიზიდანაც ნათლად ჩანს, თუ განვითარების რა საფეხურზე მდგარა ქართული სამართალმცოდნეობა შოთა რუსთაველის ეპოქაში, მე-12 საუკუნეში.

4. სასოფლო-სამეურნეო ტერმინოლოგია

შ. რუსთაველის პოემაში საკმაოდია ე. წ. პროფესიული ლექსიკის ნიმუშებიც, კერძოდ, სოფლის მეურნეობისათვის დამახასიათებელი ტერმინოლოგია. „ვეფხისტყაოსნის“ ენაზე დაკვირვება გვიჩვენებს, რომ მასში შეინიშნება მემკენარეობის, ბოტანიკური, მევენახეობა-მელვინეობის, ნიადაგმცოდნეობის, მეცხოველეობის, მეფრინველეობის, მონადირეობის, მეთევზეობისა და სოფლის მეურნეობის სხვა დარგების ტერმინოლოგია. ავიღოთ, მაგალითად, მეღვინეობის ცნობილი ტერმინი **ღვინო**, რომელიც „ვეფხისტყაოსანში“ ორჯერ გვხვდება:

„ვითა ჰმართებდა, პურობდეს, **ღვინოსა** სმიდეს, არ დოსა“ (1577,4);

„მსმელთათვის წყარო **ღვინისა** ასგან დის, მსგავსი მილისა“ (1551,3).

ღვინისაგან აწარმოებს შოთა ახალ სახელებს — **ღვინო-მული** და **ღვინის-მსმელი**. პირველი ავთანდილის მიმართაა ნახმარი, მეორე კი — ფატმანისა:

„**ღვინო-მული**, მხიარული დაწვა, ამოდ დაიძინა“ (1259,2);

„მუტრბთა და მომღერალთა მოყვარული, **ღვინის მსმელი**“ (1077,3).

ღვინო ფუძეზე ა-ს დართვით ვლელულობთ **ღვინ-ა-ს**, სადაცა გამოყენებულია მსგავსების აღსანიშნავად. **ღვინ-ა-ღვინის** ფერი; აქედან კნინობითია: **ღვინია** — ხარის სახელია.

ცნობილ პედაგოგსა და საზოგადო მოღვაწეს პ. ჭარაიას მოცემული აქვს „ღვინის“ ეტიმოლოგია და მისი ევროპულ ენებში გავრცელებულობა³.

ღვინო-საგან არის ნაწარმოები ქართული გვარები: ღვინიაშვი-

¹ ჯ. კ. ბაქრაძე, რუსთაველის სამართლებრივი მსოფლმხედველობის ძირითადი საკითხები (საკანდიდატო დისერტაციის ავტორეფერატი, თბ., 1967; იხ. ავტორეფ. ვ. აბაშმაძე, შ. რუსთაველის იურიდიული შეხედულებანი: ძურწ. „მნათობი“, 1966, № 1).

² ს. დავითაია, რვაფეხა რეცეპტი: გაზ. „კომუნისტი“, 1975, 30 აპრილი.

³ იხ. პ. ჭარაია, საღ არის სამშობლო ვახისა: „ქეალი“, 1895, № 52.

ლი, ღვინიანიძე, ღვინეფაძე, ღვინჯილია. ზემო აჭარაში, ქვანის სასოფლო საბჭოში, დასტურდება სასოფლო უბანი ღვინიაშვილები¹.

შევნიშნავთ, რომ ოქტომბრის თვის ძველი ქართული ხალხური სახელწოდება იყო ღვინობისთვე.

სულხან-საბა ორბელიანი თავის ლექსიკონში იძლევა ღვინის ტექნოლოგიის მრავალ ტერმინს: რა დაიწინხა ყურძენი, — ეწოდებიან ტყეხილი, ახალსა ღვინოსა მაჭარი ეწოდების და შემდგომად ღვინო და გაწყალბულსა ღვინოსა ეოქო ეწოდების...

ქართულად ღვინო; მეგრულად ღვინ; ქანურად ღ(ვ)ინ — სენაურად ღვინელ. გ. დეეტერსი და ბოპი ამ სიტყვის ფუძეს თვლიან ინდოევროპული ენებიდან ნასესხებად².

ამ ერთი სიტყვის ანალიზიდანაც კარგად ჩანს, თუ როგორი ცხოველი ინტერესი ახლავს „ვეფხისტყაოსანში“ წარმოდგენილ სოფლის მეურნეობის ტერმინოლოგიის ენობრივ ანალიზს.

განვიხილოთ დარგების მიხედვით სოფლის მეურნეობის ზოგიერთი ტერმინი, წარმოდგენილი „ვეფხისტყაოსანში“.

ბოტანიკური ტერმინოლოგია

ბოტანიკური ტერმინოლოგიიდან „ვეფხისტყაოსანში“ გვხვდება: ალვა, ბზე, ეკალი, ვარდი, ვერხვი, ია, კიტრი, ნარგიზი, სოსანი, ყაყაჩო, ყვავილი, არღვანი, ქაცვი, ხე და სხვ. გავაანალიზოთ ზოგიერთი. როსტევეან მეფის ამბავში ვკითხულობთ: „მეფეთა შიგან სიუხვე, ვით ედემს ალვა, რგულია“ (51,1).

პოემაში ეს ტერმინი 35-ჯერ გვხვდება. შოთა ამ სახელისაგან აწარმოებს ასეთ შესიტყვებებს: ტანი ალვა (121,4); ხე ალვა (525,2); ედემს რგული ალვა მკვერი (696,2); ალვა საროსა (713,2); ალვისა ტანისად (520,3); ალვისა ზრდილისა (556,4); ალვისა ხემან (740,3) და ა. შ.

საბა, იმოწმებს რა წმინდა ნინოს ცხოვრებას, ალვის ხეს საროდ განმარტავს.

ა. შანიძე ასეთნაირ ახსნას იძლევა: ალვა ალვის ხე. იგი პოემაში ბიბლიური ედემის მცენარედ არის მიჩნეული. შეიძლება იგი ქართული სახელი იყო საროსი (სპ.), ანუ კვიპაროზისა (ბერძნ.)³. კონს. ჭიჭინაძის განმარტებით, ალვის ხე, სურნელოვანი⁴.

¹ იხ. ი. სიხარულიძე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმია, წიგნი I, 1958, გვ. 75.

² Г. А. Климов, Этимологический словарь картвельских языков, М., 1964, გვ. 203—204.

³ იხ. „ვეფხისტყაოსნის“ ლექსიკონი, 1957, გვ. 348.

⁴ იხ. „ვეფხისტყაოსანი“, კ. ჭიჭინაძის გამოც., გვ. 659.

ეს სწორია, მაგრამ სურნელოვანი აქ ზედმეტია, რადგან პოემაში სიტყვა ალვა სხვა კონტექსტში გვხვდება სურნელოვანი ნივთიერების მნიშვნელობით (იხ. 332,1; 228,3; 1310,4). ს. კაკაბაძეს ალვა მიაჩნია არაბულ-სპარსული წარმოშობის სიტყვად, ნიშნავს: „სურნელოვანი ხე, მაღალი და სწორი ერთი ჭიმის ხე“¹, ხოლო იუსტ. აზულაძე ასე ხსნის: „ალვა ალვის ხე, ედემის ხე“².

სიტყვა ეკალი პოემაში ორჯერ გვხვდება: „ვარდი დამკნარი ეკალთა შუა“ (690,4), „ეკალთამცა რად ვეფხანე“ (711,2). ამ სიტყვისაგან ნაწარმოებია: ეკლიანი და უეკლო:

„შივირს, რად ხარ ეკლიანი? პოვნა შენი რაღა ჰქირად? (879,2);

„არ იცი, ვარდნი უეკლოდ არაგის მოუკრებიან“ (878,4).

(შდრ. „ვარდი უეკლოდ არაგის მოუკრეფია“ — ქართული ანდაზა; „ეკალში ვარდი შევნიშნე. თბლად რომ ამოსულიყო“ — აკაკი).

ეკალი თავდაპირველად ეკლოვნება-დ იწერებოდა და გამოითქმოდა. ამ უკანასკნელს ღობისათვის იყენებდნენ³. ეკლოვანი გვხვდება ჭერ კიდევ უდაბნოს მრავალთავში. ეს სიტყვა იშლება ასე: ეკლოვ-ან⁴.

საერთოდ უნდა შევნიშნოთ, რომ „ვეფხისტყაოსანში“ ყვავილება ქმნიან უმშვენიერეს პოეტურ სამკაულებს. მათ შორის პირველი ადგილი ეკუთვნის ვარდს. ეს არცაა გასაკვირი, თუ გავითვალისწინებთ, რომ თავისი სინატიფით, სასიამოვნო სურნელებითა და ყვავილობის ხანგრძლივობით იგი ყველა ყვავილისაგან გამოირჩევა. ვარდი ჭერ კიდევ ძველად აღიარეს ყვავილთა მეფედ. მას უმღეროდნენ და უმღერიან ძველი და ახალი დროის მგოსნები, უძღვნიდნენ ქება-დიდებას, როგორც სიხარულისა და ბედნიერების, მშვენიერების და სიყვარულის სიმბოლოს.

საქართველოს „მზისა და ვარდების მხარეს“ უწოდებენ... ვარდის სახეობა 400-მდე აღწევს. ძვ. ხალხებში არც ერთი პოლიტიკური მოვლენა, დღესასწაული თუ სამწუხარო პროცესის ჩატარება ვარდის გარეშე არ ხდებოდა; ჩვეულება ჰქონდათ მხედართმთავრების გზა ვარდებით მოეფინათ. პატარძალი საქმროს სახლში შესვლისას ვარდის გვირგვინს იკეთებდა თავზე... აწყობდნენ ყვავილების დღესასწაულს.

¹ იხ. „ვეფხისტყაოსანი“, ს. კაკაბაძის გამოცემა, 1926, გვ. 191.

² იხ. „ვეფხისტყაოსანი“, 1951, გვ. 347.

³ ი. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წიგნი II, 1935, გვ. 367.

⁴ არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძვ. აგებულება ქართველურ ენებში, გვ. 90.

ულამაზეს ქალიშვილს თავზე უკეთებდნენ ვარდის გვირგვინს, რომელსაც „შაპელ“-ს უწოდებდნენ (აქედან წარმოდგა სიტყვა „შლაპა“)¹.

საქართველოში ზაფხულის ყველაზე ლამაზი თვე — მაისი — ვარდობის თვის სახელს ატარებდა². ჩვენში დიდი ხნიდან ცნობილია ვარდის წყალი და მალამო, როგორც სამკურნალო საშუალება. ვარდის ზეთს იხსენიებენ ძვ. მწერლები. საქართველოში ვარდის უძველეს კულტურაზე მიგვითითებს თვით მისი ქართული სახელწოდება. ჩვენში გარეულ ვარდს ასკილს ეძახიან, ხოლო „ვარდის“ ქვეშ კულტურული საბალო ყვავილი იგულისხმება. ვარდის ლათინური სახელწოდებაა rosa, წარმოშობილია კოლხური სიტყვიდან hros, რაც ვარდის ყვავილს ნიშნავს. ინგლისურად მას Rose ჰქვია, ფრანგულად — Rose, გერმანულად — die Rose, რუსულად — роза. ესენი ლათინურიდან უნდა მოდიოდეს, ხოლო ქართული სახელწოდება ვ ა რ დ ი ურარტულთან დგას ახლოს³.

ვარდის სიმბოლიკა ქართულ მწერლობაში შევიდა ხალხური ზეპირსიტყვიერებიდან. ვარდს შ. რუსთაველი უყურებს როგორც ამქვეყნიური ცხოვრების მარადიულ გამოხატულებას. იგი პოემაში ძალიან ზმირად გვხვდება (130-ჯერ). მოგვყავს ორიოდ მაგალითი:

„რათჲან ვარდი ამას იტყვის უსულო და უასაკო“ (880,1);
„ვარდსა ჰკითხეს: „ეგზომ ტურფა რამან შეგქმნა ტანად,
პირად?“ (879,1).

ვ ა რ დ ი ს ა გ ა ნ არის ნაწარმოები სახელები: ვარდო (გულის-ვარდი), ვარდია, ვარდუა, ვარდულა, ვარდიშა, ვარდიფერა, ვარდიფინე. ვარდიკო, ვარდიკონა, ვარდინარა, ვარდისახი, ვარდისკო, ვარდისკონა, ვარდისიმე, გვარი — ვარდიაშვილი, ვარდოსანიძე, გვაქვს ტოპონიმები: ვარდისუბანი (თბილისი, გორი, თელავი, ბორჩალო), ვარდგინეთი და ვარდჯაანი (გორი); ვარდჯანაური და ვარდჯანისი (ქუთაისი, ბათუმი), ვარდციხე-ვარციხე (მაიაკოვსკი), ვარდოვანი (სოფ. კახი, ზაქათალას რ-ნი), ვარდიგორა (თერჯოლა), ვარდისუბანი (მცხეთა, ყაზბეგი, დმანისი, თელავი, ლაგოდეხი, გულრიფში); თეიმურაზ I-ს აქვს ნაწარმოები სათაურით „ვარდბულბულიანი“. გვხვდება გამოთქმები: ვარდ-გვირგვინი, ვარდ-გიშერი, ვარდ-ზამბახი, ვარდდაყრილი... აგრეთვე ვარდეთი (პოეტურად ვითომდა ვარდების ქვეყანა); ვარდისფერი,

¹ შლაპა (გერმ. Schlappe) მამაკაცის ქუდი მრგვალი მოყვანილობისა, ირგვლივ ფარფლიანი (ქეგლ 7, 1417).

² ვარდობის თვე წარმართული წარმოშობისა უნდა იყოს. ეს სინტაგმა გვხვდება ჯერ კიდევ „შუშანიკის წამებაში“. იხ. გ. ნადირაძე, რუსთაველის ესთეტიკა, თბ., 1959, გვ. 349; მისივე, ვარდის სიმბოლიკა „ვეფხისტყაოსანში“; „ლიტ. გაზეთი“, 1955, 1 აპრილი.

³ დაწერილებით იხ. თ. სამხარაძე-მერკვილიშვილი, ვარდი აპარის შავი ზღვის სანაპიროზე, თბ., 1964, გვ. 3—8.

ვარდისწყალი, ვარდ-კოკორი, ვარდ-კუკური, „საეარდო და სამაისო“ (აკაკი), ვარდნარი, ვარდო-ნანა (იავ-ნანას მისამღერი), ვარდული (ვარდის ფერი), ვარდფურცლობა, ვარდ-ლაწვი, ვარდ-ყვავილი, ვარდშემკული. შ. რუსთაველი იყენებს კომპოზიტს: „ვარდ-გიშერი“: „მზემან ლომსა ვარდ-გიშერი ბაღას ბაღად უშენოსა“ (497,3), გამოთქმებს: ვარდის წყლისა (331,3); ვარდი ტბილი (1117,2); ბაგე-ვარდი (902,3); პირი-ვარდი (895,2); ლაწვი-ვარდი (1018,4) და ა. შ. ხშირია პოემაში ვარდის სიმბოლიკა, მისი მეტაფორული მნიშვნელობით გამოყენების შემთხვევები. ეს არცაა გასაკვირი, რადგან, როგორც ცნობილია, რუსთაველის პოეტური ენისათვის საერთოდ დამახასიათებელია მეტაფორული მეტყველება; კიდევ მეტი: პოემის სტილი ერთგვარად მეტაფორულია.

ვარდთან ერთად „ვეფხისტყაოსანში“ დასახელებულია ია-ც.

„გულსა გარე საიშელო ია შორგე, ვარდი ყარე“ (132,3);

„მზისა შუქთა ვერ-მკერეტელი, ია ხმების, ვარდი კნების“ (795,2);

„თქვენ საქვრეტლად აღარ მინდით, არ ვარდნო და არ იანო“ (1536,4).

შ. რუსთაველი ამ სახელისაგან აწარმოებს ზმნასაც და სხვა სახელსაც: „ორნივე მიჰხვდეთ წადილსა, იგი ვარდობდეს, შენი იე“ (1271,4). აქ იე ზმნაა, მოქმედების აღმნიშვნელი სიტყვაა; „დაჰხედენ დარბაზის ერთა! შევლენ ის ფრიტა ლებულნი“ (1203,3). ის ფრიტა სახელია. „დარბაზის ერთა“-ს შესახებ შევნიშნავთ, რომ ძველ ქართულში დარბაზის წევრებს საერთო სახელად „დარბაზის ერნს“ ეძახდნენ. აქედან შემდეგ, ფონეტიკურ ნიადაგზე, მიგვიღია ახალი სიტყვა დარბაისელი. ეს ტერმინი თავდაპირველად დარბაზის წევრს აღნიშნავდა. ადგილს, სადაც დარბაზი იმართებოდა, შემდეგ ნადარბაზევი ანუ ნასახლევი ეწოდა¹.

ია „ვეფხისტყაოსანში“ სილამაზის სიმბოლოა და ზოგჯერ—მწუხარების ნიშანიც.

ყვავილთა სახეებიდან პოემაში გვხვდება ნარგისი (ნახმარიო 8-ჯერ), სოსანი (ერთჯერ): „ცრემლი ცხელი ასოვლებდის ნარგისთაგან ვარდსა ზრულსა“ (153,2).

ნარგიზის-აგან არის ნაწარმოები ქალის სახელი (ნარგიზა) და ჯვარი (ნარგიზაშვილი). „დილასა ადრე მოვიდა იგი ნაზარდი სოსანი“ (73,1).

სოსანი ა. შანიძეს ყვავილად აქვს განმარტებული.

ერთჯერაა ფიქსირებული პოემაში „ყაყაჩო“: „სული ვარდსა და-

¹ ალ. ლონტი, სიტყვის ისტორიიდან (დარბაზი): გაზ. „ახალგაზრდა კომუნისტი“, 1959, 10 ოქტომბერი.

ვამსგავსე, თავმოხდილი — ყ ა ყ ა ჩ ო ს ა“ (1589,2)¹. ეს ფორმაა გამოყენებული ხალხურ ლექსში: „ყაყაჩოსა სიწითლითა ყანა დაუმშვენებია, ყმაწვილსა კარგი სწავლითა სახლი გაუხარებია“.

პოემაში დასტურდება აგრეთვე ყვავილი, არღვანი, ქაცვი, ხე და სხვა სახის ბოტანიკური ტერმინები.

მეცხოველეობის ტერმინოლოგია

ა. პ ა პ ა ვ ა მიუთითებს, რომ „ვეფხისტყაოსანში“ ცხოველთა 42 სახეობაა დასახელებული. აქედან ძუძუმწოვართა სახეობისაა 21, ფრინველთა კლასის — 16, ქვეწარმავლებიდან — 3, მოლუსკებიდან და მწერთა კლასიდან თითო სახეობა.

გარეული ცხოველებიდან გვხვდება: ვეფხვი, ლეკვი („ლეკვი ლომისა სწორია“ (40,4); „ლომის ლეკვსა ვითა ლომი“ (999,2). ლომი, მელა, ქურციკი, ჭიქი და სხვ. შინაურიდან კი — კრავი, აქლემი, მერანი, ტაიკი, ცხენი, ცხვარი, ჯორი, ტანაჯორი, ძაღლი, ვირი, ძროხა და სხვ. ამასთან ერთად შეინიშნება ისეთი ტერმინებიც, როგორიცაა: რემა, ვაცი, კურო, მეჯოგე, მხეცი, ნეზვი, პირუტყვი, რქა, საძოვარი, საჭინბო, ხორცი, ცხოველი და მისთ. განვიხილოთ ზოგიერთი მათგანი: შოთაწერს: „იგია ჩემი სიცოცხლე. უწყალო ვითა ჭ ი ქ ი ა“ (19,3).

ჭ ი ქ ი ვეფხვთან შედარებით უფრო დაუნდობელი და შეუპოვარია. ჭიქმა შეიძლება თავისი შეილებისათვის თავი გასწიროს მაშინ, როდესაც ვეფხვი სახიფათო მდგომარეობის დროს შეილებს დატოვებს და გაიქცევა. ამიტომ გამოიყენა შ. რუსთაველმა შედარებისათვის უწყალო ჭიქი. ჭიქისაგან არის ნაწარმოები ქართული გვარები: ჭიქია, ჭიქიძე, ჭიქიშვილი.

ვეფხვი პოემაში 24-ჯერ გვხვდება. ნაწარმოებში ვეფხვის ტყავს სიმბოლური მნიშვნელობა აქვს. მოგვყავს რამდენიმე მაგალითი:

„ქვე წვა, ვით კლდისა ნაპარლსა ვეფხი პირ-გამეხებული“ (525,1);

„ხრმალი გავცხოვრე, გარდიჭერ, ვეფხი შევიპყარ ხელითა“ (912,1);

„მას ტანსა კაბა ემოსა, გარე-თმა ვეფხის ტყავისა.“

ვეფხის ტყავისა ქულივე იყო სარქმელი თავისა“ (86,1-2).

ფუძე ვეფხ შედის ქართულ სახელსა (ვეფხო, ვეფხია) და გვარშიც (ვეფხვაძე).

რუსთაველის პოემის მიხედვით, ვეფხვი ერთ-ერთი უმშვენიერესი, ძლიერი, მოქნილი, ამაყი და შეუპოვარი ნადირია (მიაქციეთ ყურადღება: „რომე ვეფხი მშვენიერი სახედ მისად დამისახავს“).

ვეფხვი სილამაზის, სიამაყისა და შეუპოვრობის განსახიერებაა

¹ პოემის 1966 წლის გამოცემებში 1589-ე სტროფი არ არის შეტანილი.

სწორედ ასეთი მნიშვნელობა ჰქონია ვეფხეს ძველთაგანვე ქართველი ხალხის ცნობიერებაში. ვ ე ფ ხ ვ ი და ჯ ი ჭ ი ბიოლოგიურად სხვადასხვა ცხოველია. ამ საკითხს ბევრი მკვლევარი ეხებოდა (მ. მამულაშვილი, ალ. ქუთათელაძე, დ. კობიძე, ს. ცაიშვილი, ი. მეგრელიძე, მ. ალავეიძე, ვ. იმნაიშვილი, დ. ქუმისიშვილი, ა. გელოვანი და სხვ.). ჩვენ სავსებით ვეთანხმებით ს. ცაიშვილის მოსაზრებას იმის შესახებ, რომ ვეფხვი ხალებიანი ცხოველია, დღეს რომ ზოოლოგიაში ლეოპარდის ანუ პანთერის სახელით არის ცნობილი; დღევანდელი ვეფხვის შესატყვისად კი ძვ. ქართულში გამოიყენებოდა ტერმინი ჯიჭი. ვფიქრობთ, ეს დებულება დავას არ უნდა იწვევდეს¹.

ლ ე კ ვ ი ორჯერ გვხვდება პოემაში (მაგალითები იხ. ზემოთ). ქართულში — ლეკ-ვ-ი, მეგრულში — ლაქ-ვ-ი, ჭანურში — ლაკი — ლაქ-ი, ლაქ-ი იხმარება ათინურ კილოკავში ძაღლის მნიშვნელობით. ლაქ-ი კ-ს გააფრთხილებითა მიღებული; ისიც ათინური კილოკავის ზოგ თქმას ახასიათებს. ძირეული ლაქ-შეესატყვისება ქართულ ლ ე კ-ს² (ახლა ლეკვი ძირითადად ძაღლის ან მგლის ნაშიერზე ითქმის, ლომის ან ვეფხვის შვილს კი ბოკვერს ეძახიან).

ქართულში გვაქვს გვარი ლეკვეიშვილი.

პოემაში მხოლოდ ერთხელ არის მოხსენებული ქ უ რ ც ი კ ი: „ირემი, თხა და კანჯარი, ქ უ რ ც ი კ ი მალღად მხლტომელი“ (76,2).

ქართველ ლექსიკოგრაფებს თითქმის ერთნაირად ესმით ქ უ რ ც ი კ ი ს მნიშვნელობა: ქ უ რ ც ი კ ი ჭეირანი (ა. შ ა ნ ი ძ ე), ჭეირანი. გარეული თხა, შველი (კ ო ნ ს. კ ი ჭ ი ნ ა ძ ე, ი უ ს ტ. ა ბ უ ლ ა ძ ე), გარეული თხა (ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე), გარეთხა (ს ა ბ ა).

შინაური ცხოველებიდან ვაანალიზებთ ზოგიერთს. უპირველეს ყოვლისა, ჩვენს ყურადღებას იპყრობს სინონიმური ტერმინები — მ ე რ ა ნ ი, ტ ა ი ჭ ი, ც ხ ე ნ ი:

„ზედა ჯღა შავსა ტაიქსა, — მე რ ა ნ ი რაჲ შავია“ (205,2);

„შავი ცხენი სადავითა ჰყვა ლომსა და ვითა გმირსა“ (85,2).

ა. შ ა ნ ი ძ ი ს განმარტებით, მ ე რ ა ნ ი რაში, იორლა ცხენი; ტ ა ი ჭ ი არაბული ცხენი; მ ე რ ა ნ ი თოხარიკი ცხენი; შავი რაში (იუსტ. ა ბ უ ლ ა ძ ე); მ ე რ ა ნ ი ზღაპრული შავი ცხენი; ტ ა ი ჭ ი არაბული ცხენი (ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე); მ ე რ ა ნ ი კეთილმოარული ცხენი; ტ ა ი ჭ ი გამოყვერული ცხენი (ს ა ბ ა). ფაქტია, რომ ტ ა ი ჭ ი, მ ე რ ა ნ ი, ც ხ ე ნ ი ერთურობის მიმართ სინონიმებია. აქედან სიტყვები ტ ა ი ჭ ი და მ ე რ ა ნ ი

¹ იხ. ს ა რ გ ის ც ა ი შ ვ ი ლ ი, შოთა რუსთაველი და დავით გურამიშვილი, თბ., 1974, გვ. 270—276.

² ა რ ნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, ჭანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, გვ. 86.

რ ა ნ ი ახალ ქართულში არ გვხვდება (მერანი მე-19 ს. 30-60-იან წლებამდე იხმარებოდა ქართულში).

გავაანალიზოთ კიდევ რამდენიმე ტერმინი: ვირი, ძალღი, ძროხა, ცხვარი, ჯორი, ტანჯორი:

„მართლად თქმულა: „არა ჰმართებს ყვავსა ვარღი, ვ ი რ ს ა რქანი“ (1166,4);

„ვართლთა ნახვა გაგაკრთობდეს, მართ ვითა-მცა ძ ა ლ ღ ი ყუფსა“ (937,4);

„ზ რ ო ხ ა და ც ხ ვ ა რ ი დაკლული არს უმრავლესი მხავსისა“ (1549,2);

„მაგრა იტყვის: „ჩემი სჯობსო“, უცილობლობს ვითა ჯ ო რ ი“ (15,4).

ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ს სიტყვით, ვ ი რ ი-ს მნიშვნელობა საბას მხოლოდ ზოგადად ოთხფეხად აქვს განმარტებული. თანამედროვე ქართულში ამ სიტყვას ორივე სქესის ზოგადი მნიშვნელობა აქვს, მაგრამ, როგორც უძველესი ნათარგმნი ძეგლების მიხედვით ირკვევა, თავდაპირველად ასე არ ყოფილა. ოთხთავის ქართული თარგმანიდანაც ჩანს, რომ ვ ი რ ი ამ ცხოველის მამრობითი სქესის აღმნიშვნელი იყო. ირკვევა, ძველად დედალი ვირის სახელი იყო კ ა რ ა უ ლ ი, ვ ი რ ი კი ხვადის, მამლის აღმნიშვნელი ყოფილა.

ვ ი რ ს სამეგრელოში გ ი რ ი ნ ი ჰქვია, ჰანურად კ ი გ უ რ უ ნ ი, სევანურად — წ ე ლ. გ ი რ ი ნ ი უფრო აღრინდელი გ ვ ი რ ი ნ ი ს ა გ ა ნ არის წარმომდგარი. მაშასადამე: გურ-უნ—>გვურ-უნ—>გვირ-უნ. აზგვარად, გურ-უნ დაიყვანება ვირ-ამდის. ქართულსა და ჰანურს საერთო ფუძე ვ ი რ აქვთ. ვ ი რ ი სახელში ვ-პრეფიქსი მამრობითი სქესის ნიშანია¹.

ძველ ქართულში ტერმინი ზ რ ო ხ ა ზოგჯერ ხ ა რ ი ს მნიშვნელობითაც გვხვდება, დედალი ცხოველის გაგება შემდეგ მიიღო. ამ გარემოებას ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი იმით ხსნის, რომ მესაქონლეობის მეურნეობაში, სადაც მთავარი დანიშნულება მეწველს, სწორედ დედალ პირუტყვსა ჰქონდა, დედალი საქონელი მამალს იმდენად სჭარბობდა, რომ ცხვარი, თხა და ზროხა უმეტესად მართლაც დედალ საქონელს წარმოადგენდა და სრულებით ბუნებრივია, რომ ამ ზოგად სახელებს დედალი პირუტყვის მნიშვნელობა მიჰკუთვნებოდა². დროთა ვითარებაში ზ შეიცვალა ძ-დ (ზროხა — ძროხა). ზ-ს ძ-დ შეცვლა დღესაც ხდება ინგილოურ დიალექტში.

ძ ა ლ ლ-ს ქართველურ ენებში შეესატყვისება: ქართ. ძალღ-, ზანჯოლორ-, სევან. ყ ე ლ... თავიკიდური ძა//ჯო საფიქრებელია ძველის-ძველად და-საგან მოდიოდეს და ნივთის კატეგორიის ნიშანი იყოს. ძირეულია აქ ლ (არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძვ. აგებ., გვ. 177; შდრ. ლექსიკ., გვ. 83).

¹ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა, გვ. 178, 179, 206, 218, 612; არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძვ. აგებ. ქართველურ ენებში, გვ. 253; მისივე, ჰანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, გვ. 80.

² ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 219.

ცხვარს ძველ ქართულში ერქვა ცხოვარი, რაც თავდაპირველად ზოგად ცხოველს ნიშნავდა. მამალ ცხვარს მეგრულში ეწოდება ერჯი, რომელიც ვერძის კანონიერი შესატყვისია (თავკიდური ვ. ჩამოცილებულია, ძ თანხმოვნის მაგიერ ჯ გვაქვს). მეგრულადვე ორინჯი ჰქვია საქონელს, ბანძა-გეგეჰკორში — ძროხას. ნ. მარმა შენიშნა, რომ სომხურში ერინჯ ნიშნავს საქონელსაც და საფურე ხბოსაც. ერინჯ სომხებმა მეგრულ-ქანურისაგან ისესხეს (ნ. მარი).

ამნაირად, თანამედროვე მეგრულში მამალ ცხვარს ეწოდება ერჯი, დედალ მსხვილფეხას, ფურს კი — ორჯი. ამ ორი სიტყვის ფუძეთა იგივეობა ცხადია და ისეთ შთაბეჭდილებას ახდენს, რომ აქ ცხოველის აღმნიშვნელ ფუძესთან უნდა გვექონდეს საქმე და მამრობითობის მნიშვნელობის მიმნიჭებელი თითქოს ე ხმოვანი იყოს, მდებარეობითისა კი — ხმოვანი ო¹.

საბას განმარტებით, „ჯორი კერძოვირი. ამის გამო სახელედების, რემეთუ უვიროდ არ შეიქმნების და უცხენოდ. ზროხისაგანაცა იწობების“.

ქართულში არის ხატოვანი თქმა: „ჯორზე შეჯდა“, რაც ნიშნავს ახირებას, დაჟინებას, აჩემებას, გაჯიუტებას, გაკერებას. ჯორი სინონიმია სიკერპისა, ჯიუტობისა, ახირებისა. მასზე შეჯდომა ხატოვნად უდრის სიჯიუტეს, რადგან თვითონ ჯორი ცნობილია, როგორც უაღრესად ჯიუტი, თვითნება ცხოველი.

ჯორი უძლებს შიმშილსა და ხედნას, მომთმენია, მეტად ღონიერი. ჯორს ეძახიან ყოველ ცხოველს, ორი ერთმანეთის მახლობელი ჯიშის ცხოველთა შეუღლებისაგან წარმოშობილს. იგი ცხენსა და ვირზე მეტ ხანს სძლებს — 40 წლამდე. შთამომავლობის გაჩენის უნარს მოკლებულია.

ქართულ-მეგრულ-ქანურში ჯორი დასტურდება. ქანურში იგი იშვიათად გვხვდება. მის ნაცვლად იყენებენ თურქულ სიტყვას კატორი. ჯორ ფუძე საერთოა ქართულსა, ქანურსა და მეგრულში. მნიშვნელობაც ყველგან ერთი და იგივე აქვს. საგულისხმოა, რომ ქართულში გვაქვს სახელი ჯორზაქარა (გავისხენოთ ს. მგალობლიშვილის მოთხრობა), შესაძლებელია, გვარი ჯორჯიაშვილიც იყენებდეს ჯორ ფუძეს (მაგრამ აქ აუხსნელი რჩება მეორე „ჯ“).

სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმიაში დასტურდება ჯორალელე, ჯორიეთი, ჯორისათიბი, ჯორიფეხი, ჯორუხ-ჯურუხი, სადაც, ჩვენი აზრით, ჯორ ფუძე ივარაუდება.

აქვე შევეხებით ტერმინს ტანაჯორი.

ტარიელი, ჰყვება რა ხატაელებზე გამარჯვების ამბავს, შენიშნავს:

¹ ივ. ჯავახიშვილი, დასახელებული შრომა, გვ. 200-201.

„კაცი, ჩემგან შენატყორცი, ბრუნავს ვითა ტ ა ნ ა ჯ ო რ ი“ (450,3)¹.
ქართველ ლექსიკოგრაფებს ტ ა ნ ა ჯ ო რ ი ესმით, როგორც ერთგვარი
მწერი, რომელიც სულ ბრუნავს გუბეში, მორევში, მაგრამ საკითხის
სპეციალური შესწავლით გამოირკვა, რომ ტ ა ნ ა ჯ ო რ ი ცხოველია,
რომელიც ერთი წლის მეტის სახეღარის ნაშობ დედალს ნიშნავს (ალ.
გ ვ ე ნ ც ა ძ ე)¹.

სავსებით სწორად მიუთითებენ, რომ საჭიროა „ვეფხისტყაოსნის“
ლექსიკონის გაგება, თითოეული სიტყვის გაანალიზება, სინათლეზე
გადმოშლა და ცხადად დანახვა მისი, რადგან ყოველ სიტყვას განსაზღ-
ვრულ ხანაში თავისი დედაზრი აქვს.

აქვე განვიხილავთ „ვეფხისტყაოსანში“ წარმოდგენილ მეცხოველე-
ობის ზოგიერთ ტერმინს, როგორიცაა: აწაზა, ასპიტი, აქლემი, გველი,
დედალი, ვაცი, თევზი, კრავი, კურო, ლომი, მხეცი, ძაღლი, ძოვს, ძუ.
ხვადი და ჯოგი. ჩამოთვლილი ლექსიკური ერთეულებიდან ყველა ცხო-
ველის აღმნიშვნელი სახელი როდია (მაგ, დედალი, ყუფა, ცოხნა, ძოვს),
მაგრამ მათთან მჭიდროდ არის დაკავშირებული.

სამართლიანად აღინიშნა სპეციალურ ლიტერატურაში: „მესაქონ-
ლეობა ქართული მეურნეობის ერთ-ერთი უძველესი და ამასთან ტრა-
დიციული დარგია. მისი ისტორიის შესწავლისათვის, ვფიქრობთ, ინ-
ტერესს მოკლებული არ უნდა იყოს ენათმეცნიერული კვლევის შედე-
გების გათვალისწინებაც“, ის მოსაზრებაც მისაღებია, რომლის თანახ-
მადაც ენის ლექსიკური მარაგის დარგობრივად შესწავლის გზა ხელს
უწყობს ენის ლექსიკური ფონდის, როგორც სისტემის, შეცნობას².

გადავიდეთ ამ ტერმინთა ანალიზზე:

1 ა ვ ა ზ ა:

„ვეფხი-ავ ა ზ ა პირ-ქუშად ზის, წყრომა ვერ ვუგრძენითა“ (11159,2);
„შევეჯაზე, დარბაზს მიჰყ. ღამხედა ქარი ა ვ ა ზ ის ა“ (477,1),

„ავ ა ზ ა (ოთხფ.) ვეფხსა ჰგავს, მცირეა (ა. დარეჯან.)“ (საბა).

როგორც ვხედავთ, საბა აქ იმოწმებს მოსე ხონელის „ამირანდარე-
ჯანიანს“, რომელშიც, მართლაც, რამდენჯერმე გვხვდება საანალიზო
სიტყვა. ჩვენ მხოლოდ ერთ მაგალითს მოვიყვანთ: „ესე იყო წესი მისი

¹ პოემაზე დართულ ლექსიკონებში (აგრეთვე სხვა ლექსიკონებში) სხვადასხვანა-
ირად არის განმარტებული სიტყვა ტ ა ნ ა ჯ ო რ ი: ბუზანკალი, კოლოს მაგვარი ბუ-
ზი, ბზიკი, ჯიბბა, კრიჟინა, ერთი წლის ქორი, ერთი წლის ცხოველი — ასეთთაა
მკვლევართა აზრთა სხვადასხვაობა; მესხეთ-ჯავახეთში ტ ა ნ ა ჯ ო რ ი აქამად ბზრი-
ალაა, სამხრეთ საქართველოში ეს სიტყვა დადასტურებული აქვს გ. ნათაძეს, მ. ალა-
ვიძეს მას ჯავახური დიალექტის კუთვნილებად თვლის; „საგულისხმოა, რომ მესხე-
თის კონკრეტულ-ისტორიული რეალების გაცნობა ხელს გვიწყობს რუსთაველისე-
ული სიტყვების მნიშვნელობის დაზუსტებაში“ (იხ. შ. ძ ი ძ ი გ უ რ ი, ლიტერატუ-
რულ-ენათმეცნიერული ნარკვევები, თბ., 1974, გვ. 30-31).

² ი რ ი ნ ე ქ ე რ ქ ა ძ ე, ცხოველების აღმნიშვნელი ლექსიკა ძველ ქართულში
სხვა ქართველური ენების მონაცემებთან შედარებით, თბ., 1974, გვ. 3.

(აბესალომ ჰინდოთ მეფისა — რ. შ.): ედგა ასი ა ვ ა ზ ა, ექუსასი ქორი თეთრი და მწყაზარი¹. ავაზა ვეფხვის მსგავსი ცხოველია, რომელსაც მო- შინაურების შემდეგ სანადიროდ იყენებენ², „მომცრო ვეფხი“ (ნ. ჩუბინ.) „ვეფხვი, მონადირე. მეძებარი ძაღლი (აქ მონადირის მნიშვნელობით“ (ს. კაკაბაძე). ამ უკანასკნელს მხედველობაში აქვს პოემის 477-ე სტრო- ფის პირველი ტაეპი.

ა. შანიძე პოემის ლექსიკონში ვრცლად მსჯელობს ამ ტერმინთან დაკავშირებით და აღნიშნავს: „ავაზა 1. ვეფხვისებრი მხეცი, რომე- ლიც შეიძლება მოშინაურდეს და სანადიროდ გაიწვრთნას. 2. ავაზას სანადირო ძაღლსაც ეძახიან და შეიძლება ამ მნიშვნელობით იყოს ნახ- მარი იგი ერთ ადგილას პოემაში: დამხვდა ჯარი ავაზისა... აქ კი უთუოდ მხეცთან შედარება იგულისხმება: ვეფხი-ავაზა პირქუშად ზის.“³

მაშასადამე, ამ ტერმინის სემანტიკა ჩვენთვის ნათელია. ქართულის მონათესავე ენებზე არაფერს ვიტყვი; საანალიზო ტერმინს სპეციალის. ტები უცხო ენიდან შემოსულად თვლიან.

ქართულში გვაქვს გვარი ავაზაშვილი და ქალის საკუთარ სახელად ა ვ ა ზ ა⁴; მესხურში, იმერულსა და აჭარულში არის ფორმა ა ვ ა ზ ა ნ ი, დიდი გეჯა, ხის მოგრძო ვარცლი პირუტყვისათვის წყლის სასმელად⁵. აჭარაში მთისა თუ ტყის სახელია ავაზანა, საერთოდ ადგილის სახელე- ბადაც კი გვხვდება: ავაზანათი, ავაზანი, ავაზანქვეში, ავაზანქოლო, ავა- ზნები, ავაზნიპირი, ავაზნიტაბი, ავაზნიყანა⁶.

2. ა ს პ ი ტ ი:

„ვითა ასპიტო, მკერტელთა მისთა თვალთა მალაღი“ (1231,1).

„ასპიტო გველია ფრიად გესლოვანი (57,5 ფსალმ.). (ჯარბი B, გუელი არს, რომელი მსახვრალსა არა უსმენს სახრვასა, ხოლო მეტად დიდსა და მძლავრსა ასპიტსა პ ა ლ ა მ ეწოდების“ (ს ა ბ ა)⁷; ზუსტად ასე- თსავე განმარტებას იძლევა ნ. ჩუბინაშვილი (უმატებს ამ სიტყვის რუ- სულ თარგმანს). ა. შანიძის, იუსტ. აბულაძისა და ს. კაკაბაძის აზრით კი, ეს სიტყვა ბერძნულია.

¹ მოსე ხონელი, ამირანდარეჯანიანი, გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო ლილი ათანელიშვილმა, თბ., 1967, გვ. 3, 5 (1 გვერდი, II ციფრი — სტრიქონი).

² იქვე, გვ. 805.

³ შოთა რუსთაველი, ვეფხისტყაოსანი, თბ., 1957, გვ. 347 (ლექსიკონი).

⁴ ალ. დლონტი, ქართველური საკუთარი სახელები, თბ., 1967.

⁵ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 24.

⁶ იური სიხარულიძე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმია, II, 1959, გვ. 144, ტ. I, გვ. 193.

⁷ შდრ. სულხან-საბა ორბელიანი, თხზ., ტ. IV, ავტოგრაფული ნუსხების მიხედვით გამოსაცემად მოამზადა ილია აბულაძემ, თბ., 1965, გვ. 74.

8. აქლემი:

„მოკრიფეს ჯორი, აქლემი, რაცა ვით პოვეს მალე“ (1425,1).

„აქლემი (ოთხფ.) მამალს აქლემს ლიონი და დედალს ჯამა. შვილთა მათთა კოზაკი (ეწოდების)“ (საბა); ანალოგიურ განმარტებას იძლევა ნ. ჩუბინაშვილი.

თუშურ კილოში საანალიზო სიტყვა იხმარება ასეთი ფორმით: აქ-ლიმი¹.

აქლემი წარმოშობით სემიტური სიტყვაა, მიღებული ასეთი ფონეტიკური სახეცვლილებით: გამალი → გაშელი → ქამელი → აქმელი → აქლემი².

4. გველი:

„გველსა ხერელით ამოიყვანს ენა ტბილად მოუბარი“ (902,4).

საანალიზო სიტყვის ფორმები ქართველურ ენებში, მათი აგებულება-შედგენილობა კარგად არის გარკვეული სპეციალურ ლიტერატურაში³. ქართულში გვხვდება ბოტანიკური ტერმინები: გველის სოკო, გველის სურვა, გველის ღობე⁴.

სასაუბრო მეტყველებაში იყენებენ გამოთქმებს: გველივით აკრელება ტანისა, გველის თვალი, გველის კბენა, გველის ფხაში გაძრომა, გველის წიწილი, გველნაკბენივით; გარდა ამისა, გველი ხატოვნად ითქმის ავი და მოღალატე, დაუნდობელი, მზაკვარი, მუხანათი ადამიანის მიმართაც⁵.

ხევსურეთში გამოთქმა „ლიბუჩი გველის წივილი“ წყევლადაა ქცეული, ხოლო ზოგი ბალახი „გველის ნამსუნი“ —ა და მთიბავებს ხშირად ეწამლებათ ფეხის კანი⁶.

ქართულში გვაქვს გვარი გველესიანი.

6. დედალი.

„მიბრძანა, თუ: „ხამს დიაცი დიაცურად, საქმე — დედლად“ (545,1). „დედალი ყოველთა ცხოველთა ზედა ითქმის და უფრო-

1 თ. უთურგაიძე, თუშური კილო, აკაკი შანიძის რედაქციით, თბ., 1960, გვ. 190.

2 გ. წერეთელი, სემიტური ენები და მათი მნიშვნელობა ქართული კულტურის ისტორიის შესწავლისათვის: თსუ სამეცნ. სესია, №1, მოხს. კრებ. 1947. შდრ. ივანე ქავთარაძე, რამდენიმე საკითხი ქართული ენის ისტორიიდან: ყურნ. „მნათობი“, 1971, №9, გვ. 178.

3 ი. ი. ნიქერაძე, ცხოველების აღმნიშვნელი ლექსიკა ძველ ქართულში სხვა ქართველური ენების მონაცემებთან შედარებით, თბ., 1974, გვ. 105-107.

4 მოკლე ქართულ-რუსული-ლათინური ლექსიკონი: მცენარეთა, ცხოველთა და ლითონთა სამეფოებებიდან, შედგენილი თ. რაფ. დავ. ერისთავისაგან, 1884, გვ. 11.

5 თ. სახოკია, ქართული ხატოვანი სიტყვა-თქმანი, 1, 1950, გვ. 59.

6 ალ. კინკარაული, ხევსურულის თავისებურებანი, თბ., 1960, გვ. 226, 284.

სად ფრინველთა ზედა“ (საბა), „დედათ ბუნებისა, მდებრი ცხოველი, ვითარ ოთხფეხი, მფრინველი, თევზი და მისთანანი, сѣмъ“ (ნ. ჩუბინ.).

როგორც „ვეფხისტყაოსნის“ საანალიზო ტექსტზე დაკვირვება გვიჩვენებს, დედალი ადამიანის მისამართითაც ითქმოდა (ეს ცოცხალ სასაუბრო ენაში იშვიათად დღესაც შეინიშნება).

საანალიზო სიტყვის სემანტიკა, ბუნება და შედგენილობა კარგად ცნობილია სპეციალისტთათვის¹. დედალობა (ლექს.) დედოფალა, თრითინა, სადიოფალა; დედალობია (ქვ. იმერ.) თრითინა; დედალოპერა (გურ.) ბოსტნის ია, მცენარეა²; ქიზიურში გვაქვს დედალი ან ჯამა კარ-ფანჯრის ჩამოსაკიდი ნაწილი, მიკრულია ბოძზე ან ჩარჩოზე; დედალი იამანა განუკურნავი იამანი; დედალი კოჭაკი ჩანგლის ჩასაყრელი რგოლი, მიკრულია ბოძზე ან ჩარჩოზე; დედალი ნაწილები კარ-ფანჯრისა, კარ-ფანჯრის ნარიბანდიანი ნაწილები, გულგამოღებული ნაწილები, რომელშიც სხვა ნაწილი უნდა შეჯდეს და ასე შედგეს კარ-ფანჯარა; დედალი სოლი ფერსოს შუა სოლი. ურმის თვალს 12 სოლი აქვს და 4 ფერსო; დედალი ზე, საყენი (ურიათუბანში) დაზგა (სხვაგან) ნალბანდის ხელსაწყო; დასაჰედად წაქცეული საქონლის ფეხებში ამოსაყენებელი ხეა, რომ საქონელს ფეხები აწეული ჰქონდეს³.

6. ვ ა ც ი:

„ასრე უჩს მოყლვა ლომისა, მართ ვითა ლომსა ვ ა ც ი ს ა“ (228,4).

„ვ ა ც ი მამალი თხა (4,23 ლევიტ.) (ოთხფ.)“ (საბა). მართლაც, საბასმიერ მითითებულ ადგილას ძეგლში („ლევიტელთა“) იკითხება: „და განცხადნეს ცოდვამ იგი მისი, რომელსა შინა ცოდა, მოიბას შე-საწირაჲდ მისა თიჲანი თხათაგან, ვ ა ც ი უბიწოა“ (4,23); ნ. ჩუბინაშვილიც ანალოგიურ განმარტებას იძლევა, ოღონდ უმატებს კიდევ სიტყვებს: „ბოტი, козел“, თანაც საილუსტრაციოდ უთითებს არა საბას მიერ აღნიშნულ წყაროს, არამედ „ფსალმუნიდან“ ადგილებს (49, 9, 13 და 65, 14). მართლაც, ძველი აღთქმის ამ უძველესი ძეგლის მითითებულ მუხლებში ფიქსირებულია ჩვენთვის საინტერესო ლექსიკური ერთეული.

მოხეურში გვაქვს სიტყვა ვაცალა, რომელიც დოლის შემდეგ დაბადებულ ერთი წლის მამალ თიქანს აღნიშნავს; ვაცები მესხეთ-ჯავახეთში ჰქვია ცხვარა-ს (василек финшера). აქედანაა ნაწარმოები ქართული გვარები ცხვარაძე, მეცხვარიშვილი; სვანეთში ვაცო მამაკაცის საკუთარი სახელია; აჭარაში ადგილის სახელად გვხვდება ვაციქედი;

¹ ი რ ი ნ ე ქ ე რ ქ ა ძ ე, დასახელებული ნაშრომი.

² ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 204.

³ სტ. მ ე ნ თ ე შ ა შ ვ ი ლ ი, ქიზიური ლექსიკონი, თბ., 1943, გვ. 61.

რაქაში, ამბროლაურის რაიონში (სოფ. მეორეტოლა) გამოყენებულია ჯამბარიან-ჯაჭვიანი წებრი, რომლის ერთ-ერთი ნაწილის სახელს ვაცა წარმოადგენს. „ვაცას ნახვრეტი ქვემო და ზემო მხრიდან თავმოგლუ-ვებულ სამკუთხედებს წარმოადგენს, შიგ გაყრილი ღირეს თავი ზევით-ქვევით თავისუფლად მოძრაობს“ (ლ. ფრუიძე).

7. ლ ო მ ი:

„ერთვე უც ლ ო მ ი მოკლული და ხრმალი სისხლ-მოცხებული“ (870,1).

„ლ ო მ ი (ოთხე.) (I მეფ. 17. 24)“ (ს ა ბ ა), „ნადირთ მეფე“ (ფსალ. 7,2 და 11,11), ლეხ (ნ. ჩუბინ); „მოყვიტალო ფერის ღიდი მტა-ცებელი ძუძუმწოვარი ცხოველი... ხვადისათვის დამახასიათებელია ხშირი ფაფარი“ (ქეგლ 4,1572).

ამ სიტყვიდან არის ქართულში ნაწარმოები შემდეგი გვარები: ლო-მაშვილი, ლომოური, ლომაური, ლომინაძე, ლომიძე, ლომაძე, ლომაია, ლომსაძე (ლომისაძე აღნიშნული აქვს ი. ქერქაძეს); სახელები: ლომკაცი, ლომარი, ლომგულა, ლომერი, ლომი, ლომია, ლომიკა, ლო-მიკია, ლომილე, ლომინ, ლომისი, ლომიტა, ლომკა, ლომკაცი, ლომნია (მეტსახელი მთიულეთში), ლომუა, ლომფუზა (მეტსახელი გურჯაანის რ.), ლომშერა და სხვ., ხოლო შემოქმედში (მახარაძის რ.) ქალის სა-ხელად გვხვდება ლომინა.

8. მ ხ ე ც ი:

„დავხოცით მ ხ ე ც ი, მფრინველი, რაცა ზე გარდაგვფენია“ (204,4).

ეს სიტყვა პოემაში იხმარება როგორც პირდაპირი (იხ. ზემოთ-მოყვანილი ტაეპი), ისე გადატანითი მნიშვნელობითაც: „მედვა გული მ ხ ე ც ი ს ა ე ბ რ, ათასჯერცა მინდორს ვარო“ (538,3).

ამ მნიშვნელობით მ ხ ე ც ი იგივეა, რაც მხეცის თვისებების მქო-ნე. ველური, სასტიკი, შმაგი, გააფთრებული, ავი, უსამართლოდ მკაც-რი ადამიანი.

მ ხ ე ც-ფუძიდან ჩანს ნაწარმოები ქართული გვარი — მხეციძე — მხეციძე მჰეციძე (ა. შანიძე), გვარი მხეციძე, გარდა იმ წყაროებისა. რაც მითითებული აქვს ი. ქერქაძეს, მოხსენებულია აგრეთვე ე. თა-ყაიშვილის მიერ გამოცემულ „საქართველოს სიძველენი“-ს I წიგნში (1920 წ., გვ. 20,21). აქ იკითხება: მ ხ ე ც ი ძ ე და აგრეთვე მ ხ ე ც ო-ძ ე ჯანგაშის შვილი (გვ. 21); II წიგნში (1909 წ., გვ. 33) ფიქსირე-ბულია აგრეთვე მ ჰ ე ც ი ძ ე, ხოლო III წიგნში (1910 წ., გვ. 257) — მხეციძე გიორგი.

9. ძ ა ლ ლ ი:

„მარტო ნახვა გაგაქრობდეს, მართ ვითა-მცა ძ ა ლ ლ ი ყუფსა“ (937,4).

ძ ა ლ ლ-ფუძის აგებულება, მისი აქტიურობა ძველ ქართულში და

შესატყვისები მეგრულ-ქანურსა და სვანურში სპეციალურ ლიტერატურაში კარგადაა გაანალიზებული და შესწავლილი. ჩვენ სხვა ასპექტში შევეხებით მას: ძალ-ფორმისაგან არის ნაწარმოები ვაჟის საკუთარი სახელები: ძალღია (ფშავე), ძალღიაკა (ხევსურეთი), ძალღუჟა (საქ. სიძვ. 11,485), ძალღუკი (ისტ. დოკ. 1,66), ძალღუტა (რაჭა). გარდა ამისა, „საქართველოს სიძველენი“-ს II წიგნში დასტურდება ასეთი ფორმაც: ძალღოა კოკაოლაშვილი (გვ. 485); აჭარაში ტოპონიმებად გვხვდება: ძალღამერე, ძალღაურა, ძალღაური, ძალღის არჩობელა.

10. ს ა ძ ო ვ ა რ ი:

„ცხენსა მისცა საძოვარი, ვირე წვალი შეიწოდეს“ (197,1).

ს ა ძ ო ვ ა რ ი მინდორი, სადაც საქონელს აძოვებენ, აბალახებენ (ქეგლ 4,918).

„სა-ძოვ-არ: საძოვარი იგი თივის თიბისაჲ ჩუნისა მეფობისაგან, მინიჭებულ არს შენდა... სვან., 279“ (არნ. ჩიქობავა).

არნ. ჩიქობავა საანალიზო სიტყვაში არ სუფიქსს გამოყოფს.

11. ძ უ:

„ლევკი ლომისა სწორია, ძუ იყოს, თუნდა ზედი“ (40,1).

„ვეფხისტყაოსანში“ ძ უ ნახმარია ლ ო მ თ ა ნ დაკავშირებით. საყურადღებოა ისიც, რომ ძველი ქართული ენის მაგალითების მიხედვითაც ძ უ ითქმის მხოლოდ დედალ ლომზე. ცნობილია, აგრეთვე, რომ ძ უ / ძ უ ვ ი ინგილოურსა და ფშაურში ზ უ ვ ი ფორმით გვხვდება, ძ უ ვ ი დასტურდება ოკრიბულში; ქართლურსა და კახურში დედალი ძალღის მნიშვნელობით ძუქნა ფუძე გვაქვს; ამავე მნიშვნელობით ძუქნა გურულშიაც დასტურდება, ხოლო იმერულშია ძურა (ირ. ქერქაძე).

12. ხ ვ ა დ ი:

„ვეფხისტყაოსანში“ ერთადერთი მაგალითია ისეთი, სადაც ზვალი გვხვდება და ისიც ძუსთან ერთად (იხ. ზემოთ). „ზეადი და ძუ (ოთხფ.) სახელნი ესე მიეწერებიან დედალ-მამალთა კლანჭიანთა მხეცთა, ლომთა, ვეფხთა, დათუთა, მგელთა, ტურათა, მელთა, ძალღთა, კატათა და მისთანათა“ (ნ. ჩუბინ.).

ხ ვ ა დ ფუძის მნიშვნელობას, წარმოშობასა და ქართველურ ენებსა და დიალექტებში გავრცელებულობას მრავალი მკვლევარი ეხებოდა (ლ. ლეონიძე, ი. ყიფშიძე, ნ. მარი, ივ. ჭავჭავაძე, კ. შმიდტი, მ. ანდრონიკაშვილი, ირ. ქერქაძე). დადგენილია მისი გენეზისი.

მაშ ასე: გვაქვს ზვალი, საიდანაც, ვფიქრობთ, მიღებულია დიალექტური (იმერული) ფორმა ზვადაგი, რაც აღნიშნავს რქიანი საქონ-

ლის ზოგად სახელს; ხ ვ ა დ ა გ ს საბას ლექსიკონი არ იცნობს. სამაგეროდ ხ ვ ა ს ტ ა გ ი ფიქსირებულია „სიტყვის კონაში“. ვფიქრობთ, ხვასტაგიდან არის მიღებული ხვადაგი, ამ უკანასკნელისაგან კი ხვადი.

აღსანიშნავია, რომ ქვემოთაქულში გვაქვს ტოპონიმი ხვასტაკეულა¹, ლეჩხუმში, სოფ. ზოგიშში, არის გვარი ხ ვ ა დ ა გ ი ა ნ ი. ეს გვარი გვხვდება აგრეთვე ალპანაში, აქარაში (სოფელია ლეჩხუმში), გაგულეჩში, გვესოში, მახარაშში, ნასპერში, საჩხელურში, ცაგერში, ჭამლეთში, ჭყვიშა და სხვ., ხოლო რაჭა-ლეჩხუმში საერთოდ არ იცნავენ, რა არის ხ ვ ა დ ა გ ი. ამის ნაცვლად ამბობენ: პურტყვი (მ. ალავეძის ცნობა)²; ქვემო იმერეთში იტყვიან: ხ ვ ა დ გ ი ლ ო ბ ი ე ხვადაგის (პირუტყვის) ლობიო, სოია³.

13. ჯ ო გ ი:

„ამილახორო, მოასხი რემა, ჯოგი და ცხენია!“ (55.2).

სულხან-საბა ორბელიანი ჯ ო გ ი ს განმარტებას არ იძლევა. იგი მხოლოდ მისი ქვესახეების დეფინიციებზე აჩერებს მკითხველის ყურადღებას, ხსნის, რას ეწოდება რემა, მროწლე, ნახირი, სამწყსო, კოლტი, გუნდი და სხვ., სამაგიეროდ ამ ნაკლს, თუ შეიძლება ასე ითქვას, ავსებს ნ. ჩუბინაშვილი, რომელიც მიუთითებს: „ჯ ო გ ი, ხროვა ნადირთა, ანუ ხვასტაგთა საძოვარზედ (ვეფხისტყ. 55, 76, 441, 1365), табуи, стадо.“ ეს განმარტება, პირდაპირ ვიტყვიტ, უნაკლოა. აი; როგორ ხსნის ამ ტერმინს ერთი თანამედროვე აკადემიური ლექსიკონი: „ჯოგი (ჯოგისა) ცხენების გროვა, — გუნდი“. ამ განმარტებას მოსდევს ისეთი საილუსტრაციო წინადადება, რომელშიც ჯოგად ჩათვლილია ცხვრის გუნდიც: „ცხვარი და ცხენის ჯოგი ყველაზე ადრე წავიდა შთის საძოვრებიდან“ (შ. არაგვი) (ქეჯლ VIII, 1603). მართალია, ლექსიკონში ქვემოთ არის ასეთი მითითება: „საერთოდ ცხოველთა ან ნადირთა გროვა“, ამის საილუსტრაციო მაგალითიც კი არის მოყვანილი, მაგრამ თავდაპირველად მოცემულ დეფინიციასა და მისთვის გამოყენებულ საილუსტრაციო მაგალიტს შორის ერთგვარი „შეუთანხმებლობა“ ამით არ აიხსნება, რადგან, განმარტების თანახმად, ჯ ო გ ი არის ცხენების გროვა, — გუნდი, მოყვანილ მაგალიტში კი „ცხვარა-ცა“ შეტანილი. მაგრამ თავდაპირველ განმარტებაში ჩვენს ყურადღებას კიდევ სხვა რამე იპყრობს. აქ ჯ ო გ ი ს ღინონიშად აღსახელებულია გუნდი, რაც, ვფიქრობთ, არ უნდა იყოს სწორი, რადგან საბა

¹ მ. ალავეძე, ქვემოთაქული ტოპონიმიკური ლექსიკონი: ქუთაისის პედინსტიტუტის შრ., XVII, 1957, გვ. 502.

² მისივე, მასალები ლეჩხუმური ლექსიკონისათვის: ქუთაისის პედინსტიტუტის შრ., ტ. XIII, 1955, გვ. 73.

³ მისივე, ქართული დიალექტური ლექსიკიდან: ქუთაისის პედინსტ. შრ. XXIV, 1962, გვ. 290.

საესებით გასაგებად ამბობს: „ჯოგსა ფრინველთასა გუნდი“ ეწოდებაო.

გარდა ამისა, ლექსიკოგრაფს ცხენის გროვისათვის ცალკე ტერმინი აქვს მოცემული — რემა, რომელიც „ვეფხისტყაოსანშიც“ დასტურდება და აღრუულ ძეგლებშიც გვხვდება, თანაც იგი ნამდვილი ქართული სიტყვაა და ცხენის ჯოგის აღსანიშნავად შეიძლება და მხოლოდ მისი დატოვება. რემა ცალკეაა განმარტებული ლექსიკონში (ქეგლ VI, 405).

ჯოგ ფუძის სადაურობა და ეტიმოლოგიური სახე კარგადაა გარკვეული სპეციალურ ლიტერატურაში (პრ. აპარიანი, ვ. აბავეცი, ა. შანიძე, ი. ქერქაძე), მითითებულია ისიც, რომ ჯოგ ფუძე ხევსურულში მხოლოდ ცხენების გროვას გულისხმობს. მაგრამ არ არის აღნიშნული ის, რომ ასევეა ეს ქიზიყურშიც, სადაც ჯოგი მხოლოდ ცხენისაა, რემა სამწყემსად თავმოყრილი¹, აგრეთვე თუშურშიც².

რაქულში გვხვდება სინტაგმა ჯოგის დაშლა, რაც ნიშნავს მთიდან ჩამოყვანილი ჯოგიდან თავ-თავისი ხარების წაყვანას მეპატრონეთა მიერ³.

ჯოგ ფუძე შეიძლება გვევარაუდებინა გვარში ჯოგლიძე, აუხსნელი რომ არ რჩებოდეს ლ (ჯოგ-ლ-ი-ძე).

მეფრინველეობის ტერმინოლოგია

„ვეფხისტყაოსანში“ მოხსენიებულ ფრინველებს სპეციალური შრომა უძღვნა გიორგი ნათაძემ⁴. იუსტ. აბულაძემ „ვეფხისტყაოსნის“ 26-ე გამოცემას (1926 წ.) დაურთო პოემაში შესული ცხოველებისა და ფრინველების სია (იხ. გვ. 315).

ფრინველებიდან პოემაში დასახელებულია: არწივი, ბატი, ბუ, ბულბული, გნოლი, ღურაჯი, იაღონი, იხვი, კაკაბი, ორბი, სირი, ტრედი, ქორი, ყვავი, შავარდენი, ჩიტი (სულ 16 სახეობა).

არწივი ორჯერ გვხვდება პოემაში: „ვითა კაკაბი არწივისა ქვეშე. მი და მო ძრწებოდა“ (233,2).

არწივი მტაცებელი ფრინველია. ცხოვრობს მთიან ადგილებში. შოთა თავის პოემაში არწივს შეუპოვრობის, სიძლიერის აღსანიშნავად ხმარობს. სიტყვა „არწივი“ ქიზიყურში ორი მნიშვნელობით იხმარება: 1. წყლის არწივი წყალში იცის, აბრეშუმის ძაფივითაა,

¹ სტეფანი მენთეშაშვილი, ქიზიყური ლექსიკონი, გვ. 268.

² პ. ხუბუტია, თუშური კილო, თბ., 1969, გვ. 189.

³ ი. გიგონიშვილი, ვ. თოფურია, ი. ქაეთარაძე, ქართული დიკციტოლოგია, 1, თბ., 1961, გვ. 683.

⁴ იხ. გ. ნათაძე, ვეფხისტყაოსნის ფრინველები, 1938, გვ. 16..

თუ ადამიანმა ჩააყოლა, მოკლავს; 2. ცხვარს უჩნდება ფილტვებში ძაფივით; თუ ზამთარში ბევრი თივა ჰქონდა, კლავს¹.

აქვე შევნიშნავთ, რომ აქარულ დიალექტში არწივი საქონლის ავადმყოფობაა ერთგვარი — ძროხას უჩნდება ფილტვებში, ხოლო არწივიანი ყისირი ფური, რომელიც ნაყოფს არ ირჩენს, არასოდეს არ შობს. „დაწიწილებულ ხბოს არწივი უქამს და ამიტომ არწივიანი ყისირი ჰქვია ასეთ ძროხას“ (შლრ. მენტ. ავ. არწივი)²; ფშაურში გვხვდება მხარკვერიანი არწივი, რომელსაც ასე განმარტავენ: „ზოგ არწივს ფრთებზე თეთრი ნიშანი აქვს. მას „მხარკვერიანს“ ეძახიან. აქედან „მხარკვერიანი“ კარგი ვაჟკაცის ეპითეტად იხმარება. „ვის მოგილოცოთ სახელი, ვინა ხაროთ სახელიანი?“ „პირველ — ობოლ კვირია, სახე, აქვს ნათელიანი... მეოთხე ხომარეული, არწივი მხარკვერიანი“ („ბახტრიონი“, XVII)³.

თუშურში არწივის ნაცვლად ხმარობენ ფორმას — არწიმი⁴.

საგულისხმოა, რომ ვახუშტის საქართველოს გეოგრაფიაში გვხვდება ადგილის სახელწოდებად არწივანი (იხ. 1941 წ. გამოცემა, გვ. 42). ქართულში არის გვარი არწივაძე (დასტურდება ეგ. ნონოშვილის ერთ-ერთ მოთხრობაში). გ. ლეონიძეს ვაჟის სახელებში შეტანილი აქვს არწივი.

ერთგვარაა პოემაში ნახმარი ბატი: „ცხრა მარგალიტი, სიდიდით მართვითა კვერცხი ბატისა“ (1464,2) (ამ სიტყვის შესახებ დაწვრილებით იხ. ქვეთავში „უცხოური ლექსიკა“). ქართულში გვხვდება გამოთქმა ბატის ფრთა; ძველად ლითონის კალმის შემოღებამდე საწერად ხმარობდნენ ბატის ფრთას; ბატისტვინას ეძახიან ბატივით უჭკუო, უთავო, დაბნეულ და ჩერჩეტ ადამიანს. ზედმეტ სახელად გამიგონია ბატა (ეძახიან იმ ადამიანს, რომელსაც ბატის ხორცი უყვარს). გურიის ბატკი ჰქვია შემოდგომაზე ნაშობ შინაურ საქონელს (ი. ჭყონია, სიტყვის — კონა, 1910, გვ. 6). ბატკი ჰქვია მეგრულად კაპეჩის კოზაკს, შვილს. ეს სახელი ცხაკაიაში ბატი-სა და საპურზაყანოში ბატი-ს ფორმითაც გვხვდება (იოსებ ყიფშიძე).

ასევე ერთგვარ გვხვდება „ვეფხისტყაოსანში“ ბუ: „მისსა ხმასა თანა ხმაცა ბულბულისა ჰგვანდის ბუსსა“ (967,4). ძველ ქართულში გვქონდა ბუვი; ჰანურში ბ-ს ღ განვითარებია და დასტურდება ბლუ (ვიწ. — არქ.), მლუ (ათინ.), ლუ (ხოფ.). აღსანიშნავია, რომ მეგრულშიც ლუ გვაქვს. ლუ მიღებულია ბლუსაგან ბ-ს დაკარგვით

¹ სტეფანე მენტეშაშვილი, ქიზიყური ლექსიკონი, თბ., 1943, გვ. 9.

² შ. ნიქარაძე, ქართული ენის აქარული დიალექტი, ლექსიკა, ბათუმი, 1971, გვ. 91.

³ ვაჟა-ფშაველას მცირე ლექსიკონი, შეადგინა ალექსი კინჭარაულმა, თბ., 1969, გვ. 43.

⁴ თ. უთურგაიძე, თუშური კილო, თბ., 1960, გვ. 190.

(ს. ელენტი). ქართულში სიტყვა ბუ უნდა იყოს წარმოშობილი ე.წ. ხმისმიბაძვით (გ. კლიმოვი). ჩვენში გვხვდება გვარი ბუაძე.

„ვეფხისტყაოსანში“ ხშირად იხმარება სახელი ბუ ლ ბუ ლ ი (მ-ჯგურ). როდესაც ფატმანი ავთანდილთან ტკებდა, შ. რუსთაველი ლირიკული წიაღსვლით გვანიშნებს თავის დამოკიდებულებას მსუბუქი ყოფაქცევის ქალისადმი და ამბობს:

„ფატმან მას ზედა იხარებს მართ ვითა იადონია.

თუ ყვავი ვარდთა იშოვებს, თავი ბუ ლ ბუ ლ ი ჰგონია“ (1254,3—4).

ა. შ ა ნ ი ძ ე შენიშნავს, რომ „ბუღბული“ შემოსულია სპარსულიდან“. ს ა ბ ა წერს: „იადონი, აედონი ბერძნულად ბუღბულს უწოდებენ და იმერეთში იადონსა ბუღბულსავე უწოდებენ. ქართველ მოღეჭსება ბუღბული და იადონი სხვადასხვად უთქვამსთ, თქვენ გარჩიეთ“.

ქართულად გვაქვს ყვა-ვი, მეგრულად კვ-არ-ია, ქანურად ყვ-ა-ოჯი. ეს უკანასკნელი მიღებული უნდა იყოს ყვ-ავ-ოჯ-ისაგან; ძირეული ყვ საერთოა ქართულისა, ქანურისა და მეგრულისათვის, ოღონდ ამ უკანასკნელში ყვ — ავ., დეტერმინანტი — სუფიქსია: მეგრულში — არ, ქართულში და ქანურში — ავ (არნ. ჩიქობავა).

ქართულში გვაქვს გვარი ყვავაძე.

„ვეფხისტყაოსანში“ ვკითხულობთ: „შიგან ასრე გავერივე, გ ლ ო ნ ის ჯოგთა ვითა ქორი“ (450,1). გ ლ ო ნ ი პოემაში მხოლოდ ერთჯერ გვხვდება. გ ლ ო ნ ი ფრინ. (ს ა ბ ა), გარეული ფრინველი (ა. შ ა ნ ი ძ ე), კაკაბი ნაცრისფერი (ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე), (ოღონდ ავტორი წერს არა გ ნ ო ლ ს, არამედ გ ლ ო ნ ს), გარეული ფრინველი ქათმების ოჯახისა — კაკბის მსგავსი, უფრო მომცრო (ქეგლ II, 1465). აქედან ჩანს, რომ გ ნ ო ლ ი და კ ა კ ა ბ ი არ არის ერთი და იგივე. კ ა კ ა ბ ი და გ ნ ო ლ ი მკვეთრად განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან. ორივე ეკუთვნის ქათმების რაზმს, ხოხბისებრთა ოჯახს, მაგრამ სულ სხვადასხვა გვარს. ბალმონტს კაკბის შესატყვის რუსულ სიტყვად გამოყენებული აქვს куропатка, რაც მეცნიერული თვალსაზრისით არაა სწორი (ალ. პაპავა).

ზემო რაქაში არის სოფელი გ ლ ო ლ ა. ვფიქრობთ, ეს იგივე გ ლ ო ნ ა უნდა იყოს.

საყურადღებოა, რომ „ქართლის ცხოვრებაში“ (II, 122) მოხსენებულია დიდგვარიანი პიროვნება გ ლ ო ნ ის თ ა ვ ი ძ ე.

პოემაში გვხვდება დ უ რ ა ჯ ი: „დურაჯები დაინახა“ (370,3); დ უ რ ა ჯ ი ხოხბის მსგავსი გარეული ფრინველია.

„ვეფხისტყაოსანში“ გვხვდება აგრეთვე: კაკაბი, ორბი, ტრედი, ქორი, შავარდენი.

მეფრინველობის ტერმინოლოგიიდან საგანგებოდ უნდა შევიჩერდეთ კაკაბზე, ორბზე, ტრედზე, ქორსა და შავარდენზე. „ყმა გარდაიქრა, დაბა, ვითა კაკაბი მახესა“ (232,3); გვხვდება 2-ჯერ.

კაკაბიდან არის ნაწარმოები ცნობილი ქართული გვარი კაკაბძე; მახარაძის რაიონში (სოფ. დვაბზე) გვხვდება მამაკაცის საკუთარი სახელი კაკაბო; საქართველოს ტერიტორიაზე დასტურდება ადგილის სახელები: კაკაბაური (თერჯოლის რ.) და კაკაბეთი (საგარეჯოს რ.). სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოშია ტოპონიმებად კაკაბძეები და კაკაბაძეები. კაკაბის მეგრული სახელია კოკობე (ქართ. ა-ს შეესატყვისება მეგრ. ო (შდრ. კაცი — კოჩი); ზედმეტ სახელად გამოიგონია კაკაბა.

„სხვაგან არის, სხვაგან ფრინავს, გონება უც ვითა ტრედი“ (1184,4; გვხვდება 2-ჯერ);

„აქა ვდევ და თვალს ვუგებდი ქორსა, იქით განაფრენსა“ (626,4); გვხვდება 6-ჯერ; ქორიდან აწარმოებს შოთა ზმნას გაქორდენ (747,4);

„იყო სიმრავლე ძაღლისა, შავარდნისა და ქორისა“ (480,2); (გვხვდება 3-ჯერ).

ორბი „ფრინველია, ყოველგვარ მძორთა მკამელი“ (საბა), მეგრულად ორბ, სვანურად — ვერბ || ორბ. ამ სიტყვის ფუძე ცნობილია ძვ. ქართულში: „სადაცა იყოს მძორი, მუნცა შეერბეს ორბები“ (მ. 24, 28). საქართველოში არის ორბეთის ციხე, ორბეთის ეკლესია (ვახუშტი, გვ. 279), სოფ. ორბელი; სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში ტოპონიმიკური ერთეულია ორბაძეთი, ორბეთი, ორბლები; გვარებია: ორბელი, ორბელიანი, ორბელიძე; ორბლები სახელადაც გვხვდება¹.

ძვ. ქართულში გვქონდა ტრედი, ახლა გვაქვს მტრედი. მაქასლის ხეობის საზღვარგარეთულ ნაწილში, ანუ ზემო მაქასელში, არის უბანი ტრედავლი².

„ვეფხისტყაოსანში“ დასტურდება შავარდენი, ამჟამად გვაქვს შევარდენი, აქედანაა გვარი შევარდნაძე: „ნუთუ კუწუბიანი ციხის ნახვა არ გინდა! იქ ზომ მეფე თამარის შევარდენი აფრინდა“ (ი. გრიშაშვილი).

პოემაში გვხვდება სოფლის შეურნეობის სხვა ტერმინებიც (სულ 150-მდე), მაგრამ მათ შესახებ ამჟამად საუბარს არ გავაგრძელებთ.

¹ დაწვრილებით იხ. მ. ალავეიძე, ქუთათელ ორბელთა შესახებ: გაზეთი „ქუთაისი“, 1972, 13,4. № 73, გვ. 3—4.

² იური სიხარულიძე, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 175.

„ვეფხისტყაოსანში“ სიტყვა ქალი ძალიან ხშირად გვხვდება. თავდაპირველად რუსთაველი ქალის, ქალიშვილის მნიშვნელობით იყენებს სიტყვას ასული: „სხვა ძე არ ესეა მეფესა, მართოდენ მართოდ ასული“ (34,1).

ეს სიტყვა „ვეფხისტყაოსანში“ არცთუ ისე ხშირად იხმარება: პოემაში იგი შეიღწერ გვხვდება.

საგულისხმოა, რომ ქალის, ქალიშვილის მნიშვნელობით შოთა ერთგან ძე-საც კი ხმარობს: „ჩემი ძე დავსვით ხელმწიფედ, ვისგან მზე საწუნელია“ (37,4). მკითხველს კარგად მოეხსენება, რომ „ძე“-ში აქ თინათინი იგულისხმება. კიდევ უფრო დამახასიათებელია, რომ როსტევეან მეფე თავის ქალიშვილს, თინათინს, ასულსაც უწოდებს და ძესაც: „მეფე ბრძანებს: „მართალ იყო ასული და ჩემი ძეო“ (119,1).

ამ ტაქსის სპეციალური წერილი უძღვნა ა. შანიძემ (იხ. ვეფხისტყაოსნის საკითხები, თბ. 1966, გვ. 180—183), რომელიც შენიშნავს, რომ ეს ადგილი საგონებელში აგდებდა პოემის გადამწერლებს, მის რედაქტორებს, ტექსტის მკვლევრებს, კომენტატორებს, სხვა ენებზე მთარგმნელებს. ამას მშვენიერი გამოკვლევა უძღვნა ვ. დონდუამ, რომელმაც გაარკვია, რომ ძე რუსთაველის ეპოქაში აღნიშნავდა „მემკვიდრეს“ და სწორედ ამ მნიშვნელობით ხმარობს რუსთაველი ძე-ს ასულთან ერთად — ასული და ჩემი ძეო, ე. ი. ასული და ჩემი მემკვიდრეო. ა. შანიძის სიტყვით, ძე სიტყვის საშუალოსაუქუნეობრივი გაგება, როგორც მემკვიდრისა, დღევანდელ ქართულშიც არის შემონახული. ეს საბუთია აღმ. საქართველოში საყოველთაოდ ხმარებული სიტყვა ზე-სიძე, რომელიც მიღებულია ძე-სიძ-ისაგან და რომელიც შემდეგ ზედ-სიძე-დ გადაკეთებულა. ძე-სიძე (ანუ ზედსიძე) ნიშნავს სარძლოს ოჯახში შემოყვანილ სიძეს, ჩასიძებულს. ა. შანიძე ზედ-სიძეს კომპოზიტად თვლის და ფორმათა განვითარებას ამ სახით წარმოგვიდგენს: ძე-სიძე → ზე-სიძე → ზედ-სიძე. ძალიან საყურადღებოა, რომ ცოლეურთან ოჯახში მისულ სიძეს დაერქვა ძე-სიძე, ე. ი. მემკვიდრე სიძე. ამით დასტურდება მისი უფლებრივი მდგომარეობა, — დასძენს ა. შანიძე.

„ვეფხისტყაოსანში“ სიტყვა ქალი პირველად გვეხმის როსტევეან მეფის ამბავში (თავი პირველი). ამ სიტყვას იყენებენ ვაზირნი (მრჩეველნი): „თუცა ქალია, ხელმწიფედ მართ ღმრთისა დანაბალია“ (40,1).

შეგვიშნავთ, რომ ხაზგასმული სიტყვა (ქალია) შედგენილი შემასმენელია, მაგრამ ამ შემთხვევაში ამას არა აქვს არსებითი მნიშვნე-

ლობა. სწორედ ჩვენ მიერ ზევით მოყვანილი ტაეპი ბოლოვდება, როგორც ერთგვარი რეზიუმე, საქვეყნოდ ცნობილი აფორიზმით: „ლეკვი ლომისა სწორია, ძუიყოს, თუნდა ხვადია“ (40,4).

ქალი „ვეფხისტყაოსანში“ ყველაზე ხშირად ხმარებულ სიტყვათა ჯგუფს განეკუთვნება. როგორც ა. შანიძის ხელმძღვანელობით შედგენილ „ვეფხისტყაოსნის“ სიმფონიიდან ჩანს, ქალი პოემაში სხვადასხვა ბრუნვისა და რიცხვის ფორმით 140-ჯერ იხმარება. შოთა ამ სიტყვაზე დაყრდნობით ქმნის მშვენიერ კომპოზიციას — „ქალ-ყმანი“ (პოემაში ეს ფორმა სხვადასხვა ბრუნვაში გვხვდება 3-ჯერ).

„დასხდეს ორნივე ქალ-ყმანი პირითა ელვა-მკრთალითა“ (1438,3).

ერთ შემთხვევაში პოეტი ამ სახელისათვის —ობა სუფიქსის დართვით აწარმოებს აბსტრაქტულ სახელს ქალობა: „რომაქ შეატყვა ქალობა, გვერდსა წაუდგა ცხენითა“ (1229,3).

სიტყვა ქალი ფიქსირებულია ქართული ენის უძველეს წერილობით ძეგლებში. საგულისხმოა, რომ ეს სიტყვა ოთხთავში, როგორც ივ. იმნაიშვილის „ქართული ოთხთავის სიმფონია — ლექსიკონიდან“ ჩანს, 11-ჯერ არის ნახმარი და ნიშნავს ქალიშვილს; მაგ., „არა მოკუდა ქალი ესე“ (მ.9,24). ამავე მნიშვნელობით ნახმარია ოთხთავში ქალა, ქალწულ:

„ქალა, შენ გეტყვ, აღდეგ!“ (მრ. 5,41). აქ ქალა წოდებითშია დასმული და ნიშნავს ქალოს. საგულისხმოა, რომ ეს სიტყვა გვხვდება მთის კილოებში და მთიანეთიდან გამოსულ მწერალთა ნაწერებში.

რაც შეეხება ქალწულს, ის საკმაოდ გავრცელებული სიტყვა იყო ძველ ქართულში: „მამინ აღდგეს ყოველთანი იგი ქალწულნი“ (მ.25,7).

ამ სიტყვას არ ხმარობს შ. რუსთაველი, თუმცა იგი „ვეფხისტყაოსნამდე“ გვხვდება ქართული ენის წერილობით ძეგლებში. სამაგიეროდ პოემაში შეინიშნება ისეთი კომპოზიტები, რომლებშიც ერთ-ერთი კომპონენტია წულ სიტყვა; ასეთებია: უფლის — წული, ძმის — წული და წარმოქმნილი ნაუფლისწულიევი:

„მეფემან ბრძანა: „მოკანკით საწოლი უფლის-წულისა!“ (1188,1);

„მას უსხენ წერილნი ძმის-წულინი: როსან და ერთი როდია“ (1221,3);

„მომართვი ჩემი ყველაი, ჩემი ნაუფლისწულიევი“ (53,3).

როგორც ცნობილია, სიტყვა წული თავდაპირველად აღნიშნავდა მამრობითი სქესის არსებას. შემდეგში სიტყვის მნიშვნელობა შეიცვალა. იგი ამჟამად აღნიშნავს ბავშვს საერთოდ (საბაას აზრით, წული — ვაჟი).

ამასთან დაკავშირებით უნდა მოვიგონოთ ტერმინი „ს ე ფ ე წ უ-
ლი“, რომელიც იგივეა, რაც „უ ფ ლ ის -წ უ ლ ი“. მათ შორის მხო-
ლოდ ის განსხვავებაა, რომ მეორე მთლად ქართული ტერმინია, პირ-
ველი კი — სპარსულ-ქართული. მაშასადამე, ქართულში ამ სპარსულ
ტერმინს თავდაპირველი მნიშვნელობა დაუკარგავს და „ს ე ფ ე“ სა-
ხლიშვილისა კი არა, არამედ უფლის აღმნიშვნელი გამხდარა. ამ დე-
ბულებას ამტკიცებს ტერმინი „ს ე ფ ის კ ე რ ი ც“, რომელიც უფლის
კერსა ნიშნავს¹.

ს ე ლ ხ ა ნ -ს ა ბ ა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ის ლექსიკონში ქ ა ლ ი ასეა
განმარტებული: „ქ ა ლ ი დიაცი ჩხლით ბებრადმდე ქალი არს“.

როგორც ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ის გამოკვლევებიდან ჩანს, ძველად
დ ე დ ა მ და დედალი ერთსა და იმავე დროს მშობლისაცა და მდებ-
რობითი სქესისადმი მიუთვნილობის აღმნიშვნელი სიტყვები ყოფილა.
ამასთან ერთად აღსანიშნავია ისიც, რომ მდებრობითი სქესის აღმნიშ-
ვნელ ტერმინად ძველ ქართულ მწერლობაში ორი სიტყვა გვხვდება —
დ ე დ ა კ ა ც ი და ქ ა ლ ი. ორივე სიტყვა ფიქსირებულია უძველეს
ქართულ მწერლობაშიაც და „ვეფხისტყაოსანშიც“.

ქ ა ლ ი, როგორც ზემოთაც ითქვა, ძალიან ხშირად გვხვდება
რუსთაველთან, შედარებით ნაკლებად იხმარება დ ი ა ც ი და კიდევ
უფრო იშვიათად — დ ე დ ა -კ ა ც ი. ეს უკანასკნელი მხოლოდ ერთ-
ჯერაა მოხსენებული პოემაში:

„თუცა ჰმართებს დ ე დ ა კ ა ც ს ა მამაცისა დიდი კრძალვა“
(415,1).

დ ე დ ა კ ა ც ი და ქ ა ლ ი ამჟამად სინონიმებად გვესმის, მაგ-
რამ ძველი ქართულის მონაცემებიც და „ვეფხისტყაოსანიც“ უპერს
მხარს ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ის ვარაუდს იმის შესახებ, რომ ქ ა ლ ი
გაუთხოვარი დედაკაცის სახელი იყო. გათხოვების შემდეგ ხდებოდა
ცოლად, დ ე დ ა კ ა ც ი კი შეიძლება ასულის, ქალიშვილის აღმნიშვ-
ნელიც ყოფილიყო და გათხოვილისაც. „თუ ადამიანი ტერმინს დ ე-
დ ა კ ა ც ს ჩაუკვირდება, — წერს ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, — შეამ-
ჩნევს, რომ თავისი აგებულებით ის ადამიანთა, ანუ კაცთა იმ კატეგო-
რიას უნდა აღნიშნავდეს, რომელიც დედაა. ხოლო რაკი დედა არ შე-
იძლება ქალწული იყოს, ამიტომ, ცხადია, დ ე დ ა კ ა ც ი თავდაპირვე-
ლად მხოლოდ გათხოვილი ქალის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო, ან
არა და უნდა გვეფიქრა, რომ ამ ორნაწილედ სიტყვაში დ ე დ ა დე-
ლობისა კი არა, არამედ მართო მდებრობითი სქესის აღმნიშვნელი იყო“
(ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი).

¹ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული სამართლის ისტორია, ტფილისი, 1923, გვ.
195.

როგორც ზემოთ ითქვა, „ვეფხისტყაოსანში“ სიტყვა ქალი 140-ჯერ იხმარება, მაგრამ არც ერთ შემთხვევაში არ არის ისეთი, რომ ამ ტერმინით გათხოვილი ქალი აღინიშნებოდეს. მოვიყვანო რამდენიმე მაგალითს:

„ესე რა თქვა, ყმაჲან სულქენა, ცრემლით ბრძანა: „შობა ქალი“ (324,2);

„ყმა არ მოგვცა, ქალი გვივის, ვისჲან შუქი არ გვაქლია“ (511,3);

„თუ ჩემი ქალი გინდოდა, რად არა შემაგებინე?“ (565,2);

„მას უყვარდა ქალი ჩემი, სისხლი ველთა მოუღვრიან“ ((576,3);

„აწ ქალისა ჩვენისათვის ქმარი გვინდა, სად მოვნახოთ“ (512,1).

იპერტში დღესაც იტყვიან: „ქალი მოიყვანა — ცოლი მოიყვანა“ (არნ. ჩიქობავა).

მაშასადამე, ტერმინი ქალი „ვეფხისტყაოსანში“ გვხვდება ქალიშვილის მნიშვნელობით. მართალია, პოემაში ასმათის მიმართაც იხმარება ეს სიტყვა: „ქალმან უთხრა: „რას შეგესწარ, მე ვინ ვარო ანუ შენო?“ (238,1), მაგრამ „ვეფხისტყაოსანში“ არსად ჩანს, რომ ასმათი განათხოვი იყოს, ხოლო ფატმანის მიმართ შ. რუსთაველი არასოდეს არ იყენებს ამ ტერმინს. ნაწარმოებში გარკვევით შეინიშნება, რომ ავტორი შეგნებულად გაურბის ფატმანთან დაკავშირებით გამოიყენოს სიტყვა ქალი. მაშ, რა სიტყვას მიმართავს ამის ნაცვლად პოეტი? ფატმანთან დაკავშირებით ყოველთვის და ყველგან გამოყენებულია ტერმინი დიაცი. აი მაგალითებიც:

„ისი დიაცი აქა ზის, კაცთა მნახავი მრავალთა“ (1092,1);

„დიაცი მან უთხრა: „ჰე ლომო, ხელი ვარ ცრემლთა ღვნითა“ (1105,1).

„დიაცსა წყენა შეატყვა, ნახა შესლვითა, შე,—ვითა“ (1098,3).

დიაცი დედაკაცის შეკვეცილი სახეა.

ძველ ქართულში მხდალი დედალ ცხოველს აღნიშნავდა, შემდეგ კი მშიშარას აღმნიშნელ ზედსართავ სახელად იქცა. ეს გასაკვირი არ არის, რადგან დედაკაცის შეკვეცილი ფორმა დიაციც ხომ მშიშარას მნიშვნელობითაც იხმარება ისევე, როგორც მამაკაცის შეკვეცილი ფორმა მამაციც გულადის აღმნიშვნელად იქცა (ივ. ჯავახიშვილი). მამაცი და მამაკაცი რომ ერთსა და იმავეს აღნიშნავს, ეს „ვეფხისტყაოსანშიც“ ნათლად ჩანს: „თუცა ჰმართებს დედაკაცსა მამაცი სა დიდი კრძალვა“ (415,1).

დ ი ა ც ი ამჟამად ფართოდ გავრცელებული სიტყვაა მთის კილო-ებში და აქედან ვაჟა-ფშაველას პოეზიაში¹.

6. მეტროლოგიური ტერმინოლოგია

მ ე ტ რ ო ლ ო გ ი ა ბერძნული სიტყვაა და ქართულად ნიშნავს სა-ზომ-საწონთა მცოდნეობას (ბერძ. „მეტრონ“ ზომა და „ლოგოს“ მოძ-ღვრება). ივ. ჯავახიშვილის სიტყვით, არც ერთი ქვეყნის წარსული ეკონომიური ცხოვრების სურათების აღდგენა არ შეიძლება, თუ ფუ-ლისა და საზომების შესახებ უტყუარი ცნობები არ გვექნება ხელთ.

სხვა მრავალ დარგთა შორის „ვეფხისტყაოსანში“ მეტროლოგიის ტერმინებიც გვხვდება. შ. რუსთაველი ამ ტერმინებს პირდაპირი მნიშ-ვნელობით ხმარობს; თუმცა გამორიცხული არ არის მათი გადატანითი გაგებით გამოყენებაც.

ჩვენ გავანალიზებთ ისეთ ტერმინებს, როგორიცაა: გობი, დრაპ-კანი, ეჯი, თითი, კვერცხი, კოკა, ლიტრა, მილი, ფარჩი, ჯამი.

გ ო ბ ი ქართულში ზომის ერთეულად იყო მიღებული. „ვეფ-ხისტყაოსანში“ ვკითხულობთ: „თვალ-მარგალიტი ღარიბი უძღვნა ოქ-როსა გ ო ბ ი თ ა“ (1384,4). ჩვენ მოკლებული ვართ შესაძლებლობას დაბეჭდვით ვთქვათ, შ. რუსთაველი ხმარობს თუ არა ამ ტერმინს მეტროლოგიის გაგებით.

დ რ ა პ კ ა ნ ი-ს შესახებ ა. შ ა ნ ი ძ ე, მიუთითებს, ეტიმოლო-გიურად: დარეპული, ანუ ღარიოს მეფის მოჭრილი. მკვლევარი აქვე არკვევს, პეტრიწონის მონასტრის ტიპიკონის მიხედვით სასულიერო პირთ ვის რამდენი დრაპკანი ეძლეოდა²; ქართულ ოთხთავში დ რ ა პ კ ა ნ ი თვრამეტჯერ გვხვდება: „რომელსა თანა — ედვა მისი ასი დრაპ-კანი“ (მ. 18,28); „ერთსა თანა — ედვა ხუთასი დრაპკანი“ (ლ. 7,41)³.

დრაპკანი საბას ასე აქვს განმარტებული: „დრაპკანი ფლური (ესე არს ოთხი გრამის წონა ოქრო“) დ რ ა პ კ ა ნ ი, ოქროს ფული“⁴. დრაპკანი არ არის ქართული სიტყვა: იგი წარმოშობით ბერძნულ-რო-მაულია. „ვეფხისტყაოსანში“ ეს ტერმინი ორჯერ გვხვდება და ორჯერ-ვე მეტროლოგიის გაგებით:

„ხარაჯა დასდევს, შეპყვეთეს დ რ ა პ კ ა ნ ი ასჯერ ასია“ (474,1);
„შესამოსელი შემოსეს დ რ ა პ კ ა ნ ი ს ა ბერა-ათასისა“ (1013,3):

¹ დ ი ა ც ი მიღებულია დ ე დ ა კ ა ც ი ს ა გ ა ნ: დ ე დ ა კ ა ც ი → დ ე ა კ ა ც ი → დ ე ა ც ი → დ ი ა ც ი. ივ. ქავთარაძე, ქართულ ენის ისტორი-ისათვის, 1, თბ., 1964, გვ. 112.

² ა. შ ა ნ ი ძ ე, ქართველთა მონასტერი ბულგარეთში და მისი ტიპიკონი, თბ., 1971, გვ. 164.

³ ი. ი. ი მ ნ ა ი შ ვ ი ლ ი, ქართული ოთხთავის სიმფონია — ლექსიკონი, 1948—1949, გვ. 146—147.

⁴ ს უ ლ ხ ა ნ -ს ა ბ ა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი, ქართული ლექსიკონი, 1928, გვ. 101.

⁵ ი ლ ი ა ა ბ უ ლ ა ძ ე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბ., 1973, გვ. 142.

დ რ ა ჰ კ ა ნ ი მიღებულია დარეჰაკან ფორმისაგან. როგორც ცნობილია, თავდაპირველად იგი აღნიშნავდა დარეჰ მეფის სახელით (ანუ დარიოზ მეფის სახელით) მოჭრილ ფულს. სათანადო სომხურ სიტყვას არა აქვს რ (რჰ კომპლექსიდან, საზოგადოდ, სომხურში რჩება ჰ), მაგრამ იგი შემონახულია, მაგალითად, ბერძნულში, სირიულში; ეს იყო ძველი სპარსული ოქროს მონეტა, რომლის ცალ მხარეს მეფის გამო-სახულება იყო და მეორე მხარეს — ისარი¹.

ე ჯ ი საბას ლექსიკონში ახსნილია ასე: „ე ჯ ი სამი მილი ერთი ეჯი არს (სამიათასი ბიჯი)“.² მილთან კი იკითხება: „მ ი ლ ი ფრანგულად ათასი ბიჯი, გინა ორასი წყრთა (სამი მილი ერთი ალაჯია, რომელ არს ეჯი)“.³ ეჯი, რომლის სიგრძეც დაახლოებით 6—7 კმ იყო, საქართველოს გზებზე ძირითად საზომად ჩანს მე-12 ს-დან. უფრო გვიან, მე-17-18 ს-ში ირანთან პოლიტიკური და ეკონომიური კავშირის შედეგად საქართველოში კვლავ გამოიყენეს ფარსანგი, რომელიც ეჯის სიდიდისა იყო.⁴ ეჯი მანძილის საზომია. მას იყენებდნენ მე-12 ს-დან მე-18 საუკუნემდე. ტერმინ „ეჯს“ ლექსიკოლოგები სხვადასხვანაირად განმარტავენ; მაგ., იუსტინე აბულაძე მას განმარტავდა, როგორც ბილიკს; „ე ჯ ი სომხ. ეჯ. (ნ. მარი) — ერთი ღლის სავალი გზა; საზოგადოდ, გზა გრძელი, ვიწრო და მიხვეულ-მოხვეული; ბილიკი (ჩუბ.)“.⁵ ნ. მარის აზრით, ე ჯ ი ნიშნავს სადგურს, გაჩერებას, რადგან მას უკავშირებს სომხურ ე ჯ-ს, რომელსაც ამგვარი მნიშვნელობა აქვს და რომლისაგანაც ნაწარმოებია ზმნა ი ჯ ა მ ე ლ (დაშვება, შესვენება). იუსტინე აბულაძე არ იზიარებს ამ აზრს და შენიშნავს, რომ ე ჯ ი გვხვდება მე-12 საუკუნის თითქმის ყველა ნაწერში. გარდა ამისა, იგი არსად არ ნიშნავს შესვენებას, არამედ სავალ გზას, გზის ზომას. ეს ტერმინი „ვისრამინშიაც“ გვხვდება. „ცხადია, პატივცემული მეცნიერის აზრი, ვითომც ეჯი, თანახმად სომხურის ნამდვილი მნიშვნელობისა, უნდა აღნიშნავდეს სადგურს, დასაშვებ ადგილს, არ მართლდება. აქ ე ჯ ი ნიშნავს სიგრძის ზომას, ყოველ შემთხვევაში, სავალის გზის განსაზღვრულ რაოდენობას, და არა სადგურს ან შეჩასვენებელ ადგილს“.⁶ იუსტინე აბულაძე ნ. მარის არც იმ მოსაზრებას იზიარებს, ვითომც შ. რუსთაველს სცოდნოდეს ამ სიტყვის ეტიმოლოგია, სომხური წარმოშობა და

¹ იხ. ა. შანიძის რეცენზია მ. ანდრონიკაშვილის წიგნზე: „ნარკვევები ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობიდან“; თსუ ძე. ქართ. ენის კათედრის შრომები, 11, საიუბილეო, 1968, გვ. 153.

² სეულხან-საბა ორბელიანი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 114.

³ იქვე, გვ. 212.

⁴ გ. ჯაფარიძე, ნარკვევები ქართული მეტროლოგიის ისტორიიდან, თბ, 1973, გვ. 145.

⁵ იუსტინე აბულაძე, რუსთაველოლოგიური ნაშრომები, 1967, გვ. 301.

⁶ იქვე, გვ. 20.

მისგან აწარმოებდეს ზმნას „ეჭობა“. ამ ტერმინთან დაკავშირებით სპეციალურ ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ „ასეთი საზომი სომხურში არ არსებობდა. მისი შექმნა ქართულ ნიადაგზე მოხდა“¹.

ეჭს მკვლევრები სხვადასხვანაირად საზღვრავენ (ივ. ჯავახიშვილი, ს. კაკაბაძე, დ. ცხაკაია). სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონ-ზე და სხვა მასალებზე დაყრდნობით მკვლევარმა გ. ჯაფარიძემ ასეთი დასკვნა გააკეთა: „ეჭის ზომა შეიძლება 6—7,5 კმ ფარგლებში მოვაქციოთ“².

ჩვენი აზრით, ქვეშარიტებასთან ყველაზე ახლოს არიან ა. შანიძე და ს. ცაიშვილი, რომლებიც საანალიზო სიტყვას განმარტავენ, როგორც მანძილს, დისტანციას, სავალს. პოემაში ვკითხულობთ: „მის მოყვისა წესი იყო, მეტსა თურე არას ეჭდა“ (227,1). აქ „არას ეჭდა“ ნიშნავს არაფერს უჩერდებოდა (ზმნიდან „ჭდა“). ს. ცაიშვილი ეარაუდობს, რომ შესაძლოა ეს ფორმა ნაწარმოები იყოს სიტყვიდან „ეჭი“ და ნიშნავდეს: არ ისვენებდა მანძილის გავლის შემდეგ (იხ. შ. რუსთაველი, ვეფხისტყაოსანი, 1974, ს. ცაიშვილის მიერ შედგენილი ლექსიკონი).

„ვეფხისტყაოსანში“ ეჭი ორჯერ გვხვდება: „ადრე დავბრუნდით, ვიარეთ არ ეჭი გზისა შორისა“ (480,3); „ერთი აღმა, ერთი ჩაღმა, უგზოდ მივლენ შამბთა ეჭით“ (951,2); პოემაში დასტურდება ზმნა „გეაჭები“ „აჰა, მზეო, გეაჭები შენ, უმძლესთა მძლეთა მძლესა“ (958,2), მაგრამ მას საანალიზო სიტყვა-თან არაფერი აქვს საერთო. აქ გეაჭები — გეხეფები.

პოემაში იკითხება: „ბეჭდითურთ თითი მოჰკვეთა“ (1116,2); „აჰა თითი და ბეჭედი“ (1118,4); „თითთთა ეხვეწებოდა“ (233,4; 672,2), მაგრამ ამ მაგალითებიდან არ ჩანს, რომ თითი საზომი ერთეული იყოს; ეს სიტყვა კი ძველ საქართველოში საზომდაც გამოიყენებოდა, განსაკუთრებით ქართულ სამედიცინო ლიტერატურაში. თითს მეტროლოგიაში იყენებდნენ მე-18 საუკუნემდე. ჩვენ მიერ ზემოთ მოყვანილ ტაეპებში თითი აღამიანის ხელის თითოეული ხუთი ბოლო ნაწილის ერთ-ერთი შემადგენელთაგანია (შდრ. ქეგლ 4.453).

ძველად კვერცხი საწონადაც გამოიყენებოდა ლიტრასთან, ჩარქთან, ქსანთან და სხვ. ერთად. სიტყვა კვერცხი „ვეფხისტყაოსანში“ გვხვდება:

„ცხრა მარგალიტი, სიდიდით მართ ვითა კვერცხი ბატისა“ (1464,2);

„ჰელა მარგალიტი ათასი, მართ ვითა კვერცხი ტრედისა“ (1557,3).

¹ გ. ჯაფარიძე, ნარკვევი ქართული მეტროლოგიის ისტორიიდან, თბ., 1973, გვ. 150.

² იქვე, გვ. 153.

„ვეფხისტყაოსანში“ გვხვდება ზომის ერთეული კოკა. ქვეთავი „წიგნი ფატმანისა ავთანდილთანა სამიჯნურო“ მთავრდება ტაგით: „კოკასა შიგან რაცა დგას, იგივე წარმოდინდების!“ (1094,4). სამწუხაროდ, პოემაში ამ სიტყვის ხმარების ერთადერთი შემთხვევა დასტურდება. „ვეფხისტყაოსნის“ მოყვანილ ადგილას კოკა-ში შეიძლება იგულისხმებოდეს წყლის საზიდი თიხის ქურქელიც და ღვინის. საწყაოც, რომელიც სხვადასხვა კუთხეში სხვადასხვა ზომისაა (საშუალოდ ერთი ფუთიდან ფუთ-ნახევრამდე). საბა ორბელიანი წერს: „კოკა საწყავი კოკისა არს ათა ახლი ლიტრა; ჭარიკი არს ნახევარ-კოკა (რომელ არს დორა); ჩაფი არს დორაკი, რომელ არს გვერდი, კოკის ნათხალი; დოქი არს ჩაფის ნახევარი (და ბორჩხულა დოქის ნახევარი); გორა შთაიტევს 16 დოქსა; გოზაური გორას ტოლი და მისი უმცროსი მოდიდო ქურქელი“¹.

ივ. ჯავახიშვილმა კოკა, როგორც, სითხის საწყაო, ქართულ წყაროებში X საუკუნიდან დაადასტურა. ის ფართოდ იყო გავრცელებული მთელს საქართველოში XIX საუკუნის ჩათვლით. წყაროებში ხშირია კოკის შესახებ ცნობები. ჩვეულებრივ გვხვდება მითითება: „დიდი კოკის“, „მონასტრული დიდი კოკის“, „ცოტა კოკის“, „საულუმბო კოკის“ და სხვათა შესახებ².

მეტად საინტერესო ცნობებს გვაწვდის ლიტრის შესახებ მკვლევარი გ. ჯაფარიძე. მისი სიტყვით, ტერმინი ლიტრა ბერძნულია და იხმარება ქურქლის აღსანიშნავად. როგორც საწონი ერთეული, პირველად გვხვდება რომაულ მეტროლოგიაში. მემკვიდრეობით მიიღო ის ბიზანტიურმა მეტროლოგიამაც. ეს ტერმინი შევიდა მახლობელ და შუა აღმოსავლეთის მრავალი ხალხის მეტროლოგიაში. იგი საქართველოშიც ფართოდ გავრცელდა. ქართულ წყაროებში ტერმინი ლიტრა საზომად პირველად IX ს-დან აღიშის ოთხთავში (იოვანე, 19,3912,3) ჩანს, თუმცა ამ სახით მისი გამოყენება გაცილებით უფრო ადრე არის სავარაუდო. გ. ჯაფარიძის სიტყვით, XI საუკუნის ქართული წონითი სისტემა იცნობდა ორი სახის ლიტრას — 356 და 406,25 გრამიანს. მათგან 356 გრამიანი ლიტრა მხოლოდ მედიცინაში გამოიყენებოდა, ხოლო ბაღდადურ ლიტრას გამოყენება ეკონომიკის სფეროშიც ექნებოდა³.

„ვეფხისტყაოსანში“ ლიტრა მხოლოდ ერთჯერ გვხვდება: „სამოცი ლიტრა წითელი აწონით, არ-ნაკლულითა“ (1019,3). უდავოა, რომ აქ ეს ტერმინი მეტროლოგიური გაგებითაა ნახმარი.

სულხან-საბა ორბელიანი მილს ასე განსაზღვრავს: „მილი

¹ სულხან-საბა ორბელიანი, ქართული ლექსიკონი, გვ. 172.

² გ. ჯაფარიძე, დასახელებული წყაროები, გვ. 100—101.

³ იქვე, გვ. 48—51.

ფრანგულად ათასი ბიჯი¹; ილია აბულაძის ლექსიკონში მილიონსა და მილს შორის ტოლობის ნიშანია დასმული. აქ კვითხულობთ: „მ ი ლ ი ო ნ ი მილი, 1000 ნაბიჯი“². „წარმოშობით ეს საზომი (მილიონი — რ. შ.) რომაულ საზომთა სისტემას მიეკუთვნება. დიდ მანძილებს რომში ათასი ნაბიჯით ითვლიდნენ. აქედან ჩამოყალიბდა რომაული მილი, რომელმაც ბიზანტიაში მიიღო მილიონის ფორმა. ეს ტერმინი დამკვიდრდა ჩვენშიც.

მილიონი უაღრესად პოპულარული საზომი იყო საქართველოში. მისი კვალი ქართულში ტოპონიმიკამაც და ანთროპონიმიკამაც შემოგვინახა³ (თერგს კობში ერთვის მდინარე მ ი ლ ი ო ნ ი; ჭავჭავეთში არის მთა მ ი ლ ი ო ნ ი; აჭარაში, ქედის რაიონში, არის დასახლებული პუნქტი მ ი ლ ი ს ი; სოფ. სარფში (ლაზეთი) მ ი ლ ა მეტსახელია კაცისა, ხოლო მ ი ლ ა დ ა ქალსაც კჳეია (აღმოსავლეთ საქართველოში).

მ ი ლ ი „ვეფხისტყაოსანში“ ექვსჯერ გვხვდება: „ამას ზედა იტირებდნი, დაიდებდნი თვალთა მ ი ლ ს ა“ (789,4). მიუხედავად იმისა, რომ შ. რუსთაველის ეპოქაში ტერმინი მ ი ლ ი საზომად იყო გამოყენებული, პოემაში იგი ამ გაგებით არ არის ნახმარი. საანალიზო მაგალითში მ ი ლ ი ნიშნავს ნაკადულს, ღვარს⁴.

სულხან-საბა ორბელიანი ფ ა რ ჩ ს ასე განმარტავს: „ფ ა რ ჩ ი საღვნე მომცრო“ (სომხურია)⁵. „საწყაო ფარჩი გვხვდება XV ს. ქართლის ერთ საბუთში... მის განსაზღვრას კი თეიმურაზ ბაგრატიონი იძლევა. ფარჩი ჩარექას ტოლფასი საწყაო ყოფილა, ე. ი 0,8 — 1 ლ-ს უდრიდა“⁶. „ვეფხისტყაოსანში“ კვითხულობთ: „კვლა შესვეს და კვლა აუესნეს სხვა ფარჩნი და სხვა ჳიქანი“ (1166,2); აქ ფ ა რ ჩ ი ნიშნავს მომცრო საღვინეს, თუნგულას, პაწია დოქს, საზოგადოდ სასმისს. მაგრამ ეს სრულიადაც არ გამოორიქხავს იმას, რომ შ. რუსთაველის ეპოქაში ფ ა რ ჩ ი საწყაოდაც გამოიყენებოდა; ასე, რომ მეტროლოგიაში ამ ტერმინის ხმარების დასაწყისი გადასინჯვას საჭიროებს.

აქვე უნდა შევვხვთ ტერმინს ჳ ა მ ი. „ეს სიტყვა წარმოშობით სპარსულია და, როგორც ჳურჳელი, დადასტურებულია XII საუკუნეში — „ვისრამიანში“. საწყაოს სახით (დომის, პურის საზომად) გვხვდება XVI—XVII სს-ში იმერეთსა და ოდიშში⁷. ეს სიტყვა „ვეფხისტყაოსანშიც“ რამდენჯერმე გვხვდება როგორც მხოლოდით, ისე მრავალ

¹ სულხან-საბა ორბელიანი, ქართული ლექსიკონი, გვ. 212.

² ილია აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, გვ. 244.

³ გ. ჭაფარიძე, დასახლებული ნაშრომი, გვ. 145.

⁴ იუსტიანე აბულაძე, დასახლებული ნაშრომი, გვ. 309.

⁵ სულხან-საბა ორბელიანი, ქართული ლექსიკონი, გვ. 352.

⁶ გ. ჭაფარიძე, დასახლებული ნაშრომი, გვ. 119.

⁷ გ. ჭაფარიძე, დასახლებული ნაშრომი, გვ. 126.

ლობითს რიცხვში: „ჯ ა მ ი და ჭ ი ქ ა — ყველაი ფეროზისა და ლალი-
სა“ (486,3); „იაგუნდისა ჯ ა მ ე ბ ი, იყვის ლალისა ჭ ი ქ ე ბ ი“ (1550,1).
აქ ჯ ა მ ი ხის საინია, მათლათა, ხის პაწია თეფში შექამანდისათვის.

სულხან-საბა ორბელიანი ჭურჭელთან დაკავშირებით იძლევა ჯ ა მ ი ს განმარტებას; შენიშნავს, რომ ჭურჭელი ზოგადი სახელია, რომელიც თოთხმეტ ჯგუფად განიყოფება: „ჯ ა მ ი არს ჭურჭელი წნოან-
თა: ბადია, ლოდაკი, უსკურა, პინაკი, ფილჯამი და მისთანანი“¹. ს. კაკა-
ბაძე შენიშნავს, რომ როგორც წონის ერთეული, ჯამი, მაგ., იხსენიება
მარცვლეულობის (ლობოს, პურის) საზომად აფხაზეთის საკათალი-
კოსო დიდ დავთარში, იმერეთსა და ოდიშში. თავდაპირველად ჯამი,
ცხადია, ღვინის საზომად იქნებოდა შემოღებული; ასეთ ერთეულად
ჭიქაც იყო. ჭიქის საპირისპიროა ჯამი. „ვეფხისტყაოსანში“, — შენიშ-
ნავს იგივე მეკლევარი, — ჯ ა მ ი და ჭ ი ქ ა ერთმანეთთან ახლოს (ზო-
მით) არის საგულისხმებელი: „შეიქმნა სმა და პურობა მსგავსი მათისა
ძალისა... ჯამი და ჭიქა—ყველაი ფეროზისა და ლალისა“ (486,3); „ამის-
დამიხედვით უძველეს ქართულ ტერმინად გვეხატება ჭ ი ქ ა, რომელიც
ლიტერატურულად დადასტურებულია ჯერ კიდევ „შუშანიკის ცხოვ-
რებაში“. ჭ ი ქ ა-ს ფარდია სპარსულიდან შემოსული ჯ ა მ ი. „ვეფხის-
ტყაოსნის“ ავტორი უკვე რამდენადმე განასხვავებს ერთმანეთისაგან
ჭიქას და ჯამს“².

ასეთია მოკლედ ის მეტროლოგიური ტერმინები, რომლებიც
„ვეფხისტყაოსანში“ დასტურდება. რა თქმა უნდა, ჩვენს პატარა ნარ-
კვევს სისრულის პრეტენზია არა აქვს. აქ აღძრულ საკითხზე კვლავ
საპიროა გაგრძელდეს მუშაობა.

7. ბანანიური ტერმინოლოგია

ტექნიკის განვითარების მაჩვენებელია ის მრავალრიცხოვანი ტერ-
მინი, რომლებიც „ვეფხისტყაოსანში“ გვხვდება.

განვიხილოთ ზოგიერთი ტექნიკური ტერმინი:

1. ა ბ ა ნ ო :

საქართველოში აბანოები უძველესი პერიოდიდანვე გვქონდა, ეს
იყო გასართობიც, საჩეიფოც, დასასვენებელიც, სალაყბოც (არაბებს ან-
დაზაც კი ჰქონდათ. „თუ ლაპარაკი გინდა, აბანოში წადი!“) და თხოვა-
გათხოვების ადგილიც: აბანოში საპატარძლოს გასინჯვა წესად იყო და-
დებული. ხშირად ქალს განზრახ გააცილებდნენ, რომ კბილების მოყ-
ვანილობა დაენახათ; ლაპარაკის დროს მიუახლოვდებოდნენ, რომ გა-

¹ სულხან-საბა ორბელიანი, ქართული ლექსიკონი, გვ. 449.

² სარგის კაკაბაძე, ქართული მეტროლოგია: საისტორიო მოამბე, წიგნი 1, ტფილისი, 1925, გვ. 62—63.

ეგოთ, საპატარძლოს პირში სუნი ხომ არ ჰქონდა, ტუჩის ნაპოვებსაც კი უზომავდნენ!...

აბანო რამდენჯერმე გვხვდება „ვეფხისტყაოსანში“:

„მრავლად იყო სარაჭები ვარდის წყლისა აბანოსა“ (345,3),
„აბანოს ბანა, ავესნა შესამოსლისა ძღვნობითა“ (1384,2).

აქ აბანო ნიშნავს საგანგებო შენობას საბანაო მოწყობილობით. ამ მნიშვნელობით იხმარება ეს სიტყვა დღევანდელ ქართულშიც.

საქართველოში აბანო გამოყენებულია ტოპონიმებადაც; მაგ., ქარელის, ყაზბეგისა და ჯავის რაიონებში აბანო სოფლების სახელეგია, აგრეთვე ამბროლაურის რაიონში გვხვდება სოფლის სახელად აბანოეთი, რომელიც მიღებულია — ეთ გეოგრაფიულ სახელთა მაწარმოებელი აფიქსის დართვით; გარდა ამისა, აჭარაში ამ ტერმინით აღნიშნულია სათესი, სათიბი, საძოვარი, ვენახი, მინერალური წყალი, ხოლო კომპოზიტი აბანოლელე გამოხატავს ნაკადულის სახელს, აბანოახოთი — ბუჩქნარს¹.

2. ალმასი:

„მისსა ვით გასძლებს გაყარასა გული ალმასი, წრთობილი!“ (329,4).

ალმასს ქეგლ-ი ასე ხსნის: „ძვირფასი ქვა, — უფერო და გამჭვირვალე, ფრიად მაგარი, იხმარება სამკაულად“, ხოლო ა. შანიძე წერს: „მეტად მაგარი მინერალია“; შ. რუსთაველი ამ სიტყვიდან აწარმოებს ზმნას: „აალმასა“: „დააცთუნნა, მაგრა მისთვის აალმასნა, არ აძეწნა“ (762,2).

ტექნიკის სპეციალისტებს შესწორება შეაქვთ ალმასის განმარტებაში და მოითხოვენ „ვეფხისტყაოსანზე“ დართულ ლექსიკონში ამ სიტყვის დეფინიცია შევიდეს ამგვარად: „ალმასი მეტად მაგარი და სალი მინერალია, რის გამოც შედარებულია მაგარ გულთან და ბასრის ხმალთან“².

ალმასა კახეთში ქალის სახელია, ალმაზი კაჭაში (ნიკორწმინდა) — ვაჟის სახელი, გვხვდება აგრეთვე ალმასხან (სამტრედიის რ.).

3. ანდამატი:

„გახეთქა ლალი გათლილი ანდამატისა კვერთა“ (1342,3)

„ანდამატი, ალმასი“ (საბა, ნ. ჩუბინ., იუსტ. აბულაძე, ს. კაკაბაძე, ა. შანიძე).

¹ ი. გ. რ. შ. ა. შ. ვ. ი. ლ. თხზ., ტ. III, თბ., 1963, გვ. 186.

² „ქართ. აბან-ო, ადგილ-ი, ა-ჩრდ-ილ-ი... ა პრეფიქსი, აქაც, ალმათ, ჰა-ს გა-მარტივებული სახეობაა: ა — ჰა // სა“ (არნ. ჩიქობავა).

³ ფ. თაყაიძე, ი. ანდრეაშვილი, შუაფეოდალური ხანის საქართველოს მეტალურგია: ეურნ. მემცნიერება და ტექნიკა, 1966, № 9, გვ. 27.

ქეგლ-ში საანალიზო სიტყვა ახსნილია აღმასად, ბრილიანტად. საილუსტრაციოდ მოყვანილია მაგალითი როგორც „ვეფხისტყაოსნიდან“, ისე ივანე მაჭავარიანის თარგმანიდან. გარდა ამისა, ახალ ქართულში ამ სიტყვამ შეიძინა მაგნიტის მნიშვნელობაც: „წიაღახსნილი ჟღაბნო უჩენს, ვინც მივა, ბინასა და მორწმუნეთა იზიდავს, ვით ანდამატი — რკინასა“ (აკაკი). კიდევ მეტი, საანალიზო სიტყვა გადატანითი მნიშვნელობითაც იხმარება და იგი მაშინ მიმზიდველს ნიშნავს: „ანდამატი, რომელიც ასე იჭერდა და არ უშვებდა მეღანისა ქმრის სახლიდან, გახლდათ პატარა ლუკა, ერთი წლის ვაჟი მეღანიასი“ (ე. ნინოშვილი).

ანდამა კოლხურში ქალის სახელია.

4. ბასრი:

ტექნიკურ ტერმინოლოგიაში გვხვდება უ. წ. „ბულატის“ ფოლადი, რომელსაც ფართო გავრცელება ჰქონდა აღმოსავლეთის ქვეყნებში (სირია, თურქეთი, სპარსეთი); გვაქვს ცნობები, რომ უძველეს პერიოდში მალახხარისხოვანი ბულატის დამზადება სცოდნიათ ინდოელებს, რომლებიც ამ ძვირფასი ლითონით ამარაგებდნენ ინდოეთის ქვეყნებს, შემდეგ კი თვით ამ უკანასკნელებმა დაიწყეს მისი დამზადება; საშუალო საუკუნეებში კი ბულატის იარაღების დამზადებამ მაღალ საფეხურს მიაღწია სირიის ქალაქ დამასკოში, აგრეთვე საქართველოში, როგორც ამ ეპოქის უძლიერეს მეომარ სახელმწიფოში. ყოველივე თქმული ტექნიკის სპეციალისტებს აფიქრებინებს, რომ „ვეფხისტყაოსნის“ გმირები შეიარაღებული უნდა ყოფილიყვნენ ბულატის ხმლებით. ამ შემთხვევაში მკვლევრები ყურადღებას ამახვილებენ პოემის შემდეგ ტაეპზე: „ხრმალი რკინასა მოჰკრიან, ვით ბაშბის მკედსა სჭრიდიან“ (1370,3). აქ გადმოცემულია ბულატის ერთ-ერთი თვისება, რომ მისგან დამზადებული ხმალი სჭრიდა რკინას ისე, რომ პირი არ უზიანდებოდა¹.

რა არის ბულატი? ბულატი არის საუკეთესო, მალახხარისხიანი საიარაღო ფოლადი, რომელიც ხასიათდება სახიანი ზედპირით, კარგი ჭედადობით, დრეკადობითა და დიდი სისალით². ასეთი ფოლადისაგან დამზადებული ხმალი რკინას კვეთს ისე, რომ თვითონ არ დაზიანდება.

ფ. თავაძისა და ჯ. ანდრიაშვილის დაკვირვებით, შ. რუსთაველი ბულატის ფოლადს „ბასრის“ სახელწოდებით იხსენიებს; „ჯაჰემურზარადი აღმასი, ხრმალი ბასრი სა, მჭრელიო“ (1368,2), „ჩემიმცა გაჰკვეთს ხორცსა მათსა ხრმალი ბასრი, შუბი ვახე“ (442,3)...

¹ ფ. თავაძე, ი. ანდრიაშვილი, დასახელებული ნაშრომა, გვ. 25.

² იქვე, გვ. 26.

ჩვენი ლექსიკოგრაფები „ბასრს“ ხსნიან ფოლადად, მკრელად, შეტად ფხიანად, კარგად მკრელად (საბა, ნ. ჩუბინაშვილი, იუსტ. აბულაძე, ა. შანიძე). შ. რუსთაველის სტრიქონებიც ადასტურებს ამ აზრს. „მკრელი“ (1368,2) = ბასრს.

5. ბროლი:

„ბ რ ო ლ ი და ლალი გასრულ ვარ ქარისა უყვითლესად - რე“ (140,2).

ბროლი მაღალხარისხოვანი მინა (ქეგლ 1,1138); საბას აზრით, „ბუნებით თეთრი ქვა არს და ქიქისაგანც შეიმზადების (22,1 გამოცხ.)“. მართლაც, „გამოცხადება იოვანესი“ გვეუბნება: „და მიჩუენა მდინარე ერთი წყლისა ცხოველისაჲ ბრწყინვალე, ვითარცა ბროლი“ (22,1)¹ (ამ კონტექსტში შეიძლება არ იყოს ზედმეტი მოვიგონოთ, რომ ლ. ქიჩელს „ტარიელ გოლუაში“ აღწერილი აქვს მდინარე ბ რ ო ლ ი - ა ს სანაპირო და მიდამოები).

ბროლია კოლხურში ვაჟის საკუთარი სახელია, ხოლო ფშავში ს. შაკალათიას ფიქსირებული აქვს ქალის სახელად; მახარაძის რაიონში (ასქანა) ბროლისა აგრეთვე ქალის სახელადაა გამოყენებული; გ. ლეონიძეს სახელად აქვს ფიქსირებული ბროლოსანი, რომელიც — ოსან სუფიქსითაა ნაწარმოები².

6. გვირაბი:

„მას კლდესა შუა გ ვ ი რ ა ბ ი, ასადვრომელი ზერელია“ (1242,3),
„გ ვ ი რ ა ბ ი ს კარსა ნიადაგ მოყმე სცავს არ პირ-ნასები“ (1243,1),
„გზა გ ვ ი რ ა ბ ი თა შემოვა, მცველნი მუნ ზედადგებიან“ (1300,2)³,

„გვირაბი კლდეთა შინა შეკაფული ვიწრო გზა, მაღლა ასასვლელი“ (ნ. ჩუბინ.), „სომხ. ზერელი, ტონელი, მიწის ქვეშ საველელი გზა“ (იუსტ. აბულაძე), „ტონელი“ (ა. შანიძე).

„გვირაბს“ ეძახიან, მაშასადამე, მიწის ქვეშ გაყვანილ საქვეითო ან სატრანსპორტო გასასვლელს.

ამასთან დაკავშირებით საინტერესოა აღინიშნოს, რომ სწორედ „ვეფხისტყაოსანია“ ის ძეგლი, სადაც პ ი რ ვ ე ლ ა დ ა ა ფიქსირებული სიტყვა „გვირაბი“. აქაც წერეთელი ერთ თავის ნაშრომში მოუთხოვს, რომ ტერმინოლოგიურმა კომისიამ ჩვენში „გვირაბი“ ქვახვერტილად დაამტკიცაო (თხზ., 6,499); ამ კონტექსტში ყურადსაღებია ზაქარია ფორაქიშვილის მოგონება, სადაც ლაპარაკია იმის შესახებ, თუ რა უნდა იყოს შესატყვისი რუსული სიტყვისა „ტ ო ნ ე ლ ი“. გადმოცემულია აქაცის მოსაზრება ამასთან დაკავშირებით და მომარჯვებუ-

¹ ახალი აღთქმა, თბ., 1963, გვ. 573.

² აღ. ლ ლ ო ნ ტ ი, ქართველური საკუთარი სახელები, თბ., 1967.

³ ტექნიკური ტერმინოლოგია, ვ. ბერძენის, რ. დვალისა და რ. დამბაშვილის რედაქციით თბ., 1960, გვ. 83.

ლია „ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტიდან სათანადო ადგილი (იხ. გაზ. „კომუნისტი“, 1951, 6 მაისი).

7. გზა:

გზა ერთ-ერთი ხშირად ხმარებული სიტყვაა შ. რუსთაველის პოემაში; მოვიყვანოთ რამდენიმე მაგალითი:

„გზა არ წავა თავსა წინა, სიკოცლეს, გლახ, ვით გათნო?“ (746,1);

„ვერ დაიჭირავს სიკვდილსა გზა იწრო, ვერცა კლდოვანი“ (802,1);

„ზღუათა ქალაქსა დაპართეს, თუცა გზა მუნიტ გრძელა“ (1426,3).

გზა გვხვდება „ხანშეტ ლექციონარში“ (მე-7 ს.):

„ვითარ იგი მეტყოლა ჩუენ გზასა ზელა“ (იხ. ხანშეტი ლექციონარი, თბ., 1944, გვ. 033, სიმფონია).

გზის მშვენიერი განმარტება მოგვცა საბაძე: „გზა არს ზომიერი კაცთა საეალი“, შემდეგ დიდი ლექსიკოგრაფი ამასთან დაკავშირებულ სახეობითს ცნებებსაც განმარტავს (ბილიკი, შარა, წაყარანა...), მაგრამ ესენი ამჟამად ჩვენი ინტერესების სფეროში არ შედიან.

არნ. ჩიქობავა მიუთითებს, რომ „ნაწარმოები ფუძეები სა-გზა-ურ, სა-გზ-ალ, მ-გზ-ავ-რ საკმარის საფუძველს ქმნიან იმისათვის, რომ გზა-ში გამოიყოს -ა- სუფიქსი და აღდგენილ ბუნეს მისი სრული ვარიანტები. კითხვა ისმის: სა-გზა-ურ-ში რატომ არ მოეკვეცა ბოლოკიდური -ა- ურ- სუფიქსის დართვისას? ალბათ, იმიტომ, რომ -ას მოსდევდა თანხმოვანი, რომელმაც -ა- დაკარგვას გადაარჩინა, მაგრამ უ-ს წინ თვითონ ვერა გაძლო. ასეთი თანხმოვანია ე-; ამრიგად სა-გზა-ურ ← სა-გზ-ავ-ურ“¹.

ქართული ენის დიალექტებში გვაქვს ფორმები: გზა ბაწარაი (ზ. აქარ.) ვიწრო, საცალფეხო გზა (შ. ნიჟარ.); ბილიკი (ი. მეგრ.); მზა-ბოძალი (რაჭ., იმერ.). გზაჯვარედინი, მებოძირი, გზასაყარი (ვ. ბერ.; დიალექტ. 670, 682); გზაი მიბზერს (გურ.) გზა მიცქერის, გზის გავლა მე-ლის (ა. ლლ.); გზიანი (ხევსურ., ფშ.) კარგი, ჰკვიანური, სასარგებლო. გზიურ (მთიულ) პირდაპირ გზიდან, შინ შეუვლელად (ლ. კაიშ.)².

8. ვერცხლი:

„გლახათა მიეც საჭურჭლე, ოქრო, ვერცხლი და რვალია“ (159,4).

ვერცხლიც ქართული სიტყვაა. მას შესატყვისები აქვს ქართველურ ენებში: მეგრულში ვარჩხილი, სვანურში ვარჩხილ³. „ვერცხლი — მეგრ. ვარჩხილ-ი ← ვარჩხირ-ი (ვარჩხირი → ვარ-

¹ არნ. ჩიქობავა, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 13.

² ალ. ლლონტი, ქართული კილო-თქმათა სიტყვის კონა, I, თბ., 1974, გვ. 153—154.

³ Русско-Сванский словарь, составил И. И. Нижарадзе, Тифлис, 1910 გვ. 413.

ჩხილი ბოლოკიდური რ-ს ფუძისეულ რ თანხმოვანთან დისიმილაციის შედეგად რ-რ → რ-ლ¹.

ხევსურულში გვხვდება ვერცხლის კოკობა (საარაყე სასმისია; ა. ჭინკარაული).

9. კიღობანი:

ეს სიტყვა „ვეფხისტყაოსანში“ ხუთჯერ გვხვდება სხვადასხვა ბრუნვის ფორმით:

„მთვარე უქლო კიღობანსა, ცა მეშვილე მასმეა ვეცი“ (628,4).

საბა „კიღობანს“ განმარტავს როგორც ზანდუქს და წყაროდ ასახელებს: გამოსლ. 25,10. მართლაც, მითითებულ ადგილას იკითხება: „დაქმენ კიღობანი წამებისაჲ ძელთაგან ულპოლველთა ორ წყრთა და კერძო“².

ნ. ჩუბინაშვილი კი მიუთითებს, რომ „კიღობანი“ მსოფლიურად დიდი ზანდუკი ნამცხუართა პურთა შესანახავი³.

საანალიზო სიტყვის ამომწურავი განმარტება მოცემულია ქეგლში: „ფეხებზე, მდგარი და სახურავიანი დიდი ყუთი (გამომცხვარი პურის, სურსათ-სანოვავის შესანახად), — ზანდუკი, სკიერი“ (IV. 1198); ზემო იმერეთში „მაღლარი ყურძნისაჲკრფევი გოდორი“ (ბ. წერეთელი). კიღობანა ტაბლაცურა, მტენარეა (ფშავეში).

10. ლალი:

ლალი (არაბული ლა'ლ) წითელი ფერის ძვირფასი ქვა, პატიოსანი თვალი (სინონ. იაგუნდი); გარდა ამ მნიშვნელობისა, ქართულში ეს სიტყვა წითელი ღვინის ეპითეტადაც იხმარება: „ფერი ლალისა, გემო წყლისაო“ (ანდაზა).

ლალი ქართულში ქალის სახელადაც არის გამოყენებული (რაკაში გვხვდება ლალისა, გ. ლეონიძეს ფიქსირებული აქვს ლალიტა, თუშეთში გავრცელებულია ლალო, სვანეთში — ლალულ) და ვაჟის სახელადაც ასეთი მეტაფორფობით (ლალე გორის რ., ლალო თუშეთში; ლალუა ფიქსირებულია მე-18 საუკუნის სტატისტიკურ ცნობებში საქართველოს შესახებ)⁴.

ლალი (აჭარ.) მუნჯი.⁴

ქართულში გვაქვს გვარი ლალიაშვილი.

¹ თ. გამყარელიძე, გ. მაქავარიანი, სონანტთა სისტემა და აბლა-უტი ქართველურ ენებში, თბ., 1965, გვ. 75.

² ძველი ალექსის წიგნები, ტ. I, ნაკ. I, დაბადებისაჲ, გამოსლავთაჲ, გამოსცა. ა. შანიძე, თბ., 1947, გვ. 100.

³ იხ. ალ. ლლონტი, ქართველური საკუთარი სახელები, თბ., 1967.

⁴ შ. ძიძიგური, ქართული დიალექტების ქრესტომათია ლექსიკონითურთ, თბ., 1956, გვ. 388.

11. მარგალიტი:

„ვნახე, ძოწსა მარგალიტი გარე ტურფად მოემაზრა“ (539,3).

მარგალიტი ძალიან ხშირად იხმარება „ვეფხისტყაოსანში“. ნ. ჩუბინაშვილი ამ სიტყვას ასე განმარტავს: „მარგალიტი, მარგალიტი ნიჟარათა შინა პოვებული მარცვალი. მარგული, გამაგრებული, თეთრი და ელვარე, რომელიც სიძვირისა გამო მისისა აღირიცხების საეკალთა თანა“. წყაროდ მითითებულია „გამოცხადება“. მათეს სახარება და „ვეფხისტყაოსანი“. ჩვენ მხოლოდ ერთს დავიმოწმებთ: „და პოვის რა ერთი მარგალიტი მრავალსასყიდლისაჲ, წარვიდა და განყიდა ყოველივე“ (მ. 13,46).

მარგალიტა დაბალი ტანის გვიმრაა, გავრცელებულია მდელოებზე მთაში; მარგალიტა ქალის სახელია, მარგალიტ ამავე როლში, გაჰოდის ლეჩხუმში (ორბელში).

მარგალიტა ლათინური წარმოშობის სახელია. მისი შემოკლებული ფორმაა მარგო¹.

12. ოქრო:

„ნახეთ, თუ ოქრო რასა იქმს, კვერთხი ეშმაკთა ძირისა!“ (1196,4).

ოქრო ქართული სიტყვაა. მას შესატყვისები ეძებნება ქართველურ ენებში: მეგრულში გვაქვს ორქო, სვანურში — უოქურ ← ოქრუ ← ოქრო, მეგრულ-სვანურში ეს სიტყვა ქართულიდანაა გადასული² (მეგრულში ქართულმა ოქრომ მეთატეზისი განიცადა ორქო).

საქართველოში გვხვდება ტოპონიმები: ოქრო სოფელი (ქარელის რ.), ოქროს ქედი (მახარაძის რ.), ოქროპილაური (შუახევის რ.), ოქროყანა (გარდაბნის რ.), ოქროუაანი (დუშეთის რ.), ოქრუაშვილები (ხულოს რ.), რომლებშიც ძირითად კომპონენტად საანალიზო სიტყვის ფუძე ივარაუდება; გარდა ამისა, სათეს ადგილს აჭარაში ჰქვია ოქროკაცური (შუბნის სასოფლო საბჭო).

ჩვენ გვაქვს წმინდა ქართული სახელი ოქროპირი; ზედწოდებად „ოქროპირი“ გვხვდება „კალმასობაში“ (ტ. II, 1948, გვ. 164); ბიზანტიაში ჰქონდათ სახელად ზლატოუსტი, რომელსაც ქართულთან არაფერი აქვს საერთო.³ გარდა ამისა, გვარიცაა ოქროპირიძე. ოქრუაშვილი და საკუთარ სახელად კოლხურში დასტურდება ოქრო.

¹ ზ. ქუმბურაძე, რა გქვია შენ? თბ., 1971, გვ. 120.

² თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი, სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში, თბ., 1965, გვ. 34.

³ პ. როკოფი, რატომ იწოდებოდა ვეფხისტყაოსანი და მისი ავტორი, თბ., 1975, გვ. 237—238.

ოქროსაგან არის ნაწარმოები ოქრომკედელი, რომელიც „ვეფხისტყაოსანშიც“ გვხვდება.

18. რვალი:

„გალახათა მიეც საჟურჟლე, ოქრო, ვერცხლი და რვალია“ (159,4).

„მე შევეუთვალე: „მეფეო, ვარ უმაგრესი რვალისა“ (566,1).

აღსანიშნავია, რომ „რვალი“ ფიქსირებულია „ბიბლიაში“, მისი რუსული თარგმანია медь რაც ქართულად სპილენძს ნიშნავს (იხ. მ. 10,9; მრ. 12,41) (იხ. Новый завет, господа нашего Иисуса Христа, Пет., 1914, გვ.16).

საბას აზრით, „რვალი“ ესეუ არს: სპილენძთა და კალათა შერევენ და შთამოასხმენ სარეკელ ზარად, ლინად და ეჟუანად ოხრისა და მამულერისათეს; ვიეთთა ნატულად სპილენძისა აღუწერიათ, გასწორება სჯობს“. როგორც ჩანს, ეს სიტყვა უძველეს ძეგლებში იხმარებოდა. დიდებული ლექსიკოლოგი წყაროდ უთითებს ასე: „I კორ. 13,1,“ ეს კი ნიშნავს „კორინთელთა მიმართ პირველი ეპისტოლე წმიდისა მოციქულისა პავლესი“. მართლაც, მითითებულ ადგილას იკითხება: „ენასალა თუ კაცთასა და ანგელოზთასა ვიტყოდე, ხოლო სიყჳარული არა მაქჳენდეს, ვიქმენ მე, ვითარცა რვალი, რომელი ოხრინ, გინა წინწილი, რომელი ჰქმობედ“ (13,1)¹.

საბასეულ ლექსიკონში „მეტად საყურადღებოა, რომ აქ მოცემულია არა მარტო ტერმინი „რვალი“, არამედ მისი ტექნოლოგია (სპილენძისა და კალის ნარევი), აგრეთვე რვალის გამოყენება ზარებისათვის და ეგვენებისათვის. აქვე აღნიშნულია ნაკეთობათა დამუშავების წესი, კერძოდ, რომ იგი რკინასავით კი არ გამოიქედება, არამედ ჩამოისხება. მაშასადამე, სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონში მოცემულია ტერმინები საწარმოო პროდუქტის მიხედვით“².

ტერმინი რვალი გვხვდება „ქართლის ცხოვრებაში“, „ვისრამიანში“ და სხვ. ძეგლებში (იხ. მ. ანდრონიკაშვილის ნაშრომი).

გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ქართ. რვალი მოდის საშ. სპარსულიდან. ეს სიტყვა ახალ სპარსულში, ავესტურში, ფინურში, რუსულსა და სომხურში სიახლოვეს ამჟღავნებს³. ქართულში იგი უშუალოდ შემოსულია არა სომხურიდან, არამედ სასან. ფალაურიდან. არ არის გამორიცხული ახალი სპარსულიდან შესხებაც.⁴

¹ ახალი აღთქმა. უფლისა ჩუენისა იესო ქრისტისი, წმიდა სახარება, ტფილისი, 1912, გვ. 514.

² დ. მშვენიერაძე, ტექნიკის ლექსიკური მასალები ქართულ წერილობით ძეგლებში, თბ., 1961, გვ. 59.

³ მ. ანდრონიკაშვილი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 365—366.

⁴ ამის შესახებ იხ. აგრეთვე ი. მეგრელიძე, 4, რვალი: „ლიტერატურული გაზეთი“, 1960, 13 მაისი, გვ. 4.

14. სარაჯი:

„პირსა ბაღჩა და საბანლად სარაჯი ვარდის წყალისა“ (331,3);

„მრავლად იყო სარაჯები ვარდის წყლისა აბანოსა“ (345,3).

„სარაჯა“ ქვისა და ძელისა ღარივით რუსათეს“ (საბა); „ქესაჲ მეტალისა ანუ ძელის სოლინარი წყალთ ამოსაშვები, შადრევანი (ეფუხისტყ. 324, 337), фонтан (ჩუბინაშვილი); „აუზი, ბასეინი“ (იუსტ. აბულაძე); „ღარით ან მილით გამოყვანილი წყალი“ (ა. შანიძე).

თ. კვირკველია ამ სიტყვას წარმოშობით უცხოურად მიიჩნევს.¹ მაგრამ, როგორც სამართლიანად შენიშნეს, საკითხავია, რაღა მაინცდამაინც ამ ტერმინის არაბული წარმომავლობა უნდა ვახსენოთ, როცა ის ქართულია.

ვ. სიღამონიძეს მოჰყავს ცნობილი მკვლევრის მოსე ჭანაშვილის სიტყვები საანალიზო ტერმინთან დაკავშირებით: „დღეს ჩვენს განმარტებას იმეორებს ერთი დიდი მკვლევარი (ავტორი იუსტინე აბულაძეს უნდა გულისხმობდეს, — ვ. ს.) და წარმოიდგინეთ, ჩვენ არც კი გვახსენებს, სწერს, რომ ვითომ იგი თვითონ თავისით მიხვდა, რომ სარაჯი არის სევანური სარაჯი. 1910 წელს ჩვენ განვმარტეთ (ნაშრომი 3,13), რომ სარაჯი არის სევანური და ძველი ქართული სარაჯ — „წყარო, რუ, არხი“ (მ. ჭანაშვილი, თამარ მეფის მეხოტბენი. გაზ. „ტრიბუნა“, 1922, № 460, 502).²

ამ სიტყვიდანაა წარმოშობილი გვარი სარაჯიშვილი.

15. სრა:

„სრა ედგა მოფარდაგული ოქსინოთა და შარლითა“ (333,1);

„გვერდსა დაისვი, ორნივე სრას დამხედით, მოვალ შევბული“ (479,4);

„დილასა ადრე სრას მიხმეს, დღე რა ქმნა მწუხრმან ჟამითა“ (510,1);

სრა წარმოშობით სპარსული სიტყვაა და ქართულად სასახლეს აღნიშნავს. იგი მე-11 საუკუნიდან თანდათან ვრცელდება და გაბატონებული ხდება (ივ. ჭავჭავაძე). მე-15 საუკუნეში ხმარებაში შემოდის სასახლე, ხოლო მე-17 საუკუნისათვის იკარგება პირველის („სრა“) მნიშვნელობა. ფეშანგის „შაჰნავაზიანში“ იკითხება: „სრა და ოთახთა სიკეთე კაცმა ვით განიგულოსა“³. ამის შემდეგ ქართულში აღნიშნული ლექსიკური ერთეულები პარალელურად იხმარება, გაბატონებულია სასახლე, მაგრამ სრაც გვხვდება. ამ სიტყვის გამოყე-

¹ თ. კვირკველია, ხუროთმოძღვრული განმარტებითი ლექსიკონი, თბ., 1971, გვ. 51.

² ვ. სიღამონიძე, რამდენიმე შენიშვნა ხუროთმოძღვრულ განმარტებით ლექსიკონზე: „წიგნის სამუაროში“, 22. II — 71.

³ შდრ. ვ. სიღამონიძე, დამოწმებული რეცენზია.

ნების შემთხვევებს მე-19 საუკუნის 70-იან წლებშიც ეხედებოთ; მაგ., ვაჟა-ფშაველასთან ვკითხულობთ: ძმებს „სახლებიც უკეთებიანთ მეფეთ სრავები სადარად“. ამიტომაც ვერ გავიზიარებთ მოსაზრებას იმის შესახებ, თითქოს „მისი მნიშვნელობა იკარგება მე-15 საუკუნიდან, როდესაც ფეხს იკიდებს სასახლე.“¹

16. ტყვია:

„გასტეხს ქვასაცა მაგარსა გვრდემლი ტყვიისა ლბილისა“ (5,4).

საბას განმარტებით, „ტყვია ბრპენი“, ბრპენი ტყვია (+ და კალა) (15,1 გამოსლ.) (შდრ. პრპენი)“.

საქართველოში გვაქვს ტოპონიმი ტყვიავეი (გორის რ.). აჭარაში (მერისის სასოფლო საბჭო) სათეს ადგილს ტყვიაქელი ჰქვია.

ივ. ჯავახიშვილის სიტყვით, ქართველ ტომებს მადნეულის შემუშავებაში საპატიო ღვაწლი მიუძღვით ძველი განვითარებული კაცობრიობის წინაშე. საყურადღებოა, რომ „კალის“ გარდა ძვ. ქართულსა და მის ენა-კილოკავებში არც ერთი მადნის სახელი არ მოიპოვება, რომელიც უცხო ენებიდან ყოფილიყოს შეთვისებული, ... პირიქით, მადნების სახელები სხვა ერებს ქართველი ტომებისაგან შეუთვისებიან. ამიტომ ქართველ ტომებს მადნეულის შემუშავებაში კაცობრიობის წინაშე საპატიო ღვაწლი მიუძღვით.²

17. ქვა-ძვირფასი ქვა;

პოემაში მას ერთგან მაგარი ქვაც ეწოდება, ალმასი. ძველთაგანვე ალმასს, მაგარ ქვას ტყვით ტეხდნენ და ამუშავებდნენ (ს. ცაიშვილი).

„გასტეხს ქვასაცა მაგარსა გვრდემლი ტყვიისა ლბილისა“ (5,4).

„ქვითა დაჰლენეთ წვივები, ჩვენ იგი გაუანატენით“ (621,3);

„მისვე ხმისა სიტკბოსაგან წყლით ქვანიცა გამოხდიან“ (968,2).

ქვა ყოველგვარი მაგარი მთის ქანი (მთლიანად ან ცალკეულ ნატეხებად), რომელიც არ იჭედება და წყალში არ იხსნება (ქეგლ VII, 294). „ვეფხისტყაოსანში“ ერთ ადგილას ვკითხულობთ: „ასმათ ვანი გაამრავლნა, ცრემლმან მისმან ქვანი ხვრიტნა“ (502,2). ისმის კითხვა: შეიძლება ცრემლმა ქვა გახვრიტოს?... შეიძლება, ნამდვილად შეიძლება! საქმე შემდეგშია: აქ შ. რუსთაველი იყენებს უძველეს გაღმოცემას იმის შესახებ, რომ წვეთებს, თუ ერთსა და იმავე ადგილ-

¹ თ. ქვირკველია, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 167.

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი I და II, ტფილისი, 1913, გვ. 78. შდრ. ჯიბო ლომაშვილი, რას ნიშნავს სიტყვა „კალაჲ“ „წერილები“, თბ., 1975, გვ. 188—191; თ. გამსახურდია, თბილისის ციხის უძველესი საგელწოდებისათვის: ჟურნ., „მნათობი“, 1968, №4.

ზე ეცემა, შეუძლია ქვის გახვრეტა. ეს გამოთქმა („წვეთი წვეთზე ქვა-საც ხვრეტს“) ეკუთვნის ძველ ბერძენ პოეტს ხერილს (V ს. ჩვ. ერ-ამდე). ჩვენამდე ნაწყვეტების სახით მოღწეულ მის პოემებში არის ასეთი წინადადება: „წყლის წვეთი ეცემა ქვას განუწყვეტლივ“. ოვი-დიუსს აქვს ანალოგიური სტრიქონი („Cutla cavat Lapidem“); ეს აზ-რი გვხვდება აგრეთვე, იოანე დამასკელის შრომაში, საიდანაც, ალბათ, ქართულშიც გადმოვიდა.

ეს გამოთქმა იხმარება, როგორც ხატოვანი მტკიცება იმისა, რომ ღროს შეუძლია ნელ-ნელა, მაგრამ გამანადგურებლად იმოქმედოს მოვლენაზე, აგრეთვე. ამ გამოთქმას ასეთი მნიშვნელობა აქვს: მოთმი-ნებითა და დაქინებითი მოქმედებით შეიძლება ბევრს მიაღწიო.¹

არნ. ჩიქობავა წერს: „ქანურსა და მეგრულში ამ სახელის ფუძეა ქვ-ალ/ ქუ-ალ; ბოლოციდური -ლ- მხოლოდითში დაქარგულია, მაგრამ მრავლობითში აღდგება; მეგრულში ეს -ლ- ცხადად ჩანს (ქუალ-ეფ-ი).. განსხვავება მეგრულსა და ქანურს შორის იმაში მდგომარეობს, რომ მეგრულში -უ- სრული ხმოვანია, — ქუა მახვილს ატარებს, ქანურში კი ქართულის მსგავსად ნახევარხმოვანი — უ — გვაქვს.

ქართულში ფუძის სრულ სახედ ქვ-ავ უნდა მივიჩნიოთ: გა-ქვ-ავ-დ-ა, ჩა-ქვ-ავ-დ-ა.. ამ ფუძეს ააშქარავებენ.

ამის კვალად, განსხვავება ქართულსა და ზანურს შორის დეტერ-მინანტ-სუფიქსშია: ქართულში -ავ-აა, ზანურში -ალ-; მორფოლოგი-ურად ესენი ერთმანეთს შეესიტყვებიან².

ქართულში გვაქვს გვარი ქვათაძე, ქვაშაძე, ტოპონიმები: ქვათეთ-რი (ქარელის რ.), ქვაითი (გეგეჭკორის რ.), ქვალიონი (გულრიფშის, ოჩამჩირის რ.), ქვასათალი (ცხინვალის რ.), ქვაყუდე (სამტრედიის რ.), ქვაციხე (ქიათურის რ.) და სხვა.

18. ქვიშა:

„ზღვითვე სარკმელთა გასტყორცა, ზღვისა ქვიშათა დარია“ (1116,3)

ეს სიტყვა „ვეფხისტყაოსანში“ მხოლოდ ერთჯერ იხმარება.

ქვიშას ეძახიან ქვის წვრილ ნამსხვრევს, წყლის მიერ ფხვნიერ მა-სად ქცეულს: „წყალნი წავლენ და წამოვლენ, ქვიშანი დარჩებიანო“ (ანდაზა).

საქართველოში არის ტოპონიმები: ქვიშანჭალი (აბაშის რ.), ქვიშარი (ამბროლაურის რ.), ქვიშონა (გალის რ.), ქვიშხეთი (ხაშუ-რის რ.).

¹ Н. С. Ашукни, М. Г. Ашукниа, Крылатые слова, М., 1966, გვ. 309.

² არნ. ჩიქობავა, ქანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, ტფი-ლისი, 1938, გვ. 188.

საბას აქვს ფორმა „ქვიშარი ნარდის პაიკის მარტო ჯდომა“. ეს ფორმა ამჟამად ცოცხალია ქვემო იმერეთში (მ. ალავეძის ცნობით სოფ. დიხაშხოში ხმარობენ).

19. ქვითკირი:

„ქირსა შიგან გამაგრება ასრე უნდა, ვით ქ ვ ი ტ კ ი რ ს ა“ (876,3).

ნ. ჩუბინაშვილის აზრით, „ქ ვ ი თ კ ი რ ი“ შენობა ქვისა და კირისაგან“. ქ ვ ი თ კ ი რ ი — ეს არის ქვა და კირი, ერთად შედუღებული.

ქვითკირი კომპოზიტია. იგი ორი ნაწილისაგან შედგება: ქვა+კირი. შ. რუსთაველთან ქ ვ ი ტ კ ი რ ი ნახმარია სიმტკიცის, სიძლიერის, ურყევლობის სინონიმად.

აქ საკითხი დგება მართლწერის შესახებ.

ქ ვ ი ტ კ ი რ ი თუ ქ ვ ი თ კ ი რ ი? სიტყვაში ქ ვ ი თ კ ი რ ი მომხდარია ასიმილაცია (უნდა გვქონდეს ქვითკირი). ქვითკირში მიმართულების მიხედვით რეგრესული ასიმილაციაა. ამ შემთხვევაში ასიმილაციური აბრუბტივია. როდესაც ასიმილაციური (მიმსგავსებითი) მოქმედება მიმართულია უკან, სიტყვის თავისაკენ, ამბობენ — ასიმილაცია რეგრესულია¹.

20. ჩაკარაბაკება:

„ქარვის კარი ჩახლათული ჩაქვერ, ჩ ა ვ ა კ ა რ ა ბ ა კ ე“ (561,1).

ტექნიკური მეცნიერების წარმომადგენლები საექვოს ხდიან საანალიზო სიტყვის იმ ახსნას, რომელსაც ჩვენი ლექსიკოგრაფები იძლევიან (ა. შანიძე, იუსტ. აბულაძე...). ამ სიტყვის ახსნისას ამოდიან იმერული ფორმიდან: კ ა რ ა ბ ა, რაც ნიშნავს ზღურბლს, კარის ჩარჩოს ზედა ნაწილს; კარაობა ჰქვია კარის ჩარჩოს როგორც ქვედა ნაწილს (ზღურბლს), ისე ზედა ნაწილსაც. მას შემდეგ, რაც კარის კეთება ორი ნაწილისაგან დაიწყო, გაჩნდა ტერმინი კ ა რ ე ბ ი. რა ერქვა იმ ადგილს, რომელშიც კარი დგება, კარის აბმა ხდება? ჩარჩო. ეს უკანასკნელი კი სპარსული სიტყვაა. შესაძლებელია, ჩარჩოს შესატყვისი ტერმინი იყო ს კ ა რ ა ბ ი, რომელიც იმერულს დღემდე შემორჩა ძვ. ქართულიდან; რაქაში დღესაც ხმარობენ სიტყვას „კ ა რ ბ ა“, რომელსაც ცხრილის, ცხავის, საცერის, დაირას ხის რკალს უწოდებენ. კ ა რ ა ბ ა ც ერთგვარი ჩარჩოა, მხოლოდ წრიული². (სასურველია, რუსთველოლოგებმა თავიანთი სიტყვა თქვან ტექნიკის მეცნიერთა მიერ გამოთქმულ ამ უდავოდ საყოფრადღებო მოსაზრებაზე).

¹ გ. ა ხ ვ ლ ე დ ი ა ნ ი, ზოგადი ფონეტიკის შესავალი, თბ., 1966, გვ. 163, 160.

² ფ. თ ა ვ ა ძ ე, ი. ა ნ ღ რ ი ა შ ვ ი ლ ი, მასალები ზოგიერთი ტექნიკური ტერმინის შესახებ „ვეფხისტყაოსანში“; ჟურნ. „მეცნიერება და ტექნიკა“, 1966, №5, გვ. 21—22; შდრ. ი. მ ე გ რ ე ლ ი ძ ე, კარაბაკი, ჩაკარაბაკება: ლიტერატურული ძიებანი, 15, 1963, გვ. 180—188.

საგულისხმოა, რომ თავის დროზე საანალიზო სიტყვას ყურადღება მიაქცია ვახტანგ VI-მ და განმარტა ასე: „დავხიე თუ დავხეთქე არის“¹.

21. ციხე:

„კაქნი შენი შეაყენე, ციხე მაგრად დაიჭირე“ (1429,3);

„ციხეს ჯი ეგზომ მალალსა, თვალნი ძლივ გარდასწედებინა“ (1300,1).

სიტყვა ციხე უძველეს ქართულ ძეგლში — „შუშანიკის წამებაში“ გვხვდება: „მაშინ გამოვიდა ციხით“ (10,1); „რამეთუ ექუსი წელი ციხესა მას შინა აღასრულა“ (10, 25).

ციხე საბასთან განმარტებულია, როგორც „სიმაგრე ნაშენი“. აქედან მას სხვა მნიშვნელობაც აქვს — საგანგებო შენობა, სადაც ათავსებენ პატიმრებს, — საპატიმრო, საპყრობილე, სატუსალო.

ქართულში გვხვდება გამოთქმები: ციხე — ბანაჯი, ციხე-ბურჯი, ციხე-გალავანი, ციხე-გოდოლი, ციხე-დარბაზი, ციხე-კოშკი, ციხე-პალატი, ციხე-სახიზრები, ციხე-სიმაგრე, ციხე-ქალაქი. აქედან „ვეფხისტყაოსანში“ დასტურდება „ციხე-ქალაქი“ (გვხვდება ორჯერ):

„ღია გვაქვს ციხე-ქალაქი ხატაეთს არე-მარეთა“ (200,4);

„შენ მოგცით ციხე-ქალაქი, მოგყენე ცოტანი ყმანია“ (426,4).

ძველ ქართულში გვქონდა ტერმინი ციხის-თავი, რომელიც ციხის უფროსს ნიშნავდა: „ქართლის ცხოვრებაში“ იკითხება: „მაშინ ციხის-თავმა გულბაად და სხუათა მეციხოვნეთა დაუტევეს სჯული თვისი“ (ტ. II; 11).

საქართველოში ციხე და მისაგან ნაწარმოები სიტყვები ბევრგან ტოპონიმებადაა გამოყენებული; მაგ., ციხია (ტყიბულის რ.), ციხიანი (დუშეთის რ.), ციხის სოფელი (ლენინგორის რ.), ციხისუბანი (დუშეთის, ვანის, ადიგენის რრ.), ციხისფერდი (მანხარაძის რ.), ციხისძირი (დუშეთის, ორჯონიკიძის, მცხეთის, ქობულეთის რრ.), ციხისჯვარი (ბორჯომის რ.).

აქარაში გვხვდება სიტყვა „ციხე“ ციხის სახელწოდებად (გონიის სასოფლო საბჭო), ციხისძირის სასოფლო საბჭოში არის ბაქანი „ციხისძირი“, აგრეთვე აქვე „ციხეს“ უწოდებენ ციხე-ქალაქ პეტრე-ქაჯეთის ნაშთს; გარდა ამისა, ბუჩქნარს ჰქვია ციხეა, ღელეს — ციხეა-სღელე, სათესს — ციხისფერდი.²

აქედან ქართულში ციხის-თავი გვარადაც გვხვდება.

¹ შოთა რუსთაველი, ვეფხისტყაოსანი, ვახტანგისეული გამოცემა 1712 წლისა, აღდგენილი აკაკი შანის მიერ, ტფილისი, 1937, გვ. 385.

² ი. სიხარულიძე, დასახელებული ნაშრომი (იხ. სამიხედში სათანადო სიტყვა).

„ნო-ჯიხ-ი ← ნო-ჯიხ-ეე-ი „ნაციხარი“, „ნაციხევი“, სოფლის
სახელიცაა ხობის რაიონში“¹.

საქართველოში აღგილის სახელად გვაქვს სამი ჭიხაიში: დიდი.
პატარა და გოჩა (ესეც „პატარას“ ნიშნავს). დიდი ჭიხაიში სამტრედიის
რაიონს ეკუთვნის, პატარა ჭიხაიში და გოჩა ჭიხაიში წულუკიძის
რაიონში შედის.

ჭიხა არის ციხე სიტყვის კოლხური შესატყვისი, -იშ გეოგრაფი-
ულ სახელთა საწარმოებელი სუფიქსია. ამრიგად, ჭიხა-იშ-ი იგივეა, რაც
„ციხის-ი“. ჭიხა უაფიქსოდაც გვხვდება გეოგრაფიულ სახელად (ჰქვია
სოფელს ცხაკაიას რაიონში). ამავე სიტყვას შეიცავს ჭიხანჭირი და ჭი-
ხისკარა².

22. ხანაგა:

„მიეც ზოგი ხანაგათა, ზოგი ხიდთა ასაგებლად“ (806,2);
„წავლეც წინა ღარიჩათა, კარი მიჩნდა ხანაგისა“ (1216,2).

„ხანაგა ობლების საკრებულო სახლები“ (საბა)³; „საგლახაო
და ობოლთ საკრებულო სახლი (ვეფხისტ. 794, 1206), богодѣльный,
сиротский дом“ (ნ. ჩუბინ.) „სპარ. სამადლო სახლი, ობოლთა თავ-
შესაფარი“ (იუსტ. აბულაძე); „ეს სიტყვა სუფიებისა და დერვიშების
მონასტერსაც ნიშნავს, მაგრამ „ვეფხისტყაოსანში“ (804,2; 1216,2) უფ-
რო სასტუმრო უნდა იგულისხმებოდეს“ (ა. შანიძე).

„ხანაგა“ უდავოდ საზოგადოებრივი დანიშნულების ნაგებობათა
აღმნიშვნელი ტერმინია. დღეისათვის დადგენილია მისი ორი მნიშვნე-
ლობა: ხანაგა (სპარ.) 1. ძვ. ობოლთა და ქვრივთა თავშესაფარი
სახლი. „ობლების საკრებულო სახლებია“ (საბა). 2. დერვიშების სახ-
ლი სპარსეთში⁴; ეს სიტყვა მწერლობაშიც გვხვდება (მაგ., ს. მგალობ-
ლიშვილთან).

23. ხიდო:

„პერპერასა დაფანტულსა ზედა სცევთენ ვითა ხიდსა“ (1436,4);
„ყმაჲნ უთხრა: „ღაო ასმათ, ხიდნი ზღვასა ჩაგვიციოდეს“ (223,1).

¹ არნ. ჩიქობავა, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 194.

² ზ. კუშბურაძე, რა გქვია შენ?, თბ., 1971, გვ. 235.

³ სულხან-საბა ორბელიანი, ქართული ლექსიკონი, პრაღ. ი. ყიფ-
შიძისა და პროფ. ა. შანიძის რედაქციით, ტფილისი, 1928; ნ. ჩუბინაშვი-
ლი, ქართული ლექსიკონი რუსული თარგმანითურთ, აღ. ლონტის რედაქციითა
და გამოკლევით, თბ. 1961; იუსტიკი აბულაძე. რუსთველოლოგიური ნარკვევებ-
ი. კრებული შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა იოსებ მეგრელიძემ, თბ. 1957
(იხ. „ვეფხისტყაოსნის“ ლექსიკონი); შ. რუსთაველი, ვეფხისტყაოსანი, სარედაქციო
კოლეგია: აღ. ბარამიძე, აკაკიელიძე, ა. შანიძე, თბ., 1957 (ვეფხისტყაოს-
ნის ლექსიკონი, შეადგინა აკაკი შანიძემ); ვეფხისტყაოსანი, ს. კაკაბაძის
რედაქტორებით, გამოცემა მეორე, 1926.

⁴ თ. კვირიკელია, ხუროთმოძღვრული განმარტებითი ლექსიკონი, თბ., 1971,
გვ. 207.

მოყვანილ მაგალითებში ხ ი დ ი ს მნიშვნელობა იგივეა, რაც ახლანდებობა მდინარეზე, ხევზე და მისთ. გადასასვლელად; აღსანიშნავია, რომ იმერეთსა და გურიაში ხიდის მაგივრად ამბობენ: ხიდე, ქართულში გვაქვს სიტყვა ხიდისთავი, რაც ხიდის დასაწყისს, ხიდის ყურეს ნიშნავს; გარდა ამისა, ხ ი დ ი ს თ ა ვ ი გვარიცაა (მოვიგონოთ თეიმურაზ ხიდისთავი მრეკლიშვილის ნაწარმოებში „ხარატანთ კერა“). ხ ი დ ი წყალზე გადასასვლელი საშუალებაა. იგი გვხვდება უძველეს ქართულ ძეგლებში: „შუმანიკის წამებაში“, „აბო ტფილელის მარტილობაში“, „ქართლის ცხოვრებაში“. სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომლის მიხედვითაც ხიდი ქართული სიტყვაა, ნაწარმოებია ზნისაგან კდომ-გადაკდომა; ქადი, ე. ი. გადასაჰდომი, გადასასვლელი¹.

აქარაში ხ ი დ ი გვხვდება სათესი ადგილის სახელად (ხიხაძირის სასოფლო საბჭო), ჩაის ეძახიან ხ ი დ ი ს თ ა ვ ს (მახუნცეთის სასოფლო საბჭო), აგრეთვე სათეს ადგილს, საძოვარს და სხვ.²

ხ ი დ ი შედის ტოპონიმებში: ხიდი (წულუყიძის რ.), ხიდისთავი (გორის, ჩოხატაურის რ.), ხიდისყური (კასპის, ხაშურის რ.), ხიდ-მაღალა (ლანჩხუთის რ.), გვაქვს გვარი ხიდაშელი, ხიდეშელი.

გარდა ამისა, „ვეფხისტყაოსანში“ დადასტურებულია ტერმინები, რომლებიც განეკუთვნებიან: სამშენებლო საქმესა და ხუროთმოძღვრებას, ჰიდროტექნიკას, ლითონთმცოდნეობას, სამთო საქმესა და მადნეულს, სამკაულებს, ჰურჭელს, ავეჯს, ნივთებს, ქსოვილებსა და სამოსელს... სათანადო მაგალითების ანალიზს, შრომის მოცულობის განსაზღვრულობის გამო, არ ვიძლევი.

სპეციალურად უნდა შევჩერდეთ „ვეფხისტყაოსანში“ მოხსენებულ ოქროს ქსოვილებზე. ასეთი პოემაში მრავლადაა. დავასახელებთ რამდენიმეს: ტურფა, ოქსინო, სტავრა, სირმა, ზარქაში, პირ-ოქრორიდე, ლარი, ხატაური, ნოხი, ორხაული, ძოწეული და სხვ... ზოგჯერ შ. რუსთაველი ერთსა და იმავე ტაეპში რამდენიმე ტექნიკურ ტერმინს გვთავაზობს. ამის საილუსტრაციოდ მართო ერთ მაგალითს დავიმოწმებთ;

„სიღბო ჰქონდა ნაქსოვისა და სიმტკიცე — ნაქედისა“ (1149,4).

სპეციალისტთა მიერ ზოგიერთი ტექნიკური ტერმინი ჯერ კიდევ არ არის საბოლოოდ დადგენილი. მაგალითისათვის ავიღოთ ტაეპი: „სრა ედგა მოფარდაგულ ოქსინოთა და შ ა რ დ ი თ ა“ (333,1). ხაზგასმული სიტყვა პოემის სხვა გამოცემებში იკითხება სხვაგვარად: „შადი“ (იხ. პოემის იუსტ. აბულაძისეული გამოცემა, 1914); შ ა რ დ ი იკითხება 1956 წელს განხორციელებულ პოემის ყველა გამოცემაში (მაგ., იხ. „საბჭოთა საქართველოს“ გამოცემა, 324,1); ასევეა აგრეთვე პოემის სასკოლო

¹ გ. შაქავეარიანი, საერთო ქართველური კონსონანტური სისტემა, თბ., 1965, გვ. 21. შდრ. შ. ანდრონიკაშვილი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 128—129.

² ი უ რ ი ს ი ხ ა რ უ ლ ი ძ ე, დასახელებული ნაშრომი (საძიებლები).

გამოცემასა (1974) (336,1) და 1975 წელს გერმანიის დემოკრატიულ რესპუბლიკაში (ერფურტში) დაბეჭდილ „ვეფხისტყაოსანში“ (იხ. გვ. 71) (ამ უკანასკნელ გამოცემას სტროფთა სათვალავი არა აქვს, რაც ერთგვარ უზერხულობას ქმნის მეცნიერული მუშაობისათვის). როგორც სპეციალისტებმა შენიშნეს, საანალიზო ტაეპი უნდა ბოლოვდებოდეს „შ ა დ ი თ“, რადგან შ ა დ ი არის ფერადსურათოვანი ოქროქსოვილი¹.

საკითხის სისრულისათვის აღვნიშნავთ, რომ ეს შეცდომა თავის დროზე საბა ორბელიანმა გაასწორა თავის ლექსიკონში. დიდებულ ლექსიკოლოგს შ ა რ დ თ ა ნ დაკავშირებით მოჰყავს რუსთაველის ზემოაღნიშნული ტაეპი (333,1) და ფრჩხილებში უთითებს: „ნ. შადი“². ხოლო ამ უკანასკნელთან აღნიშნულია: „შ ა დ ი ნ აქსოვია (ვეფხისტ.). რომელთაჲმე მწერალთა შ ა რ დ ა დ აღუწერიათ უმეცრებითა“. მგონი, ყველაფერი ნათელია.

ამ ტერმინს თავის დროზე ეხებოდა ვახტანგ VI³-ც.

დასასრულ, ერთი ტერმინის შესახებ. ეს არის 692-ე სტროფის შესამე ტაეპი, რომელიც ასე იკითხება: „ვეფხისა ტყავი აცვია, ცუდად უჩს ს ტ ა ვ რ ა-ნ ა ხ ლ ე ბ ი“.

სტავრა-ნახლები, ა. შანიძის სიტყვით, გრამატიკულად უკავშიროდ შეერთებული კომპოზიტია მრ. რიცხვში. მხ. რიცხვში იქნება სტავრა-ნახლი.

ს ტ ა ვ რ ა ახალი ფორმაა, რომელიც წარმომდგარია სტავრაკი-საგან. ეს უკანასკნელი ბერძნული ენიდან უნდა იყოს გადმოსული. შემდეგში მას ჩამოეცალა ბოლო თანხმოვანი და მივიღეთ სტავრაი. სტავრა აბრეშუმის ძვირფას ქსოვილებს ერქვა. იგი ზოგადი სახელია. სტავრა ტანისამოსის გარდა, საგებლის შესაკერავადაც არის გამოყენებული.

ნახლი პ ი რ ვ ე ლ ა დ „ვეფხისტყაოსანში“ გვხვდება და ისიც სტავრასთან ერთად. ეს სიტყვა ფიქსირებულია „აბღულმესიანში“, „რუსუდანიანში“. ნ ა ხ ლ ი „შაჰ-ნამეში“ დასტურდება, ს ტ ა ვ რ ა — პროზაულ „როსტომიანში“...

ნახლი, ნ. მარის აზრით, სპარსული სიტყვაა. ამასვე იმეორებს ჟუსტ. აბულაძე... მკვლევრები ერთხმად აღიარებდნენ, რომ ნახლი ძვირფასი ქსოვილია. ა. შანიძის აზრით, ნ ა ხ ლ ი წარმოშობით არც სპარსულია, არც არაბული, არც ბერძნული, არც სომხური, არც ოსური... ა შანიძე ფიქრობს, ნ ა ხ ლ ი რომ ძვირფასი ქსოვილის სახელად იქნა გაგებული, ამას ხელი შეუწყო იმან, რომ „ვეფხისტყაოსანში“ იგი ს ტ ა ვ რ ა-სთან ერთად არის ნახმარი. სტავრა კი, მართლაც, ქსო-

¹ ფ. თავაძე, ი. ანდრიაშვილი, ოქრო-ვერცხლის ძაფებისა და ნაქსოვთა ტერმინთა საკითხისათვის: „ლიტერატურული გაზეთი“, 1960, № 31.

² ს ლ უ ზ ა ნ-ს ა ბ ა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი, ქართული ლექსიკონი, 1928, გვ. 390, 398.

³ შოთა რუსთაველი, ვეფხისტყაოსანი, ვახტანგისეული გამოცემა 1712 წლისა, აღდგენილი აკაკი შანიძის მიერ, ტფილისი, 1937, გვ. 368, 384.

ვილია; ნ ა ხ ა ლ ი, ა. შანიძის ვარაუდით, იგივეა, რაც სპარსული ნა-
პალი, რაც უმეტესად „ლეიბს“ ნიშნავს. ნ ა ხ ლ ი ძვირფას ქსოვილს
არ ნიშნავს. ნამდვილად ამ სიტყვის სახელობითია ნ ა ხ ა ლ ი, რაც იგი-
ვე ნაპალი-ა. იგი სპარსულში ნიშნავს ლეიბს, მუთაქას ან საწოლს ან
კიდევ ერთგვარ მცირე ხალიჩას¹.

8. სამხედრო ტერმინოლოგია

მიუხედავად იმისა, რომ შ. რუსთაველის „ვეფხისტყაოსანი“ კარ-
გადაა შესწავლილი სამხედრო ხელოვნების თვალსაზრისით, ძალიან
ცოტაა გაკეთებული ამ დარგის ტერმინოლოგიის კვლევა-ძიებაში ენობ-
რივი პოზიციებიდან².

სამხედრო ტერმინებიდან განვიხილავთ მთავარსა და ძირითადს³.

1. აბჯარი.

ეს ტერმინი „ვეფხისტყაოსანში“ ხშირად ხმარებულ ლექსიკურ
ერთეულებს განეკუთვნება. იგი პოემაში ცალკე და კომპოზიტად სხვა-
დასხვა ბრუნვისა და რიცხვის ფორმით 34-ჯერ არის ფიქსირებული:
„ჩაიცვა ტანსა ა ბ ჯ ა რ ი ქცევითა ვეფხებრ მკრჩხალითა“ (1041,1).

სულხან-საბა ორბელიანი ამ სიტყვას თვლის ზოგად სახელად „ყო-
ველთა საქურველთა და უფროსად საცვალთა ჯაჭუთა და მისთანათა“.
ნ. ჩუბინაშვილი ამ განმარტებას ცოტათი ავრცობს—„ომსა შინა სახმარ-
თა. სახენი ამისნი იხილენ ლექსთა თანა ზუჩი და ჯავშანი“. ამ ორი
სიტყვიდან „ვეფხისტყაოსანში“ დასტურდება ჯ ა ვ შ ა ნ ი (ამაზე ქვე-
მოთ). „აბჯარი ჩასაცემელი ჯაჭვი; სამხედრო იარაღი, რკინის საქურ-
ველი ომის დროს; ჯაჭვეური (იუსტ. აბულაძე)“, „ა ბ ჯ ა რ ი ტანზე ჩა-
საცემელი ან ტანით სატარებელი საომარი იარაღი“ (ა. შანიძე); „ა ბ ჯ ა-
რ ი ძე. სამხედრო საქურველი იარაღი“; „გაჟკაცსა გული რკინისა, აბ-
ჯარი — თუნდა ხისაო“ (ხალხური) (ქეგლ 1,86).

„ვეფხისტყაოსანში“ გვხვდება კომპოზიტი, რომლის ერთ-ერთ კომ-
პონენტსაც საანალიზო სიტყვა წარმოადგენს: „მოჯობდა, ომი შეეძლო,
ხმარება ცხენ-ა ბ ჯ ა რ ი ს ა“ (616,1).

შ. რუსთაველი სიტყვისაგან „ა ბ ჯ ა რ ი“ ხელობის სახელების მა-
წარმოებელ პრეფიქს-სუფიქსის დართვით გვაძლევს ახალ ლექსიკურ
ერთეულს: „ჩვენ ვიახლენით სამთავე სამნილა მეაბჯრენია“ (204,1).

¹ ა. შანიძე, ვეფხის ტყაოსნის საკითხები, თბ., 1966, გვ. 197—204.

² მ. მახათაძე, სამხედრო ხელოვნება ვეფხისტყაოსანში და რუსთაველოლო-
გიის ზოგიერთი ძირითადი პრობლემა, თბ., 1955, (საქანდ. დის. ავტორეფერატი),
მისივე, რუსთაველოლოგიური პრობლემები (სადოქტ. დის. ავტორეფერატი), თბ.,
1973; ი. შაიშუმელაშვილი, რუსთაველი და სამხედრო ხელოვნება: ჟურნ.
„მეცნიერება და ტექნიკა“, 1966, № 9.

³ სამხედრო საქურველი და იარაღები ტექნიკურ ტერმინოლოგიაში შედის; ჩვენ
გამჯობინეთ მათი ცალკე განხილვა.

მ ე ა ბ ჯ რ ე მოყმის აბჯრის მზიდველი (ა. შანიძე).

პოემაში გვხვდება საანალიზო სიტყვის გამოყენებით ისეთი ლექსიკური ერთეულის წარმოება, რომელიც სემანტიკურად შეიცავს უქონლობას ძირეულის ფუძით აღნიშნული საგნისას. საამისოდ შ. რუსთაველი ეყრდნობა უ-ო აფიქსებს და აწარმოებს ფორმას „უაბჯროდ“.

„მოვიდეს, აჩნდა უ ა ბ ჯ რ ო დ, არცა თუ ჰქონდეს დანანი“ (1608,4)¹.

მზია ანდრონიკაშვილი სიტყვა „აბჯარს“ თვლის სპარსული წარმომავლობის ლექსიკურ ერთეულად ქართულში. მას მოჰყავს მაგალითები უძველესი ძეგლებიდან, რომლებშიც ფიქსირებულია „აბჯარი“ („მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, „მამათა სწავლანი“, „ბალავარიანის ქართული რედაქციები“ და სხვ.)².

2. ალამი:

საბა წერს: „ა ლ ა მ ი სპარსულად დროშა, ქართულად სამკრეზორტი, გინა ნიშანი რამე შუბთა და მისთანათა“; ანალოგიურ განმარტებას იძლევა ნ. ჩუბინაშვილიც: „ა ლ ა მ ი, ასაფრიალებელი ნიშანი; გინა ნაჭერი; დროშა“ (იუსტ. აბულაძე); „ა ლ ა მ ი 1. ქსოვილისაგან შემდგარი ნაწილი დროშისა; 2. ქსოვილის კუთხელი“ (ა. შანიძე).

„ავმართე დროშა მეფისა, ა ლ მ ი თ ა წითელ-შავითა“ (407,1).

აქედან ნათლად ჩანს, რომ დროშა და ალამი სინონიმები კი არ არის, არამედ ა ლ ა მ ი დროშის შემადგენელი ნაწილია.

ა ლ ა მ ი არ არის ქართული სიტყვა, იგი წარმოშობით არაბულია (ალამ) და ქართულად დროშას, ბაირაღს ნიშნავს (ქეგლ I, 265).

აქარაში (ქობულეთის რ.) ტოპონიმად გვხვდება ა ლ ა მ ბ ა რ ი.

სვანეთში მამაკაცის საკუთარ სახელად იყენებენ ფორმას — ალამი.

3. ამირაზხორი:

„ა მ ი ლ ა ხ ო რ ო, მოასხი რემა, ჯოგი და ცხენია!“ (55,2).

ა მ ი ლ ა ხ ო რ ი საბას ლექსიკონში არ ჩანს, ნ. ჩუბინაშვილთან კი იკითხება: „ა მ ი რ ა ხ ო რ ი, ა მ ი ლ ა ხ ვ ა რ ი ვზინდართ უხუცესი, მეჭინბეთ უხუცესი (ვეფხისტ. 55), oberштабмейстер (გვ. 136); „ა მ ი ლ ა ხ ო რ ი არაბ.-სპ. მეჭინბეთ-უხუცესი, resp. ამირაზხორი“ (იუსტ. აბულაძე 287); „ამირაზხორი მეჭინბეთ-უხუცესი“ (ა. შანიძე).

ქართულ ისტორიულ წყაროებში მითითებულია, რომ ამირაზხორი ამირსპარსალარის ვაზირიაო (იხ. „ხელმწიფის კარის გარიგება“).

¹ 1608-ე სტროფი არ არის შეტანილი 1966 წელს განხორციელებულ პოემის გამოცემაში. ჩვენ ამ შემთხვევაში გვაინტერესებს მხოლოდ „უ ა ბ ჯ რ ო დ“ ფორმა.

² მ. ანდრონიკაშვილი, ნარკვევები ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობიდან, თბ., 1966, გვ. 216.

ახალ სპარსულში „ახორ“ ნიშნავს „თავლას“, „საჯინიბოს“, „ახორ სალარ“-მთავარი მეჭინიბე, „ამირახორ“ — უფროსი მეჭინიბე (ივ. ჯავახიშვილი).

სპეციალისტები მიუთითებენ, რომ ამილახორის მოვალეობა ყოფილა სამხედრო პირთათვის საჭირო მოწყობილობის დამზადება, ცხენების მოშენება, მათი გახედნა, საბრძოლო იარაღით მომარაგება და სხვ. ამილახორი, თანამედროვე ტერმინით რომ ვთქვათ, სამხედრო მინისტრის თანაშემწეს უდრიდა.

ამ ტერმინმა (ამილახვარი) ჩვენში ბატონყმობის გადავარდნამდე იარსება.

4. აღლუმი:

„აღლუმი ვნახე, მეკეთა ლაშქართა მოკაზმულობა“ (406,2).

აღლუმი „ვეფხისტყაოსანში“ ერთადერთჯერ გვხვდება. იგი წმინდა სამხედრო ტერმინია, რომელიც ნიშნავს ჯარის დარაზმულობის საზეიმო გასინჯვას, დათვალეირებას, „მეომართ ლაშქართ დახედვას. გაჩხრეკვას,“ — გვასწავლის ნ. ჩუბინაშვილი. ეს სიტყვა წარმოშობიდან თურქულია (იუსტ. აბულაძე).

5. დროშა:

„ავმართე დროშა მეფისა, აღმითა წითელ-შავითა“ (407,1).

საბა გვასწავლის, რომ „დროშა დრაუჟი, მწყობრთ ნიშანი, ფერადფერადი, გუნდთა და გუნდთა საცნობელი“, ხოლო ნ. ჩუბინაშვილის სიტყვით, „დროშა ბაირადი, აღამი, სალაშქრო ნიშანი რაზმთა ფერად-ფერადი. საცნობელად გუნდთა“; „დროშა სომხ. საკ. დროშა, ბაირალი“ (იუსტ. აბულაძე); მაშასადამე, იუსტ. აბულაძე დროშას თვლის სომხური წარმოშობის სიტყვად და „ვეფხისტყაოსნის“ სიტყვათა საძიებელში კიდევ ათავსებს განყოფილებაში — სომხურ-ქართული სიტყვები. ამ შემთხვევაში მკვლევარი, ალბათ, ითვალისწინებდა იმას, რომ ძვ. ქართულში გვექონდა ფორმები: დრაუჟი, დრაუჯი.

მ. ანდრონიკაშვილი სიტყვა „დროშას“ ადასტურებს ძეგლებში „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, „მამათა სწავლანი“ და სხვ. მკვლევრის სიტყვით, ძველ ქართულ ძეგლებში აგრეთვე გვხვდება საშუალ-ირანული ფორმა დრაუჟი, რომელიც სომხურის მეშვეობით არის შემოსული ქართულში; ამ სიტყვის ოდნავ განსხვავებული ფონეტიკური ვარიანტები დასტურდება ავესტაში, ძველ ინდურში, საშუალ სპარსულში, ახალ სპარსულში, სომხურში და სხვ.. მ. ანდრონიკაშვილი მიუთითებს, რომ პ. ჰორნს ამ სიტყვის ძირითად და თავდაპირველ მნიშვნელობად მიაჩნია სინათლე, ბრწყინვალება, ნათელი, თვალსაჩინო >

ნიშანი-ალამი, დროშა-ჯვარი. ქართულისათვის, როგორც ფორმათა შე-
პირისპირებიდან ჩანს, მკვლევარი ყველაზე ახლოს ავესტურ ფორმას
გერაუდობს¹.

6. ზარადხანა:

„პოვეს ერთი ზარადხანა, აბჯრისათვის სახლად ქმნილი“ (1367,2);

„მაქვს პატრონობა მრავლისა საჭურჭლე-ზარადხანისა“ (1262,4).

საანალიზო სიტყვა „ვეფხისტყაოსანში“ იშვიათად იხმარება. საბა-
ამ სიტყვას ასე განმარტავს: „ზარდახშა სადაცა უმჯობესთა საუნ-
ჯეთა კიდობანთა დასდებენ“. „ზარდახშა ნ. მეზარდახშე, ქურქე-
ლი“; „მეზარდახშე ზარდახშათ მცველი“;

ნ. ჩუბინაშვილის სიტყვით, „ზარდახშა შთასადებელი მაგარი
ჭურჭელი შექმნილი ფიცართაგან და მისთანათა... ЯЩИК“; „ზარად-
ხანა აბჯრის შესანახავი სახლი“ (ა. შანიძე), ე. ი. იარაღის საწყობი,
„საზარადე“, როგორც ა. შანიძე უწოდებს.

ძნელი არ არის ამ სიტყვიდან (ზარადხანა) გამოიყოს უცხოუ-
რი აფიქსი — ხანა, რომელიც სპარსულია და ნიშნავს სახლს; იგი-
ვეა მხიშვნელობით, რაც სა-ე (ადგილის აღსანიშნავად): მაგ., ყავახანა
(საყავე ადგილი, ღუქანი), ლუდხანა (სალუდე), აგურხანა (სააგურე),
დაბახანა (სადაც ტყავს ქნიან; დაბალი — მეტყავე)².

ზარახანა = ზარა + ხანა. ზარა, საბას ცნობით, უცხოური სი-
ტყვაა და ნიშნავს აღმოსავალს (გვ. 127).

საქართველოს ტოპონიმებში ადასტურებენ ფორმას „ზარა ბო-
სელი“, რომელშიც ნათლად ჩანს ჩვენთვის საინტერესო სიტყვის ნაწი-
ლი („ზარა“), მაგრამ, როგორც შენიშნულია, „ეტყობა ამ კომპოზიტის
პირველ სიტყვაში კორექტორული შეცდომაა, თორემ რა საფუძველი
უნდა ჰქონოდა ავტორს „ზარა“-ს ზართან დაკავშირების შესახებ?“³

ქართულში გვაქვს ადგილის სახელებად ზარათი (წყალტუბოს რ.)
და ზარანი (ორჯონიკიძის რ.), გვარად ზარიძე, მაგრამ ეს უკანასკნელი
გფიქრობთ, უფრო ზარს უნდა უკავშირდებოდეს.

7. ზარქაში:

„ყველასა ტანსა ემოსა ზარქაში განაზიდარი“ (615,4).

რა არის ზარქაში? „ზარქაში სპარსულია, ოქროსა და
ვეცხლის გაზიდულსა და გამზიდველსა ჰქვან, სხეპლასა და სირმათა“
(საბა); „ზარქაში“ სპარსულად ვერცხლს გაწეულსა ჰქვიან (ვახ-

¹ მ. ანდრონიკაშვილი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 39.

² ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, თბ., 1953, გვ. 146.

³ იური სიხარულიძე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმია, წი-
გნი 11, ბათუმი, 1959, გვ. 113.

ტანგ VI); საბას დამოწმებული აქვს „ვეფხისტყაოსნის“ ზემორე მოყვანილი ტაეპი და აგრეთვე „დარეჯანიანი“; ნ. ჩუბინაშვილით „ზარქაში, სირმა, სხელა ოქროსი ან ვეცხლისა განზიდული“ (გვ. 218); „ზარქაში სპარ. ოქროქსოვილი, ოქრომკედი, ოქროს ფარჩეულობა“ (იუსტ. აბულაძე) „ზარქაში ოქრომკედი, ოქრომკედით მოქარგული ტანსაცმელი“ (ა. შანიძე).

8. თავადი:

„ვეფხისტყაოსანში“ თავადი რამდენიმე მნიშვნელობით გვხვდება. მისი ერთ-ერთი შინაარსია „სპათა პატრონი“ (ა. შანიძე) (სპა-ჯარი, მხედრობა, აქედან სპასალარი-ჯარის სარდალი):

„თავადი სპისა დიდისა, მათისა შესაგვანისა“ (1262,3);

„ჩემ წილ დაგავდებ პატრონად, თავადად ჩემთა სპათასა“ (156,3).

ამ უკანასკნელ მაგალითში პირდაპირაა ნათქვამი, რომ ჩემ ნაცულად შენ დაგტოვებ პატრონად, ჩემი ჯარის უფროსადო. მაშასადამე, საანალიზო სიტყვა სამხედრო ტერმინია.

9. ისარი; მშვილდი:

„აჲ მშვილდი და ისარი და მკლავი დაუშრომელი!“ (76,4);

„ხელთა ჰქონდა ისარ-მშვილდი მათკე მივა მხიარული“ (198,1);

„რა ისარი დაუღევის, მონანი-ყე მიათმოდეს“ (77,3);

„მათ მშვილდები დაიწვადეს, მეჯოგეთა გაეკიდნეს“ (1377,1).

„ვეფხისტყაოსანში“ ისარი და მშვილდი ცალ-ცალკეც გვხვდება, ერთადაც და კომპოზიტის სახითაც (ისარ-მშვილდი). ოღონდ აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ 1966 წლის გამოცემამდე გვქონდა ასე: „ხელთა ჰქონდა მშვილდისარი, მათკე მივა მხიარული“ (198,1), ხოლო შ. რუსთაველის დაბადების 800 წლისთავთან დაკავშირებით განხორციელებულ პოემის პუბლიკაციებში იკითხება ჩვენ მიერ ზემორე მოყვანილი ფორმით (ისარ-მშვილდი...).

სულხან-საბა ორბელიანი ვრცლად და ყოველმხრივ ახასიათებს ისარს. ეს ახასიათება იმდენად ღრმაა და ყოველმხრივად, რომ პირდაპირ ენციკლოპედიურ ხასიათს ატარებს. მითითებულია წყარო, სადაც ეს სიტყვა იხმარება (ქება 4,4), აღწერილია ისრები, რომელთაც იყენებენ ყივჩაღნი, თურქნი და ბერძნები (გვ. 153—154); ნ. ჩუბინაშვილი ძირითადად იმეორებს საბას, მაგრამ უმატებს წყაროს (ფსალმუნი 7,12 და 10,2), განმარტავს: „ისარი მშვილდით სასროლი მცირე ლახვარი“ (გვ. 240).

აღსანიშნავია, რომ აქარაში გვხვდება ტოპონიმი ისარაული.

ისარი ქიზიყურში. 1. ფარცხის ლატანი, რომელზედაც წნელია

დაგრეხილი; 2. თოვის ზეინში დატანებული სარი, რომ ქარმა ზეინი არ წააქციოს; 3. პრკის ამოსაღები; 4. საპენტლის წვრილი ჯოხი¹.

მ შ ე ი ლ დ ი, საბას სიტყვით, ისრის სატყორცნია: დამოწმება მოყვანილია (ესაია 5,28). ნ. ჩუბინაშვილთან იკითხება: „მ შ ე ი ლ დ ი იარაღი ხისა, რქისა, ანუ მეტალისა, მოხრილი და ლამბით გაქიმულს სასროლად ისართა“ (ფსალ. 7,11 და 10,2), ЛУК (გვ. 304).

ქართულში გვაქვს გვარი მ შ ე ი ლ ა ძ ე; გუდამაყარში მ შ ე ი ლ დ ო ძ ა ლ ი ნიშნავს მშვილდ-ისარს, ხოლო ოკრიბაში მ შ ე ი ლ დ კ ო დ ა ლ ა საბავშვო მშვილდ-ისარია².

10 კაპარკი:

„ხმალ-კაპარკი მოიმაგრა, მკლავნი გაიშამაღურნა“ (94,2);

„იგი ემა ცხენსა გარდახდა, შვენოდა კაპარკ-ხრმალითა“ (266,2).

პოემაში ორჯერ გვხვდება საანალიზო სიტყვა და ორივეჯერ კომპოზიციის ერთ-ერთ კომპონენტად. რა არის კაპარკი? კაპარკი ძველ ქართულში საკმაოდ ცნობილი და ხშირად ხმარებული სიტყვაა. იგი ნიშნავს საისრეს. ეს სიტყვა დასტურდება ძეგლებში: „ფსალმუნი“, „მაშათა სწავლანი“, ძველი აღთქმის სხვა წიგნები³. ამ სიტყვის დეფინიციისას საბა დაბადებას (27,3) ეყრდნობა და გვეუბნება: კაპარკი არის „ისართ ქარქაში“. ასევე განმარტავს მას ნ. ჩუბინაშვილიც, ოღონდ წყაროებად ასახელებს „ფსალმუნსა“ და „ვეფხისტყაოსანს“, იძლევა მის რუსულ თარგმანს (ТУЛ, КОЛЧАН).

საგულისხმოა, რომ კაპარკი ამჟამადაც ცოცხალი სიტყვაა რაჭულში და ისართა ქარქაშს აღნიშნავს, ხოლო ფშავში — ფუტკრის საშოვარს, ფეხებით რომ მოაქვს (თ. რაზიყ. „ივერია“, № 132, 1900; ი. ჭყონ⁴).

კაპარკიდან ნაწარმოებია კ ა პ ა რ კ ი ნ ა, რომელიც გურიაში თევზია და ბუდობს მდ. კაპარკინაში, რომელიც მდებარეობს პალიასტომის ტბის მახლობლად.

საგულისხმოა, რომ ამ სიტყვას ეხებოდა თავის „კომენტარებში“ ეახტანე VI, რომელიც აღნიშნავს: „კ ა პ ა რ კ ი საფთეს ჰქვიან“.

იუსტ. აბულაძის აზრით, კ ა პ ა რ კ ი სომხურია წარმოშობით და ქართულად ისართ ბუდე ნიშნავს (გვ. 305), ხოლო ა. შანიძე ამ სიტყვის წარმომავლობას არ ეხება, გვაძლევს მის მნიშვნელობას („საისრე“ „ისრის ბუდე“, გვ. 365).

¹ ს ტ ე ფ ა ნ ე მ ე ნ თ ე შ ა შ ე ი ლ ი, ქიზიურის ლექსიკონი, თბილისი, 1943, გვ. 83.

² ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 391.

³ ი ლ ი ა ა ბ უ ლ ა ძ ე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბ., 1973, გვ. 192.

⁴ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 271.

შ. რუსთაველი სიტყვისაგან კ ა პ ა რ ჭ ი აწარმოებს ფორმას უ კ ა-
პ ა რ ჭ ი: „ცხენსა შემსვა უ კ ა პ ა რ ჭ ი, წელთა არა არ შემაბა“
(370,2).

11. კართა მცველი:

„გამოვე და საწოლს შევე, მონა მოდგა კ ა რ ს ა მ ც ვ ე ლ ა დ“ (374,3);

„უჩინოდ შევლო სიმრავლე მოყმისა, კართა მცველისა“ (1277,3).

სინტაგმა „კ ა რ თ ა მ ც ვ ე ლ ი“ „ვეფხისტყაოსანში“ ორგვარი მნიშვნელობით იხმარება: ჩვენ მიერ პირველად დამოწმებულ მაგალითში იგი სამხედრო ტერმინი არ არის. ციტატა ამოღებულია ქვეთავიდან — ამბავი ტარიელის გამიჯნურობისა. აქ მონა არის უბრალო კარის მცველის თანამდებობაზე. საგულისხმოა, რომ ნესტან-დარეჯანს ჰყავს მცველებად ხადუმები: „უბრძანა ცხრათა ხ ა დ უ მ თ ა დადგომა მცველად კარისად“ (1189,1). „ხ ა დ უ მ ი არაბულად საჭურისი“ (ნ. ჩუბინაშვილი, 461).

ზემოთ დამოწმებულ მეორე მაგალითში კი სულ სხვა სურათია. აქ კ ა რ თ ა მ ც ვ ე ლ ი ციხეს ყარაულობს, სამხედრო პირია, თანამედროვე ცნება რომ ვიხმართ, ჯარისკაცია, მასადადამე, სამხედრო ტერმინია.

12. კოტა:

„ვეფოლიან, ჰკოცნიდეს ხრმალსა და სალტე-კ ო ტ ა ს ა“ (614,4);

„ჩვენ, ქაჯეთს ქაჯთა მეომართ, დაევენეთ ხრმალთა კ ო ტ ა ნ ი“ (1386,3).

„კ ო ტ ა უღლის რიკი, გინა კმრლის ხეტარი“ (საბა); ამ განმარტებას ნ. ჩუბინაშვილი უმატებს: „ქარქაშის ბოლო“ და იმოწმებს „ვეფხისტყაოსნის“ ორ ადგილს. „კ ო ტ ა ხმლის ტარი“ (იუსტ. აბულაძე), „ხელის საბლუჯი ხმლისა, ვადა“ (ა. შანიძე).

ქართული ენის დიალექტებში საანალიზო სიტყვა სხვადასხვა მნიშვნელობით გვხვდება: გურულსა და აჭარაში იგი ნიშნავს სიმიანის ტაროს, ფშავში — ქართული ხმლის იმ ნაწილს, რომელიც ვადის ქვემოთ თიკებად გაშვერილია აქეთ-იქით; ზემო იმერეთში — კედელზე ან სვეტზე მისმული ხის რიკი საკიდლად, ლეჩხუმურში — ურემზე დასასობი ბოძი, გურულსა და იმერულში — ხის სოლი, რომელსაც აქედებენ ფიცრებში ფიცრის კედლების სწორად ასაყვანად¹; იატაკისა და კედლის ფიცრებში ჩაყენებული რიკები სიმაგრისათვის; რაჭულში — უღლის შუაში ჩასმული რიკი (სულ ორია), რომელთა შორის ტყავის რგოლია ურმის ან მარხილის ხელის მისაბმელად; ინგილოურში — ჩვილთ უკანა ტანი, იმერეთში — ტახტა უნაგირისა².

¹ ს. ჯღენტრი, გურული კილო, ტფილისი. 1936, გვ. 230.

² ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 304.

აქარაში გვხვდება ტოპონიმები: კოტაახო, კოტაური, კოტამერა, კოტაჯარი, რომლებშიც შედის, როგორც შემადგენელი კომპონენტი, „კოტა“; კოლხურში (სოფ. ბანძაში) ალ. ლონტს დადასტურებული აქვს მამაკაცის სახელად კოტა, ხოლო კასპის რაიონში (ქვ. გომი) მეტ-სახელად — კოტანა¹.

18. კურტაკი:

„ხენსა შევჲ, წამო-ცა-ვე; ჯაჲვი მეცა საკურტაკე“ (561,4).

საკურტაკე ნაწარმოები სიტყვა სა-ე აფიქსებით. კურტაკი, საბას სიტყვით, „ესე არს სამოსელი მეომრისა საჩინო, ჯაჲვთა გარეგან საცმელი“ (გვ. 180).

თურქულ-ოსმალური წარმოშობის სიტყვად თვლის საანალიზო ლექსიკურ ერთეულს იუსტ. აბულაძე (გვ. 350).

მ. ანდრონიკაშვილის აზრით, ეს სიტყვა უკავშირდება ფალაურს, სოლდურს, ქურთულსა და ახალ სპარსულს. ამ სიტყვაში იგივე ძირია, რაც ქართულში კუართი².

14. ლაშქარი:

ეს სიტყვა პოემაში სხვადასხვა ბრუნვის ფორმით (თანდებულითა და უთანდებულოდ) 75-ჯერ გვხვდება. ჩვენ მხოლოდ ორიოდ მაგალითს მოვიყვანთ:

„მან დამიხოცა ლაშქარი, აღინა სისხლი ღვარული“ (112,2);

„მით ლაშქარი არად გვინდა, — რაზმი ძალვით ვერ მოგვეყვების“ (1387,4).

„ლაშქარი დიდი ჯარი სამტრო“ (საბა), „სპა, ჯარი სამოხრად განზადებული, ანუ მხლებელი მეფისა“ (ნ. ჩუბინაშვილი), „ჯარი, მხედრობა“ (ა. შანიძე).

ლაშქარი წარმოშობით სპარსულია და ქართულად ჯარს, საომარს, სამხედრო ძალას ნიშნავს. „ჯარად“ ესმის ეს სიტყვა ი.ე. ჯავახიშვილსაც.

ძვ. ქართულ მწერლობაში „ლაშქარნი“ მართო ჯარის აღსანიშნავად კი არ იხმარებოდა, არამედ განსაკუთრებული ცნების გამომხატველ ტერმინადაც ითვლებოდა. „ლაშქარნი“ სამეფო პალატაში და დარბაზში იყვნენ. ამ შემთხვევაშიც განსაკუთრებული სამხედრო გავლენიანი წრე

¹ ალ. ლონტი, ქართველური საკუთარი სახელები, თბ., 1967, გვ. 95.

² მ. ანდრონიკაშვილი, დასახლებული ნაშრომი, გვ. 336; კურტაკი-საკურტაკეს შესახებ იხ. ი. მეგრელიძე, ვეფხისტყაოსნის ლექსიკის საკითხები, III, კურტაკი, საკურტაკე: საქ. სსრ მეცნ. აკად. ლიტ. ინსტ. კრებ. „ძველი ქართული მწერლობის საკითხები“, წიგნი 11, თბ., 1964, გვ. 213-226.

არის ნაგულისხმევი. მაშასადამე, „ლაშქარი“ ძველად ნიშნავდა როგორც ჯარს, ჯარისკაცს, ისე გავლენიან სამხედრო პირსაც¹.

ლაშქრიდან არის ნაწარმოები ქართული გვარები: ლაშქარაძე. ლაშქარაშვილი.

15. ლახტი:

„აღგა და ლახტი აიღო, რა ტურფა რამე მხნე არსა“ (1109,2).

საბა: „ლახტი უმკუთეთლო საცემი საომარი“ (გვ. 184); ნ. ჩუბინაშვილი: „ლახტი საცემი ან საომარი, გრძელი, უტარო მათრახი, დაწნული თასმისაგან, ანუ მეტალისა“ (გვ. 259); იუსტ. აბულაძე: „ლახტი სპარს. — სომხ. გრძელი უტარო მათრახი მაგარი თასმისაგან, გუნა ღვედისაგან, საცემად ბრძოლის დროს“ (გვ. 306).

ა. შანიძე: „თავ-მსხვილი საცემარი ჯოხი, კეტი“ (გვ. 366).

ფშაური ლახტი რკინის ჯოხს აღნიშნავს (ა. შანიძე)². კახეთში ლახტაობა ბავშვთა თამაშობაა ქამრებით, ე. ი. ლახტებით (ალ. გვენცაძე, თ. ბეროშვილი).

16. მარზაპანი:

„ეუბრძანე წვევა ლაშქართა, გავგზავნე მარზაპანი ა“. ეს ფორმა „ვეფხისტყაოსანში“ ერთადერთჯერ (405,1) დასტურდება. ივ. ჯავახიშვილის აზრით, ეს სიტყვა და თვით თანამდებობაც სასანიდთა მეფობის დროინდელ სპარსეთში არსებობდა; ეს ტერმინი გვხვდება ძველ ქართულ წყაროებშიც, მაგრამ როგორც სპარსული სამოხელო სახელი, „მარზაპანები“ სპარსთა მიერ დაპყრობილი ქვეყნის უზენაესი მმართველნი იყვნენ, ხოლო თვით სიტყვა „მარზაპანი“ საზღვრის მცველსა ნიშნავს³.

„მარზაპანი მონაცვლე“ (საბა); „სპარს.—სომხ. მაზრის მცველი, მონაცვლე, მეფის ნაცვალი; განაპირა კუთხის მმართველი. ნასესხებია სომხურის საშუალებით“ (იუსტ. აბულაძე); „განაპირა კუთხიან მმართველი“ (ა. შანიძე).

საანალიზო სიტყვა ჯერ კიდევ ქართულ ბიბლიაშია დადასტურებული, როგორც ეს თავის დროზე საბამ შენიშნა. თუ გავითვალისწინებთ პოემის იმ კონტექსტს, რომელშიც საანალიზო სიტყვაა მოქცეული და იმ სიტუაციასაც, რომელშიც იგია თქმული, ადვილად მივხვდებით, რომ მარზაპანს ევალება ლაშქართა მოწვევა, შეკრება, გამოძახება.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წიგნი II, ნაკვეთი I, ტფილისი, 1928, გვ. 59.

² შტრ. ვაჟა-ფშაველას მცირე ლექსიკონი, შეადგინა ალექსი პინჭარაულმა, თბ., 1959, გვ. 168.

³ ივ. ჯავახიშვილი, დასაბუთებული ნაშრომი, გვ. 217.

17. მონა:

მონა „ვეფხისტყაოსანში“ სხვადასხვა მნიშვნელობით იხმარება. ზეენი მსჯელობის საგანია ის მონა, რომელიც სამხედრო ტერმინს წარმოადგენს. ამიტომაც გვყავანალიზებთ სათანადო მაგალითებს:

„ასსა ვებრძანე მონასა: „საომრად დაემზადენით!“ (560,1);

„გეითხრა მისთა ხელისათა: „წავალ, თანა წამომყევით!“

წაგვიტანა მონა ასი, ყველაკი მისგან ჩხევით.

დღისით, მზისით ვმეკობრობდით, ღამეთაცა ვიყენით თვეით:

ღია ვლევუთ ქარავანი, ლარი ჩვენ, ე გარდმოვდევით“ (1224).

„მონას“ არაბულ ენაზე ეწოდება „აბდ“. ქართული „მონა“ წარმოდგება არაბული სიტყვისაგან „მუნანა“, რაც ნიშნავს ტყვეს, დამორჩილებულს. ამ აზრითაც სამხედრო ტერმინად გვევლინება საანალიზო სიტყვა.

18. მუზარადი:

„ჯაჭვი, ხრმალი, მუზარადი, საბარკული მათი მგვანი“ (1369,3);

„ქაქვ-მუზარადი აღმასი, ხრმალი ბასრისა, მკრელიო“ (1368,2).

საბა მუზარადის ამომწურავ განმარტებას გვთავაზობს სიტყვასთან ზუჩი; იძლევა სხვა ტერმინთა დეფინიციასაც (კვერთხი, ზუჩი, ჩაფხუტი, ჩაჩქანი და სხვ.). მთავარი ის არის, რომ დიდი ლექსიკოგრაფი ამ სამხედრო იარაღს თვლის ბრძოლაში გამოსაყენებლად (იხ. გვ. 132).

იუსტ. აბულაძის აზრით, ეს სიტყვა წარმოშობით არაბულია და აღნიშნავს თავის სარკმელს ომის დროს, სპილენძისაგან გინა რკინისაგან. ა. შანიძე ამ სიტყვას განმარტავს, როგორც საომარ თავსაბურავს.

შ. რუსთაველი არსებითი სახელისაგან „მუზარადი“ აწარმოებს ზმნას „გიმუზარადიან“: „მე ჩაბალახად გახმარებ, რაცა გიმუზარადიან“ (1605,4) [მაგრამ ეს ტაეპი (მთელი სტროფი) ამოღებულია პოემის 1966 წლის გამოცემებიდან]; პოეტი საანალიზო სიტყვისაგან ქმნის კომპოზიტსაც (მაგალითი იხ. ზემოთ.).

19. მშვილდ-ფიცხელი:

ეს სიტყვა სულხან-საბა ორბელიანისა და ნიკო ჩუბინაშვილის ლექსიკონებში არ არის ფიქსირებული. როგორც ჩანს, იგი რუსთაველის კუთვნილებათა, მის მიერაა წარმოქმნილი და, ვფიქრობთ, პირველად ამ სახით სწორედ „ვეფხისტყაოსანშია“ ფიქსირებული. პოემაში იგი მხოლოდ ორჯერ დასტურდება. აი, ეს ადგილებიც:

„მუნ დახედების მეფე ჩვენი მშვილდ-ფიცხელი, მახვილ-ხრმალი“ (973,2);

„წავიდა ვითა ისარი კაცისა მშვილდ-ფიცხელისა“ (1277,1).

რას ნიშნავს მ შ ვ ი ლ დ-ფ ი ც ხ ე ლ ი? „ისრის კარგი მსროლელი, კარგი მეისრე“ (იუსტ. აბულაძე).

მ შ ვ ი ლ დ ის ა გ ა ნ შ. რუსთაველი აწარმოებს ნაირნაირ ლექსი-კურ ერთეულს:

„მიწაცა თქვენი ავთანდილ თქვენს წინა მ შ ვ ი ლ დ ო ს ა ნ ი ა“ (68,1).
„ნუ მოჰყვებ მ შ ვ ი ლ დ ო ს ნ ო ბ ა ს ა, თქმა სჯობს სიტყვისა წყნარისა“ (67,4).

20. რაზმი:

„ტარიელ შეკრა, შეიძრა რ ა ზ მ ი ინდოთა ტომისა“ (1346,2);
„მით ლაშქარი არად გვინდა, — რ ა ზ მ ი მალვით ვერ მოგვეყვების“ (1387,4)
„ერთობ სრულად ამოეწყვიდე წინა კერძი რ ა ზ მ ი ორი“ (450,4).

„რ ა ზ მ ი მწყობრი ჯართა“ (საბა), „სირა, მწყობრი ლაშქართა“ (ნ. ჩუბინ.), „წყება, გუნდი, ჯარი, ერთი მხარე, ბრძოლა, ომი“ (იუსტ. აბულაძე).

რ ა ზ მ ი და და ს ი წარმოადგენენ ტაქტიკურ ერთეულებს, რომელთა შეერთებითაც ვლელბლობთ ლაშქარს¹ (ამის მაგალითები იხ. ზემოთ).

რ ა ზ მ ი და ნ არის ნაწარმოები ქართულში მეტად გავრცელებული გვარი რაზმაძე.

21. საბარკული:

„ჯაჭვი, ხრმალი, მუზარადი, სა ბ ა რ კ უ ლ ი მათი მგვანი“ (1369,3).

ს ა ბ ა რ კ უ ლ ი, საბას განმარტებით, საწვივე აბჯარია, დამოწმებაც იქვეა მოყვანილი (გვ. 285). საბარკული, იუსტ. აბულაძის აზრით, საწვივე აბჯარია, რანი, სამუხლე (გვ. 320), ხოლო ა. შანიძის სიტყვით, ბარკლის დასაფარავი საომარი ჩასაცმელი.

საქართველოში, მართალია, საბარკული არ გვხვდება ტოპონიმიკურ სახელად, მაგრამ დასტურდება ამ სიტყვის ფონეტიკური სახესხვაობა ს ა ბ ა რ კ ლ ე თ ი ლენინგორის რაიონში (სამხ. ოსეთის ავტონომიური ოლქი).

22. სარანგი:

„ვერ იპირვიდეს ს ა რ ა ნ გ ნ ი, მუნ იყოს არ-სიწყნარები“ (1179,2);
„შორს უარებდეს ს ა რ ა ნ გ ნ ი, ზელთა აქვს მათ აბჯარია“ (1460,2).

ვინ არის ს ა რ ა ნ გ ი? „ესე არს რაოდენთა კაცთა უფროსი“ (საბა); „რაოდენთამე კაცთა ზელა დაწესებულნი უფროსი ქალაქთა შინა,

¹ მ. შ ა ხ ა თ ა ძ ე, სამხედრო ხელოვნება ეფესისტყიოსანში (საკანდ. დის. ავტორი ფეერატი), 1955, გვ. 4.

ზავთად და შესაშინებლად ბოროტთა და ავაზაკთა..., жандармский начальник (ნ. ჩუბინი); „სპარ. წესრიგის დამცველი“ (იუსტ. აბულაძე), „საზოგადოებრივი წესიერების დამცველთა უფროსი“ (ა. შანიძე), „რაზმის უფროსი, ზედამხედველი“ (ს. კაკაბაძე); ივ. ჯავახიშვილის სიტყვით, ახალ სპარსულში „სარ-პანგ“ პოლკის უფროსს ნიშნავს. ჩვენი ვარაუდით, „ვეფხისტყაოსანში“ ფიქსირებული „სარანგი“, მართალია, პოლკის უფროსს არ ნიშნავს, მაგრამ სამხედრო ტერმინი მაინც არის, რადგან იგი წესრიგის დამცველია, მათ იარაღიც აქვთ: „ხელთა აქვთ მათ აბჯარია“ (1460,2).

23. საჭურველი:

„უკაზმავსა მილაატეს, საჭურველი ასრე ვითხენ“ (599,4).

საჭურველი „აბჯარი აღსაჯაზმავი“ (საბა), ამავე განმარტებას იყენებს ნ. ჩუბინაშვილი, ოღონდ უმატებს: „ანუ საომარი იარაღი“ და იმოწმებს „ფსალმუნის“ ორ მუხლს (45,9 და 75,3); მართლაც, მითითებულ ძეგლში ვკითხულობთ: „დააცადა ბრძოლაჲ კიდითგან კიდეჲდე ქუეყანისა, მშუილდები შემუსრა, დაფქვა საჭურველი და ფარები დაწუა ცეცხლითა“ (45,10). მაგრამ შევნიშნავთ, რომ ეს ადგილი არის „ფსალმუნის“ არა მე-9 მუხლში, არამედ მე-10-ში; ასევე არაზუსტია ამ ძეგლის 75,3-ის მითითება ნ. ჩუბინაშვილის მიერ, რადგან საანალიზო სიტყვას იქ ვერ იპოვით. იგი ფიქსირებულია ერთი მუხლს ქვემოთ. „რამეთუ მუნ შემუსრნა უფალმან ძალნი მშუილდთანი, საჭურველი და მახუილი და ბრძოლაჲ“ (75,4).

საჭურველი მეომრის იარაღია.

24. სპა:

„მინდორს ნახა სპალაშქართა და ნადირთა ჰგვანდეს მსრველსა“ (977,2);

„ჰმუნვა ჰქონდა, ჟამი იყო, მით აეხენეს სპანი ზარსა“ (320, 2).

„სპა მხედარი“, „სპანი მხედრობანი“ (საბა); „სპარ. ლაშქარი, ანუ ჯარი. ჯარი სპათა ჯარის სიმრავლე“ (იუსტ. აბულაძე), „ჯარი, მხედრობა“ (ა. შანიძე); „ჯარი“ (ს. კაკაბაძე).

მაშასადამე, სპა სპარსული სიტყვაა და იგი შ. რუსთაველის დროს მხედრობის სინონიმად იხმარებოდა. მაგრამ „სპა“ უბრალო ჯარის აღმნიშვნელი ტერმინი როდი იყო. ეს სიტყვა საგანგებო მნიშვნელობითაც იხმარებოდა რუსთაველის ეპოქაში და საქართველოს გავლენიანი სამხედრო წრის გამომხატველი ტერმინი ყოფილა, — როგორც ამის შესახებ ივ. ჯავახიშვილი მიუთითებდა¹.

ქართულში არის ტოპონიმები, რომელთა შემადგენლობაში სპა

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წიგნი I, ნაკვეთი I, ტფილისი, 1928, გვ. 59-60.

შედის; ასეთებია: სპათაგორი (ცაგერის რ.), სპარდიში (მესტიის რ.) და, შესაძლებელია, ს პ ე თ ი ც (საჩხერის რ.).

25. სპასპეტი, სპასალარი, ამირსპასალარი, ამირბარი.

„ავთანდილ იყო ს პ ა ს პ ე ტ ი, ძე ა მ ი რ-ს პ ა ს ა ლ ა რ ი ს ა“ (41,1);

„კვლა ფრიდონისნი ააესნა, სპა ჰყვა თუ სპასალარები“ (1498,2).

„თვით ამირბარსა ინდოეთს აქვს ა მ ი რ-ს პ ა ს ა ლ ა რ ო ბ ა“ (318,2).

„შენ გკონდეს ა მ ი რ ბ ა რ ო ბ ა, ქმნა მისევე საურაისა“ (339,4).

„ს პ ა ს პ ე ტ ი მკედართ-მთავარი“ (საბა 322); „ს პ ა ს ა ლ ა რ ი და ს პ ა ს პ ე ტ ი მხედართმთავარი“ (ნ. ჩუბინაშვილი 369), „სპარს. ჯარის უფროსი, სარდალი“ (იუსტ. აბულაძე), „ს პ ა ს პ ე ტ ი სპარ. ჯარის წინამძღოლი“ (იუსტ. აბულაძე)¹.

ა მ ი რ ს პ ა ს ა ლ ა რ ი არაბულ-სპარსული სიტყვაა და ქართულად ნიშნავს უმაღლეს სარდალს, სამხედრო მინისტრს, მთავარსარდალს, მხედართმთავარს, — მიუთითებს იუსტ. აბულაძე. მაგრამ ივ. ჯავახიშვილის აზრით, ამირსპასალარი, როგორც თვით სახელიც მოწმობს, სახელმწიფო მხედრობისა და სპის წინამძღოლი და სარდალი უნდა ყოფილიყო. იგი სამხედრო მინისტრს უდრიდა. გასაოცარი ის არის, რომ სიტყვა „ა მ ი რ ს პ ა ს ა ლ ა რ ი“ პირველად მხოლოდ გიორგი III და თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულებებში გვხვდება. მკვლევარი ვარაუდობს, რომ არაბთა გამოჩენამდე „ამირსპასალარობა“ შეუძლებელია რომ ყოფილიყო და ისიც საფიქრებელია, საქართველოს სამხედრო მინისტრს მხოლოდ მე-12 ს-ში ეწოდა „ამირსპასალარის“ სახელი².

„ამირსპასალარი“, ივ. ჯავახიშვილის აზრით, არაბულ-სპარსული რთული სიტყვაა. პირველია არაბული „ამირ“, ზოლო მეორე სპარსული „სიფარჰსალარ“. არაბულ სამხედრო ტერმინოლოგიაში „ამირ“ 10.000 ჯარისკაცის მხედართმთავარს ეწოდება. აქვე დავსძენთ, რომ თამარის მთავრობაში იყო ოთხი ვაზირი ანუ მინისტრი: მწიგნობართუხუცესი, ამირსპასალარი, მანდატურთუხუცესი და მეჭურჭლეთუხუცესი.

შ. რუსთაველი სიტყვებისაგან „ამირბარი“ და „ამირსპასალარი“ აწარმოებს აბსტრაქტულ არსებით სახელებს — ო ბ ა სუფიქსის საშუალებით. ეს ორი უცხოური სამხედრო ტიტულის აღმნიშვნელი ტერმინი ერთსა და იმავე სტროფებშია იქ, სადაც აღწერილია „ტარიელი-საგან თავის ამბის მბობა ავთანდილთანა“:

¹ პოემიდან ცნობილია ისეთი ტერმინები, რომლებშიც ასახულია ძვ. საქართველოს სახელმწიფო წყობილება. ასეთებია: დარაჯა, სპასპეტი, ამირახორი, ამირსპასალარი, ეჯიბი, ვაზირი, მოლარე, ქაშნავირი, წინამდგომელი, წინამძღოლი, საწოლის მეჯრე (დაწერილებით იხ. ივ. გ ი გ ი ნ ე ი შ ვ ი ლ ი, ვეფხისტყაოსნის ენისა და ტექსტის კრიტიკის ძირითადი საკითხები, თბ., 1975, გვ. 52-54. სადოქტ. დის. ავტორეფერატი). აქედან ამირეჯიბი და ვაზირიშვილი ამჟამად გვარებიან საქართველოში.

² ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული სამართლის ისტორია, წიგნი II, ნაკვეთი I, ტფილისი, 1928, გვ. 140.

ამირბარი თუ ამილბარი? — კითხულობს საბა და იქვე ჩამოთვლის შემდეგ სამხედრო ტიტულებს: სპასპეტი, სპასალარი, ტრიბონი, სტრატელატი. მხედართმომდევარი — ყველა ეს ლაშქართ თავნი არიან, რომელიმე უმაღლესი და რომელიმე შემდგომი (გვ. 11); იუსტ. აბულაძის სიტყვით, ამირბარი არაბული სიტყვაა და ნიშნავს ზღვის ამირას; ზღვათა და ხმელეთთა გამგებელი ინდოეთში. იგივეა, რაც აღმირალი, ფლოტის უფროსი; ა. შანიძის თქმით, ამირბარი ზღვათა ვაზირი, საზღვაო ძალთა მინისტრია. ქეგლ-ში საანალიზო სიტყვა ჩათვლილია არაბულ ტერმინად და გაგებულია, როგორც საზღვაო ფლოტის უფროსი, აღმირალი (ს. ცაიშვილის სიტყვით, ინდოეთში პოემის მიხედვით, ამირბარობა ითავსებდა ორ თანამდებობას).

პოემიდან ჩანს, რომ ინდოეთში არსებული წესის მიხედვით ამირბარი ამავე დროს ამირსპასალარიც ყოფილა (შესაფერი ტაეპი იხ. ზემოთ). ა. შანიძე, რომელსაც სპეციალური ნაშრომი ეკუთვნის ამ საკითხზე, წერს, რომ ამირ-ულ-ბაჰრი ჩვეულებრივი სამხედრო ტერმინია არაბულში და ნიშნავს „ზღვათა ვაზირს“. ამირსპასალარი ხმელეთის ჯარების უფროსია, ამირბარი — საზღვაო ძალთა უფროსი. მაშასადამე, ტარიელი იყო არა სახლთუხუცესი, არამედ საზღვაო ძალების უფროსი, რომელსაც ამავე დროს სახმელეთო ძალებიც ემორჩილება. იგი, ა. შანიძის სიტყვით, იყო აღმირალიც და გენერალისიმუსიც. მაშასადამე, მას ემორჩილებოდა ინდოეთის ყველა სამხედრო ძალა ზღვაზე თუ ხმელეთზე. აქვე დასძენს მკვლევარი: სიტყვა აღმირალი, რომელიც ევროპის ენებშია გავრცელებული, იმავე არაბული ამირბარისაგან მოდის¹.

„ვეფხისტყაოსანში“ ამირბარად მხოლოდ ტარიელი იხსენიება. ეს სიტყვა (ამირბარი) პოემაში 14-ჯერ გვხვდება, ზოლო ამირსპასალარი — ერთჯერ.

ორიოდე სიტყვით შეეჩერდებით სპასალარზე, რომელიც სპარსული სიტყვაა და ქართულ საისტორიო ძეგლებში ხშირად გვხვდება. ნიშნავს ლაშქრის უფროსს. ერთი შეხედვით კაცს შეიძლება ეგონოს, სპასპეტი და სპასალარი ერთი და იმავე ცნების აღმნიშვნელი ტერმინებიაო, მაგრამ არა. სპასალარი ლაშქართა მთავარი კი არ არის, არამედ უფრო დაბალი თანამდებობაა, იგი გახლავთ ლაშქრის ერთი ნაწილის უფროსი, დღევანდელი ტერმინოლოგიით რომ ვთქვათ, გენერალი.

¹ ა. შანიძე, ვეფხისტყაოსნის საკითხები, თბ., 1966, გვ. 178-179.

26. ფარი:

„აბჯრითა გავალ, არა მიხს ქირად გატანა ფარი სა“ (1395,1).

ეს სიტყვა საბასთან არ დასტურდება, სამაგიეროდ ნ. ჩუბინაშვილის ლექსიკონში ფიქსირებულია ასე: „ფარი მრგული ფიცარი მეტალისა მეომართ სახმარი მოსაფარებლად“ (გვ. 392). წყაროდ მითითებულია „ფსალმუნი“ (34,1 და 45,9). მართლაც, ქართული ენის ამ უძველეს წერილობით ძეგლში მითითებულ ადგილებში, ერთი მუხლას დამორებით ფიქსირებულია საანალიზო სიტყვა: „აღილე ჭური და ფარი და აღდეგ მწედ ჩემდა“ (34,2), ხოლო მეორე მაგალითის თავი და მუხლი სწორადაა აღნიშნული (ზუსტად მითითებულ ადგილას იკითხება საანალიზო სიტყვა).

„ფარი ომის დროს თავის დასაფარავი საჭურველი, წარმოებულია სპარსული ფარ-ისაგან, ფარ-ფრთა, შეად. რუს. перо“¹.

მ. ანდრონიკაშვილი საანალიზო სიტყვას უკავშირებს ქართულში, ახალ სპარსულში, საშუალ სპარსულში, ავესტას და სომხურში შესაბამის სიტყვებს. მკვლევარს ისინი ერთი წარმოშობის ჰგონია. მეტად საყურადღებოა მისივე ანალიზიც — ფარი, ფარვა — დაცვა, კრძალვა, მალვა².

ფარი ტოპონიმად გვხვდება მესტიის რაიონში.

აჭარაში არის გეოგრაფიული სახელი ფარი³. ბორჯომის ხეობაში გვხვდება მამაკაცის მეტსახელად ფარიანი, რომლის შემადგენლობაშიც საანალიზო სიტყვა შედის, კახეთში დასტურდება ქალის სახელი ფარიდა; „საქართველოს სიძველენის“ II ტომში ფიქსირებულია ფარიდო, მამასახლისის ძმა (გვ. 408).

27. ქარქაშოსანი:

როსტევეან მეფისა და ავთანდილის ნადირობის დაწყების წინ შ. რუსთაველი აღწერს ავთანდილის პიროვნებას, რომელიც დილით ადრე, მოვიდა, ძოწეულთ მოსილი, პირად ბროლ-ბადახშოსანი, რასაც უშუალოდ მოსდევს ტაეპი: „პირ-ოქრო რიდე ეხვია, შვენოდა ქარქაშოსანი“ (73,3).

ქარქაშოსანი წარმოქმნილი სიტყვაა — ოსან სუფიქსის საშუალებით. ძირეულია ქარქაში, რომელსაც დაერთო ქონების მაწარმოებელი-ოსან, რაც საერთოდ აღნიშნავს რაისამე მატარებელს ან მქო-

¹ ფირდოუსი, შაჰ-ნამე, ქართული ვერსიები, ტ. II, პროფ. იუსტ. აბულაძის, დოც. ალ. ბარამიძის, პ. ინგოროყვას, პროფ. კ. ქეკელიძის, პროფ. აკ. შანიძის რედაქციით, კომენტარებით და ლექსიკონით, ტფილისი, 1934 (იხ. ლექსიკონი), გვ. 620.

² მ. ანდრონიკაშვილი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 385.

³ იუსტინიანე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონომიკა, II, 1959, გვ. 181.

ნებელს. როგორც ა. შანიძე შენიშნავს, „ძველად ოსან-ს უფრო ფართო გამოყენება ჰქონდა, ვიდრე დღეს აქვს: იტყოდნენ, მაგ., ცოლ-ოსან-ი, წვერ-ოსან-ი და სხვ. („ორთა ძმათა წვეროსანთა ძმა მოჰყვანდა უწვერული“, „ვეფხ.-ტყ.“). ამჟამად ის კვლავ იკაფავს გზას ხმარებისაკენ: ორდენ-ოსან-ი, მედალ-ოსან-ი, ფრიალ-ოსან-ი და სხვ. „ვეფხისტყაოსანში“ „ქარქაშოსანი“ ნახმარია ხმლის ეპითეტად¹. ამ სტრიქონებს წერდა ა. შანიძე 1953 წელს. მაგრამ შემდეგ საკითხის უფრო ღრმად და სპეციალურად შესწავლის შედეგად მოგვცა ნათელი წარმოდგენა ამ ორი სიტყვის (ქარქაში, კაპარქი) ისტორიასა და ეტიმოლოგიაზე, პოემაში მათს ადგილსა და ფუნქციებზე. მკვლევრის სიტყვით, ქარქაში სპარსული სიტყვაა, სპარსულში კი იგი „საფრთეს“ ანუ „ისრის ბუდე“ ნიშნავს. ქართულში მას აღრიდანვე „ხმლის ბუდის“ მნიშვნელობა მიუღია. საფრთეს ძველ ქართულში კაპარქი ერქვა. „ქარქაში“ „კაპარქის“ მნიშვნელობით ქართული ენის გვიანდელ ძეგლებში ხშირად გვხვდება. ა. შანიძის აზრით, „ვეფხისტყაოსანში“ ქარქაშის ხმარება საისრე ბუდის მნიშვნელობით უთუოდ სპარსული ენის ცოდნის გავრცელების ბრალია, რაც მე-16 საუკუნიდან დაიწყო სპარსეთის მომძლავრების გამო აღმ. საქართველოში. ამიტომ ფიქრობს მკვლევარი, რომ მამუკა მდივნის ხელნაწერში — „ხმალ-ქარქაშის მოიმარჯვა...“ და „შვენოდა ქარქაშ-ხმალითა“ — სიტყვათაგან ქარქაშის არ ეკუთვნის რუსთაველს. ტაეპში: „პირ-ოქრო რიდე ეხვია, შვენოდა ქარქაშოსანი“ ქარქაშოსანის ნაცვლად კაპარქოსანი ეწერაო, ალბათ, — დასძენს ა. შანიძე, მაგრამ გადამკეთებელმა, რომ ცოდნა გამოეჩინა და თავი ესახელებინა, შოთას შეუსწორა: კაპარქოსანი წაშალა და მის ნაცვლად ქარქაშოსანი ჩაწერა². ასეთია ა. შანიძის დასკვნა საანალიზო ტაეპის შესახებ. მაგრამ, სამწუხაროდ, 1956 წელს ა. შანიძის მიერ და ა. ბარამიძის რედაქციით გამოცემულ „ვეფხისტყაოსანში“ ეს სავესებით დამაჯერებელი გასწორება არ არის გატარებული და საანალიზო ტაეპი ტრადიციულად იკითხება (იხ. 73,3).

ქარქაშოსანი უდრის დღევანდელ ქარქაშიანს. „ქარქაში“ კი პოემაში არ არის ფიქსირებული. ნაწარმოები ფორმა („ქარქაშოსანი“) კი გულისხმობს, რომ ისიც (ქარქაშიც) უნდა ყოფილიყო რუსთაველის ეპოქაში და უფრო ადრეც. მართლაც, იოვანეს სახარებაში იკითხება: „ჰრქუა იესუ პეტრეს: დაჰსდევ მახული ქარქაშსა“ (18,11)³. „მამათა სწავლანი“ ამბობს: „კუალად დააგენ მახჴლნი ქარ-

1 ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, თბ., 1953, გვ. 125.

2 ა. შანიძე, ვეფხისტყაოსნის საკითხები, 1966, გვ. 256—259.

3 ახალი აღთქმა, უფლისა ჩუენისა იესო ქრისტესი, წმიდა სახარება, ტფილისი, 1912, გვ. 301; შტრ. ახალი აღთქმა, უფლისა ჩუენისა იესო ქრისტესი, თბ., 1963, გვ. 241; ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია სამი შატბერდული ხელნაწერის მიხედვით; თბ., 1945, გვ. 366.

ქაშთა მათთა“ (66,14). ყველა ამ შემთხვევაში ქარქაში ნიშნავს კაპარკს, ბუდეს, ოლონდ არა ისართა ჩასადებს, არამედ ხმლის ჩასაგებს. ამიტომაც არის, რომ ქეგლ-ში ვკითხულობთ: „ქარქაში ხმლის, ხანჯლის. დანისა და მისთ. ბუდე“ (VII, 267).

ქარქაშიდან არის ნაწარმოები გვარი ქარქაშაძე.

28. ქაფი:

„უბრძანე ჩამცა აბჯრისა ლაღმან სიტყვითა ზაფითა;
დავეკაზმენით საომრად ჭაქვ-ჭაფშანითა, ქაფითა“ (444,1-2);
„სრული აბჯარი საკაცო ქაფითა, საბარკულითა“ (1019,2).

ამ კონტექსტში საანალიზო სიტყვა ყოველგვარი დეფინიციის გარეშე ჩანს სამხედრო ტერმინად. „ქაფი ჭაფშანთ (ჭაქვთ B) სამქარღლიე“ (საბა 365). „ქაფი ჭაქუთ შესაკრავი ზონარი“ (ნ. ჩუბინაშვილი 401); „ქაფი მხარ-ილლიის დასაცველი ჭაქვი“ (იუსტ. აბულაძე).

„ვეფხისტყაოსანში“ გვხვდება კომპოზიტიკ — ჭაფშან-ქაფი: „აბჯარსა ფრეწდის, გაცუდლა სიმაგრე ჭაფშან-ქაფისა“ (1415,2).

ჭაფშან-ქაფი ჭაქვ-ქური, ტანის საჭურველი ომის დროს (იუსტ. აბულაძე).

ქართულში გვხვდება გვარი ქაფიანიძე (ფიქსირებულია კრებულში „ძველი საქართველო“, წიგნი III, გვ. 263. ბუჟუკა ქაფიანიძე).

„ვეფხისტყაოსნის“ მთავარი მოქმედი გმირები — ტარიელი და ავთანდილი — ქაბუკობიდანვე მაღალი მდგომარეობის სამხედრო პირები იყვნენ: „ავთანდილ იყო სპასპეტი, ძე ამირ-სპასალარისა“, ტარიელიც მამის გარდაცვალებისთანავე „ამირბარად“ დანიშნეს. არაბეთის მეფეც, როსტევენიც „მეომარი უებრო“ იყო, ინდოეთის მეფე ფარსადან — „ტანად ლომი და პირით მზე, ომად მძლე, რაზმთა მწყობელი“ გახლდათ... ასეთივე იყო მულაზანზარის მბრძანებელი — ნურადინ-ფრიდონი — „მოყმე მხნე, უხვი, ძლიერი, ფიცხლად მომსხლტომი ცხენისა“. პოემაში დამოწმებული დიდი და მცირე მასშტაბის ომები, სამხედრო — დიპლომატიური და დაზვერვითი საქმიანობა, ხელჩართული ბრძოლები, შეტაკებანი ზღვაზე და ხმელეთზე თავისი ჩანაფიქრებითა და მსვლელობით იმდენად ახლოს დგას რეალურ ამბებთან, რომ შეუძლებელია მისი აღმწერი არ იყოს იმდროინდელი სამყაროს სამხედრო ხელოვნების ღრმა მცოდნე¹.

29. ციხოვანი:

„რამაზ მითხრა: „ალარ არის ამის მეტი ჩემი ღონე,
ერთი ჩემი დიდებული მომეც, ზედა მპატრონე.
ციხოვანთა გავუგზავნო, საუბარი გამოგონე,
ხელთა მოგცემ ყველაქასა, განალმაცა შენ გაქონე!“ (460).

¹ ი. შაიშველი აშვილი, რუსთაველი და სამხედრო ხელოვნება: შუბრ. „მეცნიერება და ტექნიკა“, 1966, № 9, გვ. 33.

კონტექსტიდან ნათლად ჩანს, რომ ციხოვანი სამხედრო ტერმინია. საბა ციხეს ასე განმარტავს: „სიმაგრე ნაშენი“, ხოლო „ციხოვანი ციხის მქონეები (მცუელი B); მეციხოვნედ, ციხის მცველად, გუშაგად ესმით ეს სიტყვა ნ. ჩუბინაშვილს, იუსტ. აბულაძეს, ა. შანიძეს.

რომ უფრო ნათელი გახდეს ზემოთქმული, უნდა გავითვალისწინოთ, რომ „ვეფხისტყაოსანში“ ეს სიტყვა მაშინ ითქვა, როდესაც ტარეელმა ხატაეთის მეფე დაამარცხა, დამორჩილების ნიშნად რამაზს მისთვის ციხენი უნდა ჩაეხრებინა. ციხეთა გასაღებები უნდა გადაეცა და სწორედ ამიტომ ეუბნება რამაზი მას იმ სიტყვებს, რომლებიც გადმოცემულია 460-ე სტროფში (იხ. ზემოთ).

„ვეფხისტყაოსანში“ წმინდა სამხედრო — საომარ საქმეს შეიდასამდე სტრიქონი ეთმობა.

პოემაში წარმოდგენილი სამხედრო ტერმინოლოგიის ეს მოკლე დახასიათებაც კი რუსთაველის ეპოქის სამხედრო ხელოვნების მაღალ დონეს მიგვანიშნებს.

9. სპორტული ტერმინოლოგია

„ვეფხისტყაოსანში“ საკმაოდაა სპორტული და ფიზიკურ კულტურასთან დაკავშირებული ტერმინოლოგია. ჩვენ შევეხებით მხოლოდ ნაწილს.

1. ასპარეზი:

„სროლასა და ასპარეზსა აქებდიან ჩემგან ქმნილსა“ (334,4);
„არცა ჰყარა ასპარეზსა, ვამი ვამსა მოურთიდა“ (101,2).

შ. რუსთაველი საანალიზო სიტყვიდან („ასპარეზი“) აწარმოებს ახალ ფორმას — „მოასპარეზე“: „მოასპარეზედ ვინ მგავსო? — ცუდნილა უკუთქმანია“ (68,3). საბას სიტყვით, „ასპარეზი სომხურად სტადიონს ჰქვია, ხოლო ქართულად მინდორს, რომელ არს მეიდანნი“; ვახტანგ VI აზრით, „ასპარეზი ორასს მხარის მინდორსა ჰქვია“; ნ. ჩუბინაშვილის თქმით, „ასპარეზი სტადიონი, უტევენი ან სარბიელი (1 კორ. 9,24); поприще // მეიდანო, სათამაშო ადგილი, ანუ მინდორი“. მართლაც, ძეგლში „კორინთელთა მიმართ პირველი ეპისტოლე წმიდისა მოციქულისა პავლესი“ ვკითხულობთ: „არა უწყითა, რამეთუ რომელნი-იგი ასპარეზსა მას შინა რბიედ, ყოველნივე რბიედ, ხოლო ერთმან მიიღის ნიჭი?“ (9,24)¹.

ამ უკანასკნელად გამოთქმული მოსაზრების თანახმად, ასპარე-

1 იხ. პავლეს ეპისტოლეთა ქართული ვერსიები, გამოსაცემად მოამზადეს ქეთევან ძოწენიძემ და კორნელი დანელიამ, აკად. შანიძის რედაქციით, თბ., 1974, გვ. 125; შტრ. ახალი აღთქმა, უფლისა ჩუენისა იესო ქრისტესი, ტფილისი, 1912, გვ. 506.

ზი (სპარ. ასპრიზ „ცხენის სარბენი“) არე (მოქმედებისა), „სარბიელი“ (ქეგლ I, 617). აქედანაა ნაწარმოები სიტყვები — ასპარეზობს, ასპარეზობა. ეს უკანასკნელი ძველად ნიშნავდა ასპარეზზე გამოსულის მოქმედებას, სამხედრო ვარჯიშობას; საბას სიტყვით, ასპარეზობა არის მხედართა მიერ ისრის სროლა, ბურთის თამაში, საგანთა სროლა და მისთ.

დიდი შეცდომაა უტევანის ახსნა ასპარეზით ან ამ ორი ტერმინის გაიგივება. საბას ლექსიკონის პირველ გამოცემაში (1884) ასპარეზის ლექსიკონისას უტევანის ხსენებაც კი არ იყო, ხოლო მეორე გამოცემაში (1928) იმავე ტერმინის ახსნისას დამატებულია სხვა ხელნაწერებიდან სიტყვა უტევანი. ა. ცამციშვილის აზრით, უტევანის გაიგივება საასპარეზოსთან ყოველად დაუშვებელია, რადგან, ჯერ ერთი, უტევანი ძველი ქართული სიტყვაა, ხოლო ასპარეზი შედარებით ახალია, ძველ ქართულში არ გვხვდება და სპარსული „ასპ“ (ცხენი)-დანაა ნაწარმოები. მეორეც, ასპარეზი ღია ცის ქვეშ მოთავსებული საბურთაო მოედნის, ყაბახის, სასროლის, საჯირითოს, ფორეს გამომხატველი ცნებაა; ასპარეზი საჯირითო, სალაღობო ცხენოსნურ თამაშობათა მინდორია, ხოლო ცხენთსარბიელი კი ზუსტად გამოხატავს და პირდაპირი თარგმანიც კია იპოდრომისა. „ჰიპოს“ ბერძნულად ცხენია და „დრომოს“ — რბენა, ქენება¹.

2. ბაზიერი:

„ხუთთა ოდენ ბაზიერთა მეტი არა დავიჭირე“ (605,4).

„ბაზიერი მექორე-მეშავარდენი“ (საბა), დამგერშველი და ზედამხედველი ამა ფრინველთა“ (ნ. ჩუბინ.). იუსტ. აბულაძის აზრით, ბაზიერი სპარსული სიტყვაა (ბაზიარ) და ნიშნავს ქორ-მიმინოთა დამგერშველს საზოგადოდ, სანადირო ფრინველთა გამმართველს; ა. შანიძის სიტყვით, ბაზიერი მექორე, მემიმინოე; ქართულში გვაქვს გვარი ბაზიერი (ქართლ-კახეთში).

8. ბურთი:

„გარამწყვედელი მისიცა ბურთი და მოედანია!“ (68,4).

ამ სიტყვიდან აწარმოებს შ. რუსთაველი ფორმას — მობურთალი: „მობურთალსა — მოედანი, მართლად ცემა, მარჯვედ ქნევა“ (13,2). ამ უკანასკნელ ტაეპში ჩოგნის ქნევაა ნაგულისხმევი.²

ბურთაობას საქართველოში აღრიდანვე მისდევდნენ. თამარ

¹ ა. ცამციშვილი, ზოგიერთი ტერმინისა და ფაქტის დადგენისათვის: საქართველოს სახელმწიფო ფიზიკური კულტურის ინსტიტუტი, შრომების კრებული, III, თბ., 1961, გვ. 300-301.

² ბურთაობის შესახებ იხ. ე. აფრიდონიძე, ბურთობა რუსთაველის ეპოქაში: გაზ. „ქუთაისი“, 1966, 14 სექტემბერი.

მეფისდროინდელი ძეგლი „ისტორიანი და აზმანი შარავეანდელთანი“ გვეუბნება: „დამყოფელთა მსგეფისა ერთისათა ჰქონდა ყოველთა დღეთა სიხარული: მათგან ძღუნობა, ამათგან ბოძება, ნადირობა და ზურთობა“ („ქართლის ცხოვრება“, II, 1959, 66, 20). ზურთობა, ე. ი. ბურთის თამაში. ისიც საყურადღებოა, რომ იტალიელი მოგზაური არქანჯელო ლამბერტი თავის „სამეგრელოს აღწერაში“ ზურთობას, როგორც სპორტის ერთ-ერთ სახეს, მხოლოდ ქართველების ტრადიციულ თამაშად თვლის, ხოლო იტალიელი ბერი კასტელო პირდაპირ მიუთითებს, ქართველები ბავშვობიდანვე ცხენების ჰენებას ეჩვევიან, ბურთის თამაშს კი მეფეებიც და დიდებულნიც ერთნაირად ეწეფებიანო.

ბურთობით გატაცებულია „ვეფხისტყაოსნის“ თითქმის ყველა მთავარი გმირი — როსტევენი, ავთანდილი, ტარიელი. როგორც სპეციალურ ლიტერატურაშია აღნიშნული, რუსთაველის პოემაში ბურთის თამაშთან დაკავშირებით 11 სხვადასხვა ტერმინი იხმარება (ჩოგანი, მობურთალი, მოედანი, მართლად ცემა, მარჯვედ ჰნევა, ბურთი, საბურთალისა, ბურთობა, ნაბურთალსა, იბურთეს), რომელთაგან ზოგი ერთი სიტყვითაა გადმოცემული, ზოგი — ორით.

ბურთისაგან არის ნაწარმოები საქართველოში საკმაოდ გავრცელებული გვარი ბურთიკაშვილი.

68-ე სტროფის მე-4 ტაქტში გვაქვს ფრაზა „ბურთი და მოედანია“, რომელიც ხატოვანი გამოთქმაა, ქართულში იხმარება პირდაპირი და გადატანითი მნიშვნელობით. პირდაპირი გაგებით ნიშნავს: მრგვალი რამ ბალნისა ან ტყავისა სათამაშოდ და ადგილი, სადაც ამ ბურთით თამაშობენ; ხატოვნად: ვაჟკაცობის ანდა სხვა რამ სასახელო საქმის გამოსაჩენი ასპარეზი; გამარჯვება. შ. რუსთაველს ზემოაღნიშნულ სტროფში ეს უკანასკნელი გაგება აქვს ჩაქსოვილი.

4. მოასპარეზე:

„მოასპარეზედ ვინ მგავსო? — ცუდნილა უკუთქმანია“ (68,3).

„მოასპარეზე ასპარეზში წურთილი“ (საბა), „ასპარეზში მოთამაშე“ (ნ. ჩუბინაშვილი), „ასპარეზზე მოთამაშე, მეისრე, მობურთალი, მოჭიდავე, მოჯირითე და სხვა“ (იუსტ. აბულაძე), „ასპარეზზე მოვარჯიშე“ (ა. შანიძე).

მოასპარეზე ნაწარმოები სიტყვაა ასპარეზ ფორმაზე მოეფიქსების დართვით.

5. მუშაითობა:

„ჩემსა სიმკროსა გამზრდელნი სამუშაითოდ მზრდიდნან, მასწავლნეს მათნი საქმენი, მახლტუნეზებდიან, მწვრთნიდნან; ასრე გავიდი საბელსა, რომ თვალი ვერ მომკიდიან, ვინცა მვერეტდიან ყმაწვილნი, იგიცა ინატრიდნან“ (1393).

„მუშაითი საბელზედ მოთამაშე“ (საბა); „მუშაითი საბელზე გამვლელს მოთამაშეს ჰქვია“; „მიმოსი, საბელზედ მოთამაშე (გეფხისტ. 119, 1384), фигляр, акробат. თ. ჯამბაზ (სპ)“ (ნ. ჩუბინაშვილი); „არაბ. თოკზე მოსიარულე, ჯამბაზი, მეფოკუსე, აკრობატი“ (იუსტ. აბულაძე).

ზემოთაღნიშნულ სტროფში, მაშასადამე, აღნიშნულია სპორტის ერთი სახე, მუშაითობა, „რომელიც იმდენად გავრცელებული ყოფილა ჩვენში, რომ თამარის დროს, არის უცხოელების მიერ შემონახული ცნობა, ბიზანტიიდან საგანგებო მუშაითთა ტრუპასაც კი იწვევდნენ“¹.

6. ნადირობა:

„ლაშქრობა და ნადირობა შენი ჩემსა დასახე“ (158,1).

მე-12 საუკუნის საქართველოში ნადირობა ძალიან განვითარებული იყო. იგი ძირითადად მეფეთა და ღიდებულთა საქმიანობად ითვლებოდა. ჩვენი ქვეყანა ნადირობაც მდიდარი იყო და ნადირობის დიდი ტრადიციაც გააჩნდა; მაგ., მართო ის ფაქტი რად ღირს, რომ მეფე გიორგი მესამის (1156-1184) ფულზე გამოსახული იყო თვითონ მეფე, რომელსაც შავარდენი უზის ხელზე. მოგვიანებით პაპუნა ორბელიანი თავის ქრონიკებში აღწერს, რომ ნადირობისას ცეცხლმსროლელი იარაღის გამოყენება აკრძალული ყოფილა და ხმარობდნენ მშვილდისაღს, შუბს, სატევარსა და დანას.

ავთანდილის გაპარვის შემდეგ როსტევეანი, მართალია, გლოვობდა, მაგრამ იცოდა, რომ იგი თავს ადვილად გაიტანდა:

„ვიცი, არ მოგვალვს შიმშილი, რაზომცა ღია ირები:

შენ შენი მშვილდი დაგარჩენს, შენთა ისართა პირები“ (826,1-2).

ქვეთავში „ავთანდილისაგან მის ყმისა ძებნად წასვლა“ ვკითხულობთ:

„ეგრეცა კამა მოუნდის ადამის ტომთა წესითა,

ისრითა მოკლის ნადირი, როსტომის მკლავს უგრძესითა“ (196,2-3).

მ. მახათაძე შენიშნავს, რომ „ვეფხისტყაოსანში“ კოლექტიური, ჯგუფური და ინდივიდუალური ნადირობის 16 შემთხვევაა აღწერილი. ყველა მათგანი ორგანულ კავშირშია სიუჟეტის განვითარებასთან. ნადირობის ობიექტად გამოყენებულია ტერმინები: „ნადირი“ (19-ჯერ), „მფრინველი“ (7-ჯერ), „მხეცი“ (27-ჯერ) და სხვ... პოემაში ნადირობას-

¹ კ. კეკელიძე, სპორტი ძველ საქართველოში: ეტიუდები ძვ. ქართ. ლიტ. ისტორიიდან, 13, თბ. 1974, გვ. 175. მუშაითობის შესახებ იხ. აგრეთვე ე. აფრიდონიძე, მუშაითობა ძველ საქართველოში: გაზ. „ლელო“, 1957, № 121.

თან, ნანადირევთან დაკავშირებული ტერმინები მდიდარია და მრავალფეროვანი¹.

7. ნარდი:

„მეფესა ესე ამბავი უჩს, ვითა ზღერა ნარდისა“ (83,1).

„ნარდი სამორინოს სამღერებელია“ (საბა), „სამორინო სამღერებელი კამათლებით“ (ნ. ჩუბინაშვილი), „სპარ. კამათელთა ასაგორებელი სათამაშო“ (იუსტ. აბულაძე), „მღერა ნარდისა — ნარდის თამაში“ (ა. შანიძე).

ნარდის თამაში ჩვენში ყოველთვის და ყველგან ერთნაირი არ ყოფილა, იცვლებოდა ეპოქებისა და ქვეყნების მიხედვით; მაგ., სპარსეთში, საიდანაც ჩვენში ნარდის თამაში შემოვიდა, ერთ ღროს მას სამი კენჭით თამაშობდნენ და არა ორით, როგორც ახლაა მიღებული ირანსა და საქართველოში. ნარდის თამაშისას ხმარებული ტერმინები (რაქე, დუ, სე, ჩარი, ფანჯი, შაში, თვით ნარდიც) — ყველა სპარსულია. ქართულში ანდაზაც გვაქვს: „რა ქნას კარგმა მონარდმა ღროზე შაში თუ არ მოვა?“.

„ნარდი ღღესაც გავრცელებული სათამაშოა, განსაკუთრებით დასავლეთ საქართველოში, მაგრამ საეჭვოა, რომ ახლაც თამაშის ის წესია, რაც იყო მე-12 საუკუნეში“.

8. რბენა:

„აჰა, გული გამიჯნურდა, მიჰხდომია ველთა რბენა“ (10,2);

„ნადირნი ტყესა შეესწრნეს, სადა ვერა რბის ცხენია“ (79,3).

რბენა (რბენისა) 1. სახელი არბენს, რბის ზმნათა მოქმედებისა — სწრაფი გადაადგილება (ადამიანისა, ცხოველისა), — სირბილი; 2. გადატ. სწრაფი სიარული // ხშირი მისვლა-მოსვლა (ქეგლ 6, 377).

9. სროლა:

„ბრძანე, ვისროლოთ, ნუ იქმო შედრეკილობა-კლებასა“ (69,2).

სროლა მოქნევით გადაგდება, ტყორცნა, ეცხლსასროლი იარაღის დაცლა (ქეგლ 6, 1146). ჩვენ მიერ დამოწმებულ ტაეპში სროლა ეცხლმსროლელი იარაღის დაცლას კი არ ნიშნავს, არამედ ისრაჰ ტყორცნას. ეს ნათლად ჩანს კონტექსტიდან. საანალიზო ტაეპი ამოღე-

¹ იხ. მ. შახათაძე, რუსთველოლოგიის საკითხები, თბ., 1966, გვ. 15-183.

² დაწვრილებით იხ. ა. შანიძე, ცოტა რამ ჰალრაქისა და ნარდის შესახებ: ჟურნ. „დროშა“, 1968, № 4.

³ ნ. ქოიავა, კულტურულ მოთხოვნილებათა დამკაყოფილების საგნები შოთა რუსთაველის პოემაში: შოთა რუსთაველი, საიუბილეო კრებული, 1966, გვ. 316.

ბულია თავიდან „ამბავი როსტევან არაბთა მეფისა“, სადაც ავთანდილ-მა და როსტევანმა პირობა დადვეს — გავიღეთ სანადიროდ, ვნახოთ, ვინ მეტს დახოცავსო. ნაძლევი ასეთი იყო: „ვინცა იყოს უარესი, თავ-შეშველი სამ დღე ვლიდეს!“ (70,4).

10. უტევანი:

„ერთსა წავსწყდი უტევანსა, წავგრძელი და წავე გრძელად“ (448,3)¹.

„უტევანი (11,18 იოვანე) არს სტადიონი, რომელსა სომეხნი ასპარეზს უწოდებენ, ხოლო ლათინნი და ელლენნი სტადიას. რომელი 143 ბიჯი იქნების“ (საბა); „სტადიონი ნახე“; „სტადიონი სარბიელი, ანუ უტევანი, რომელია 125 ნაბიჯი“ (ნ. ჩუბინაშვილი), სომხ. 125 ნაბიჯის სიგრძე. 125 ნაბიჯის ადგილი, მანძილი, სიგრძის ზომა, ეჭი“ (ნ. ჩუბინაშვილი); „მანძილი 125 ნაბიჯისა“ (ა. შანიძე).

მანძილის საზომად საანალიზო სიტყვა გვხვდება ქართულ ძეგლებში მე-9 საუკუნიდან მე-13 ს. ჩათვლით. სახარებაში ეს ტერმინი ბერძნულ სტადიონს შეესატყვისება²: „ხოლო იყო ბეთანია მახლობელ იერუსალიმსა, ვითარ ათ-ხუთ-მეტ-ოდენ უტევან“ (იოვანე 11, 18).

უტევანის შესახებ გამოთქმულია მეტად საინტერესო მოსაზრება, რომელსაც არ შეიძლება ანგარიში არ გაეწიოს. აღნიშნულია, რომ უტევანი 125 ნაბიჯს კი არ უდრის, არამედ 125 ბიჯს. ნაბიჯი ფეხის ერთი გადადგმაა, ბიჯი კი ცალ ფეხზე დგომისას მეორე ფეხით წინ და უკან გადანაცვლებით მიწვედნილი ადგილი, რომელიც ხუთი ტერფით განისაზღვრება; ბიჯი უდრის ლათინურ „პასუსს“, ხოლო ტერფი — „პედეს“. რომაული „პასუსი“ ხუთი „პედეა“, ანუ ერთი მეტრი და 48 სმ. ასე რომ, ბიჯი სხვაა, ნაბიჯი — კიდევ სხვა. ვამბობთ: „ნაბიჯით იარ!“ და არა „ბიჯით იარ!“ ამის გამოა, რომ არაზუსტად მიაჩნიათ ბიჯის განმარტება ქეგლ-ში: „ბიჯი (ბიჯისა) ფეხის ერთი გადანადგამი, — ნაბიჯი“ (1,1075), სულხან-საბა ორბელიანი კი მშვენიერად ერკვევა

¹ „ვეფხისტყაოსნის“ 448-ე სტროფის მე-3 ტაქტის სწორად წაკითხვის შესახებ რუსთველოლოგები დღემდე დავობენ. ერთმანეთს დაუპირისპირდა ხელნაწერთა ორგვარი წაკითხვა: 1. „ერთსა წავსწყდი უტევანსა“ და 2. „ერთსა წავსწყდი უტევანსა“. მაგრამ ეს დაპირისპირება ძველ გამოცემებში არ ასახულა. ამ საკითხს მთელი სიგრძე-სიგანით შევხო ივ. გიგინეიშვილი, რომელიც სინანულს გამოთქვამს იმის გამო, რომ 1966 წელს გამოქვეყნებულ პოემის სამ გამოცემაში მოხვდა არასწორი წაკითხვა: „ერთსა წავსწყდი უტევანსა“; იქვე მკვლევარი დასძენს, რომ განხორციელებულ „ვეფხისტყაოსნის“ პუბლიკაციებში ისე შევიდა არსებითი ხასიათის არაერთი ცვლილება, რომ მკითხველი საზოგადოება დღემდე არაა ინფორმირებული იმის შესახებ, თუ რამდენად საფუძვლიანი იყო მეცნიერული თვალსაზრისით ეს ცვლილებები (იხ. ივ. გიგინეიშვილი, გამოკვლევები „ვეფხისტყაოსნის“ ენის და ტექსტის კრიტიკის საკითხების შესახებ, თბ., 1975, გვ. 285-287; ამ ნაშრომზე იხ. შ. ძიძიგულის რეცენზია: ახალი რუსთველოლოგიური გამოკვლევა: ლიტერატურული აღმანახი „განთიადი“, 1976, № 1).

² ივ. ქავთაძის შვილი, ქართული საფას-საზომმეტოდნობა, გვ. 135.

ბიჭსა და ნაბიჯ ცნებებში; ბიჭში რომ ორი ნაბიჯია, უტევანი 143 ბიჭს უდრის.

„ვეფხისტყაოსანში“ უტევანი სიგრძის საზომი ერთეულია. ამ გაგებითაა ეს ტერმინი შესული კ. გამსახურდიას „დიდოსტატის მარჯვენაში“. ა. ცამციშვილის ზუსტი გაანგარიშებით უტევანი დაახლოებით 200 მეტრს უდრის¹.

11. ჩოგანი:

„ხელ-მარჯვედ სცემდეს ჩოგანსა, იხმაროს დიდი გმირობა“ (14,4).

ჩოგანი „საბურთალი კავი“ (საბა), „საბურთალი კავი ანუ კოვზი ბადისა“ (ნ. ჩუბინაშვილი), „სპარ. ბურთის გასაკრავი ჯოხი“ (იუსტ. აბულაძე), „ცხენ-ბურთში სახმარებელი ჯოხი ბურთის ასაღებად და გასაკრავად“ (ა. შანიძე); „ასპარ. — ხის ტარი კოვზისდაგვარი ბრტყელი ბოლოთი“ (ს. კაკაბაძე).

ჩვენ მოვიყვანეთ გამოჩენილი ოთხი ქართველი ლექსიკოლოგის განმარტება. ისინი ერთმანეთს კი არ უპირისპირდებიან, არამედ ავსებენ. კიდევ უფრო სრულყოფილია ეს უკანასკნელი დეფინიცი: ჩოგანი ბურთის გასაკრავი ჯოხი, ბოლოში ოდნავ მოხრილი და დაკომბლებული (ან კოვზისებური), — ხაჩი, ჭაკუნი (ქეგლ. 8,526). იმერეთში ღომის დასაგებად და ქაფის მოსახდელად ხმარობენ პატარა ნიჩაბს, რომელსაც ჩოგანი ჰქვია (მისი სინონიმია გურული ლაფერა).

მართალია, „ვეფხისტყაოსანში“ ტერმინი „ცხენბურთი“ არ არის, მაგრამ „ჩოგანის“ არსებობა მასაც გვაეარაუდებინებს. სპორტის ეს სახე („ცხენბურთი“) ერთ დროს ფართოდ იყო განვითარებული განსაკუთრებით აღმოსავლეთის ქვეყნებში, ხოლო საქართველოში, როგორც ქართული ისტორიული წყაროებისა და ეთნოგრაფიული მასალების ანალიზიდან ჩანს, ძველთაგანვე არსებობდა ცხენოსნური სპორტის ორიგინალური ფორმა ქართული ჩოგანის სახელწოდებით და რომელიც, როგორც ეტყობა, ადგილობრივ ნიადაგზე იყო ჩამოყალიბებული...

¹ ა. ცამციშვილი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 207-305; აღ. რ. ბ. ა. ძე, ცხენბურთი, თბ., 1952, გვ. 11.

„ვეფხისტყაოსნის“ გრამატიკული წყობის საკითხისათვის.

1. სახელობითი გრუნვის ერთი თავისებურება

„ვეფხისტყაოსანში“ შეინიშნება ნაირნაირი ფორმები როგორც სახელთა ბრუნებასა და ზმნათა უღლებაში, ისე სიტყვაწარმოებასა და ლექსიკაში, აგრეთვე სინტაქსში.

პროფ. ზ. ჭუბუბურიძემ „ვეფხისტყაოსნის“ მოთხრობითა ბრუნვის მაგალითზე ნათლად დაგვანახა, რომ რამდენიმე შემთხვევაში რუსთაველი არღვევს სალიტერატურო ენის ძველი ტრადიციით გაშთიკლებულ ნორმებს და შემოაქვს ისეთი ფორმები, რომელნიც ცოცხალ მეტყველებაში იჩენდნენ თავს. ასეთივე ვითარებაა საზოგადო სახელთა ბრუნებაშიც. მკვლევრის სიტყვით, რუსთაველის დროს ჯერ კიდევ ძველი ნორმები ბატონობდა, მაგრამ ამ ნორმების დარღვევა დაწყებული იყო, და რა გასაკვირია, თუ „ვეფხისტყაოსანში“ სპორადულად ახალ ფორმებსაც უჩენია თავი¹.

ანალოგიური ფაქტი დასტურდება სახელობითი ბრუნვის მაგალითზეც. ამ შემთხვევაში ჩვენ მხედველობაში გვაქვს ხმოვანფუძიანი საზოგადო არსებითი სახელები, რომელთა ბრუნებას თვით რუსთაველის ეპოქაშიც გარკვეული თავისებურებები გააჩნდა.

ცნობილია, რომ ძველ ქართულში ხმოვანფუძიან საზოგადო არსებით სახელებს სახელობითში ბრუნვის ნიშნად მოუდიოდა (ა) იოტი, რომელიც მომდინარეობს ი-საგან, იოტი (ა) გვაქვს ბრუნვის ნიშნად მთელ ძველ ქართულში. ქართული ენის წერილობითი ძეგლების უძველეს სათავეებშიც მხოლოდ იოტი (ა) გვხვდება, არსად არ ჩანს ი: დედაჲ, მამაჲ, ძმაჲ. ეს იმას ნიშნავს, რომ ი-ს დასუსტება ადრევე დაწყებულია, იგი წინ უსწრებს ჩვენი ენის წერილობითი ისტორიის დასაწყისს².

„ვეფხისტყაოსანში“ ხმოვანფუძიანი საზოგადო არსებითი სახელების სახელობითი ბრუნვა ჩვენს ყურადღებას იპყრობს პარალელურა-

¹ ზ. ჭუბუბურიძე, მოთხრობითი ბრუნვა „ვეფხისტყაოსანში“: სალიტერატურო და მწერლობა, 1962, გვ. 192-193.

² ი. იმნაიშვილი, სახელთა ბრუნება და ბრუნათა ფუნქციები ძველ ქართულში, 1957, გვ. 106.

ფორმებით. პოემაში ასეთ სახელებს სახელობითში ბრუნვის ნიშანი არა აქვთ უმეტეს შემთხვევაში, მაგრამ იშვიათად გააჩნიათ. ასეთებია: ე რ თ ა ი, ც ო ტ ა ი, მ ა მ ი დ ა ი, პ ა ტ ა რ ა ი, ყ ვ ე ლ ა ი, ყ ვ ე ლ ა კ ა რ, პ ა შ ტ ა ი. სწორედ ეს ერთეული შემთხვევებია საინტერესო ენის ისტორიის თვალსაზრისით. განვიხილოთ აღნიშნული ფორმები ცალ-ცალკე.

ე რ თ ა ი

როგორც „ვეფხისტყაოსნის“ სიმფონიიდან ჩანს, პოემაში ე რ თ ა ი ფორმა ხუთჯერ გვხვდება სხვადასხვა კონტექსტში. მოვიყვანოთ ორ მაგალითს:

„ე რ თ ა ი მიზის ასული, ნაზარდი სათუთობითა“ (64,1);

„ე რ თ ა ი შენი შერმაღინ არს მათად დასაღარებლად“ (71,3).

საანალიზო ფორმა გვხვდება აგრეთვე სტროფებში: 565,2; 590,1; 1240,4.

როგორც აღინიშნა, პოემაში გაცილებით მეტი რაოდენობით დასტურდება აღნიშნული ფორმა ბრუნვის ნიშნის გარეშე. „ვეფხისტყაოსანში“ ე რ თ ი როგორც სუბიექტი, ობიექტი, მსაზღვრელად სახელობითი ბრუნვის ფორმასთან, აგრეთვე ღროის აღმნიშვნელ სიტყვებთან, როგორც სიმფონიიდან ჩანს, 80-ჯერ გვხვდება. თუ ამას დავუმატებთ მიცემითის, ნათესაობითის, მოქმედებითის ფორმებთან ე რ თ ის ხმარების შემთხვევებსა და აგრეთვე მრავლობით რიცხვში მის გამოყენებას, ეს რიცხვი 112-მდე გაიზრდება. „ვეფხისტყაოსანში“ ჯერ კიდევ გაბატონებული მდგომარეობა უჭირავს ასეთ ფორმას:

„მათ უვის ე რ თ ი ასული, მზე ხმელთა მანათლობელი“ (1263,2);

„აბჯარი და საგებელი, ე რ თ ი ჯორი, ე რ თ ი ცხენი“ (1018,3).

„ერთაი“ ფორმაში ფუძედ „ერთა“ გამოიყოფა. „ერთა“ ფორმა, სამწუხაროდ, „ვეფხისტყაოსანში“ არ დასტურდება. საბას განმარტებით: ე რ თ ა — მხოლოდ.

განვაგრძოთ დაკვირება ანალოგიურ მაგალითებზე:

ც ო ტ ა ი

„ვეფხისტყაოსანში“ ფორმა ც ო ტ ა ი რვაჯერ გვხვდება. მოვიყვანოთ რამდენიმე მაგალითი:

„მეორე ლექსი ც ო ტ ა ი, ნაწილი მოშაირეთა“ (16,1);

„გამოისვენოს სიძემან, დაყოს ც ო ტ ა ი ხანია“ (554,2).

ჩვენთვის საინტერესო ფორმა სახელობითი ბრუნვის გარეშე ხუთჯერაა ფიქსირებული: „ც ო ტ ა ელგა მას, გლახ, სული“ (198,4); „ც ო ტ ა რამე დავინახე“ (627,2 იხ. აგრეთვე: 1128,3; 603,4. მაგალითში:

„ცოტაა, მაგრამ ყოველგნით სიკეთე-მიუწოდომელი“ (600,4) — ცოტა შედგენილი შემასმენლის სახელადს ნაწილად გვევლინება. რა თქმა უნდა, საანალიზო სიტყვა პოემაში გვხვდება, გარდა სახელობითისა, სხვა ბრუნვებშიც (მიცემითში, მოქმედებითში, ვითარებითში, ნართანთან მრავლობითის სახელობითში), მაგრამ ამჟამად მათ ყურადღების გარეშე ვტოვებთ (ზემოთ მოყვანილი სტროფი 1957 წ. გამოცემიდანა).

მ ა მ ი დ ა ი

საზოგადო არსებითი სახელი მ ა მ ი დ ა ი პოემაში ორჯერ გვხვდება. ერთი სახელობით ბრუნვაშია ი დაბოლოებით, მეორე — მიცემითშია ემფატიკური ხმოვნით. აი, ეს აღგილებიც:

„მამიდაი ქაჩი იყო, გრძნეულობა იცის კარგა“ (1585,1);

„იგი ქალი პატარაი მამიდასა გაეზარდა“ (1584,3).¹

როგორც დაკვირვება გვიჩვენებს, შ. რუსთაველი მეტად განსაზღვრულ სახელებს აყენებს სახელობით ბრუნვაში ბრუნვის ნიშნით (იგულისხმება ხმოვანფუძიანები). ისეთი საზოგადო არსებითი სახელი, როგორიცაა მ ე ფ ე, „ვეფხისტყაოსანში“ თითქმის 110-ჯერ გვხვდება სახელობით ბრუნვაში და არც ერთი შემთხვევა არ არის ისეთი, რომ გაფორმებული იყოს ბრუნვის ნიშნით.

განვაგრძოთ დაკვირვება ჩვენთვის საინტერესო ფორმებზე.

ყველა // ყველაი // ყველაკაი

„ვეფხისტყაოსანში“ განსაზღვრებითი ნაცვალსახელი „ყველა“ სახელობით ბრუნვაში სამი სხვადასხვა სახით დასტურდება: ყველა-ყველაი, ყველაკაი.

მოვიყვანოთ თითო-თითო მაგალითი:

„ქაჩი ყველა უხორცოა, რამან შექმნა ზორციელად?“ (1245,4);

„ორთავე ერთგან მოკლული ყველაი ასჯერ ოცია“ (82,1);

ვსარგებლობთ შემთხვევით და აღვნიშნავთ, რომ მკვლევარ პ. ინგოროყვას გამოცემაში აღნიშნული სტროფი ცოტა სხვაგვარად იკითხება: „ორთავე ერთგან მოკლული ყველაი ათჯერ ოცია“ (50,1)².

¹ ეს ორი სტროფი (1585, 1584) არ არის შეტანილი „ვეფხისტყაოსნის“ 1966 წ. გამოცემაში. სამაგიეროდ პოემის სასკოლო გამოცემაში კი — დატოვებულია (იხ. გვ. 496. სტროფები 1591, 1592).

² იხ. „ვეფხისტყაოსანი“, პავლე ინგოროყვას რედაქციითა და შენიშვნებით, თბ., 1953. რომელია სწორი „ასჯერ ოცია“ თუ „ათჯერ ოცია“? ეს საკითხი გარკვევას მოითხოვს.

პოემაში ფორმა „ყველა“ 7-ჯერ გვხვდება (იხ. სტროფები: 119,3; 456,4; 952,4; 1245,4; 1274,3; 1296,4; 1618,3), „ყველაი“ — 42-ჯერ (52,3; 81,1; 175,3; 229,3; 355,4; 378,4; 402,3; 464,1; 471,3; 564,2; 564,3; 682,4; 755,1; 825,3; 825,3; 858,1; 872,1; 906,1; 940,2; 1033,4; 1065,3; 1079,1; 1266,3; 1267,2; 1283,2; 1315,4; 1323,4; 1398,3; 1408,3; 1412,2; 1418,1; 1426,3; 1429,2; 1467,2; 1487,3; 1499,3; 1503,4; 1567,2; 1595,3; 1611,1; 1615,4; 1647,2), ხოლო „ყველაკაი“ — 22-ჯერ (100,3; 101,3; 171,1; 462,3; 472,4; 588,3; 589,3; 632,1; 660,2; 678,1; 1064,1; 1154,3; 1224,2; 1240,2; 1299,4; 1316,3; 1500,4; 1409,3; 1606,2; 1618,2; 1635,3; 1641,2)¹.

რას უნდა ნიშნავდეს ფორმა „ყველაკაი“? მოვუსმინოთ ჩვენს ლექსიკოგრაფებს: საბას ლექსიკონში ეს სიტყვა არ გვხვდება, სამაგიეროდ „სიბრძნე-სიტყუეში“ ფიქსირებულია ფორმა „ყველაყა“: „ყოველი მონაგები ამავე კაცსა მოვუძღვნაო და ყველაყა ვაუწყაო“².

„ყველაყა“ სიბრძნე-სიტყუის ლექსიკონში განმარტებულია, როგორც ყოველივე, ყველა (იხ. გვ. 193). ა. შანიძე სიტყვას „ყველაკაი“ ასე განმარტავს: ყველაფერი; ყველანი; იუსტიცეაბულადე — ყველა, ყველანი, სუყველა.

როგორც ჩანს, ყველაკაი და ყველაყა სემანტიკურად ერთნაირი მნიშვნელობის სიტყვებია. ვფიქრობთ, რომ ეს სიტყვები (რა თქმა უნდა, ყველაყაი ფორმასთან ერთად) თავის დროზე ცოცხალი სასაუბრო ენის კუთვნილებას წარმოადგენდა, იქიდან ჩანს შემოსული მხატვრულ ლიტერატურაში.

პაშტაი

პაშტაი ნიშნავს ბევრს, კაიძალს (ა. შანიძე), საკმაოდ ბევრს (კ. ჭიჭინაძე), საკმაოდ დიდს, კარგ ძალს (იუსტიცაბულადე), საკმაოს, დიდს (მ. კაკაბაძე). ეს სიტყვა „ვეფხისტყაოსანში“ ერთ-ჯერაა ფიქსირებული.

„დავაგდე ზღვარი ინდოთა, მევლო პაშტაი ხანია“ (424,1).

ქართულ დიალექტთაგან პაშტა დადასტურებულია: ინგილოურში (მ. ჯანაშვილი), იმერხეულში (ნ. მარი); ფრანცისკო მარია მაჯოს გრამატიკა ქართული ენისა (ლათინურად შედგენილი, გამოიცა რომში

¹ იხ. ვეფხისტყაოსნის სიმფონია, შედგენილია აკაკი შანიძის ხელმძღვანელობით, მისივე წინასიტყვაობით და გამოკვლევით, თბ., 1956, გვ. 334-335.

² სულხან-საბა ორბელიანი, სიბრძნე სიტყუისა, გ. ლეონიძის წინასიტყვაობით და ს. იორდანიშვილის რედაქციით, თბ., 1938, გვ. 75.

1643 წ., მეორე გამოცემა — 1670 წ.) ზმნისართთა შორის მოიხსენიებს ამ სიტყვას: პ ა შ ტ ა ი (ე. ი. ბევრი, დიდი)¹.

„ვეფხისტყაოსანმა“ არ იცის „პაშტაის“ გარდა სხვა ფორმა, ამ სიტყვისაგან ნაწარმოები. პ ა შ ტ ა ი ს შესახებ თ. ბ ა გ რ ა ტ ი ო ნ ი მიუთითებს: „პ ა შ ტ ა ი ხ ა ნ ი, მცირედი ღრო, არა მრავალ-დღე. ხანი — ხელმწიფე, დიდი სულთანი, ათამანის სულთანები (ესე იგი ხონთქარი ხანობით იწერებოდა)². როგორც ჩანს, თეიმურაზი შეცდა ხ ა ნ ი სიტყვის განმარტებაში. ჩვენ მიერ მოყვანილ სტროფში მან ხ ა ნ ი ხელმწიფედ გაიგო და არა ღროდ.

„ე რ თ ა ი“, „ყ ვ ე ლ ა“, „ც ო ტ ა“ და სხვა მსგავსი ფორმები ძველ ქართულში გაბატონებულია. აქ სახელობითი ბრუნვის ნიშანია იოტი (ჲ). ხმოვანფუძიან სახელებთან იოტიანი ფორმები სახელობითში ძველი ქართულისათვის ჩვეულებრივი მოვლენა იყო.

„ყ ვ ე ლ ა ი — ყ ვ ე ლ ა კ ა ი“ ფორმებში რომ ბოლოკიდური ი სრული ხმოვანია და არა იოტი, ამას ნათლად ადასტურებს ორი გარემოება: 1. სახელობითი ბრუნვის ნიშანი ი სხვა ბრუნვაში არ გადაჰყვება აღნიშნულ სახელს: „ყ ვ ე ლ ა ს ა ვ ე მოგახსენებ“ (436,4); ზატაეთს მყოფნი ყ ვ ე ლ ა ნ ი“ (380,3); „ყველაკამან თაყვანი-სცა“ (177,4) და ა. შ.

2. სწორად მიუთითებს აკად. არნ. ჩიქობავა, რომ „ეს ბოლოკიდური ი (ე რ თ ა ი, ც ო ტ ა ი, ყ ვ ე ლ ა ი...) მარცვალს ქმნის მაშინ, როდესაც ძველ ქართულში ანალოგიური მონაცემი (ძმაჲ, ღელაჲ...) დიფთონგის ნაწილი იყო და მარცვალს არ ქმნიდა)³, სწორედ ბოლოკიდური ი განაპირობებს ჩვენ მიერ გაანალიზებული სიტყვების შემცვლელი სტროფების 16 მარცვლიანობას, ი-ს გარეშე კი სტროფი 15-მარცვლიანი გამოვიდოდა, რაც შოთას პოეტიკას ვერ შეეგუებოდა.

როგორც აკად. არნ. ჩიქობავა მიუთითებს ჩვენ მიერ ზემოთ დამოწმებულ წერილში, ამჟამად ხმოვანზე დაბოლოებული ფუძეები სახელობითის ი-ს დაირთავენ ქართულშიც, გურულშიც და, რამდენადაც ცნობილია, მესხურშიც. მხოლოდ კახურშია ის მდგომარეობა წარმოდგენილი, რაც ახალ სალიტერატურო ქართულს ახასიათებს.

ფორმები: ე რ თ ა ი, ც ო ტ ა ი, მ ა მ ი ღ ა ი, პ ა ტ ა რ ა ი, ყ ვ ე -

¹ არნ. ჩიქობავა, „პაშტაი“ სიტყვის მნიშვნელობისათვის „ვეფხისტყაოსანში“: საქ. სსრ უმაღლესი სასწავლებლების ქართული ენის კათედრათა VI რესპუბლიკური სამეცნიერო-მეთოდური კონფერენცია, მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები, 1965, გვ. 6; იხ. აგრეთვე არნ. ჩიქობავა, ძველისა და ახალი ქართულის კომპონენტებისათვის „ვეფხისტყაოსნის“ ენის მორფოლოგიურსა და სინტაქსურ სტრუქტურაში: ივე, XV, 1966, გვ. 5-32.

² იხ. თეიმურაზ ბაგრატიონი, განმარტება პოემა „ვეფხისტყაოსანისა“, გვ. 53.

³ იხ. არნ. ჩიქობავა, დიალექტიზმების საკითხისათვის „ვეფხისტყაოსანში“, ენიმკის მოამბე, III, 1938, გვ. 225.

ლ ა ი. ყ ვ ე ლ ა კ ა ი, პ ა შ ტ ა ი¹ ცოცხალი სასაუბრო ქართული ენის კუთვნილება იყო. მსგავსი ფორმები ამჟამადც დასტურდება კილოებში. [ა]-ს შემცველ ლიტონგთა რღვევის მეორე გზას — [ა] სრულ-ხმოვნად ქცევას უნდა ასახავდეს „ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტში დადასტურებული: ერთაი, ცოთაი, პაშტაი, ყველაი, ყველაჟაი, — წერს ზ. სარჯველაძე თავის წიგნში „ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის საკითხები“ (თბ., 1975, გვ. 44).

2. — ძი ნაწილაკი

ნაწილაკი ჰქვია დამოუკიდებელი მნიშვნელობის უქონელ ბგერას, ბგერათა კომპლექსს თუ სიტყვას, რომელიც ერთვის წინადადების წევრს ან მთელ წინადადებას და მნიშვნელობას უცვლის მას რაიმე მხრით.²

ზოგი ნაწილაკი წინ ერთვის სიტყვას, ზოგი — მოსდევს. ზოგი ნაწილაკი მარტო ზმნასთან იხმარება, ზოგი — სახელთან, ზოგიც — ყოველგვარ სიტყვასთან. ზოგი ნაწილაკი ცალკე იწერება, ზოგი — სიტყვასთან ერთად და ზოგიც ღეფისით გამოიყოფა.

ფუნქციითაც მრავალფეროვანია მეტყველების ეს ნაწილი. ერთსა და იმავე ნაწილას ზოგჯერ სხვადასხვა მნიშვნელობა აქვს.

„ვეფხისტყაოსანი“ მდიდარია ნაწილაკებით. აქ გვხვდება: კ ი თ ხ ვ ი თ ი ა ნ ა წ ი ლ ა კ ი: მაგრა იცია მიზეზი“ (126,3); გა ძ ლ ი ე რ ე ბ ი თ ი ა ბ ა: „ამის მეტსა ნუ იქმ ა ბ ა“ (370,1); უ ა რ ყ ო ფ ი თ ი ა რ, ა რ ა: „არ შეამოკლოს ქართული“ (14,3); „ვისცა ეს სრულად ა რ ა სკირს“ (23,4); ნ ა ტ ვ რ ი თ ი ბ ა რ ე, ბარე-მცა-ბარემ: „ახლოს-მცა ვნახეთ ბ ა რ ე ო!“ (1226,2). შდრ. ა. შ ა ნ ი ძ ე, ქართ. გრ. საფუძ., (გვ. 633); კ ი თ ხ ვ ი თ ი გ ა ნ ა: „გ ა ნ ა რ ა ზ ო მ ც ა ძ ნ ე ლ ი ა“ (342,2); მ ი გ ე ბ ი თ ი ღ ი ა, ღ ი ა ღ მ ე რ თ ო: „ღ ი ა გასცა საბოძვარი“ (120,3); „ღ ი ა, ღ მ ე რ თ ო, ბრძანება ვქმენ მეცა თქვენი“ (432,3); დ ა ე ქ ე ე ბ ი ს ვ ი თ ა მ ც ა, ვ ი თ ა მ ც ე: „ვ ი თ ა მ ც ა ჰადრა მტერობა“ (38,4); „ვ ი თ მ ც ა არა დამეჭრა“ (785,1) (წარმომდგარია ასე: ვითარმცა → ვითამცა → ვითომც → ვითომ. ო მიღებულია ა-საგან მომდევნო მანის გავლენით (ა. შ ა ნ ი ძ ე); უ ნ ა ხ ა ო ბ ი ს თ უ რ ე, თ უ რ: „დავიჭერებ, იყო თ უ რ ე უჩინარი“ (133,3); „ჰე ვაზირო, შეგეტყვების, სიყვარული არ თ უ რ იცი“ (748,2); ი გ ი კ ი თ ხ ვ ი თ ს ი ტ ყ ვ ა ს მიმართებითად აქცევს: „სადა ი გ ი მისნი სპანი დაეყარნეს“ (675,1); ნ ა ტ ვ ი რ თ ი მ ც ა, მ ც ე: „რ ა ს ა-მ ც ა ვინ იაზრებდა“ (1182,4); „ნ ე ტ ა-მ ც ყოლა არ შემოგმცნებოდი“ (1570,1); ღ ა ი გ ი ვ ე ა, რ ა ც „მხოლოდ“: „ცოცხალ ხარ-

¹ შდრ. არნ. ჩიქობავა, პაშტ-სიტყვის მნიშვნელობისათვის ვეფხისტყაოსანში: შოთა რუსთაველი, საიუბილეო კრებული, თბილისის უნივერსიტეტის გამოცემლობა, 1966, გვ. 339-340; პაშტაის სემანტიკის შესახებ რუსთველოვთა შორის აზრთა სხვადასხვაობა ამჟამადც გრძელდება.

² ა. შ ა ნ ი ძ ე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, 1953, გვ. 627.

ლა (353,2); ნაწილაკი ყ ე „მონანი-ყე მთარმიდეს“ (77,3) და სხვ.

პოემაში სრულებით არ გვხვდება ისეთი ნაწილაკები, როგორიცაა: ღ ა, ა კ ი, ე გ ე ბ, ე გ ე ბ ის, ვ ი ნ ძ ლ ო, თ ი თ ქ ო ს, თ ი თ ქ ო, ლ ა მ ის, მ ა ი ნ ც, მ ე, ნ ე ტ ა ვ ი, ნ ე ტ ა, ო დ ე, ზ ო ლ ო, უ კ უ ე და სხვ.

სამაგიეროდ დასტურდება ნაწილაკი — ძ ი, რომელიც არ იცის ახალმა ქართულმა სალიტერატურო ენამ და მისმა დიალექტებმა. პროფ. ვ. თ ო ფ უ რ ი ა მ სპეციალური გამოკვლევა უძღვნა ამ ნაწილაკს. მკვლევრის სიტყვით, ხნოვანებით იგი ერთ-ერთი უძველესი ნაწილაკია: დასაბამი უჩანს ჰაემეტ ტექსტებში, დასასრული კი XVIII საუკუნის მხატვრულ თუ სამეცნიერო ხასიათის თხზულებებში. გავრცელებულობით ერთ-ერთი იშვიათად ხმარებული ნაწილაკია. მთელ რიგ ძეგლებში სრულებით არ მოიპოვება, სადაც არის, თითო-ოროაა. მისი აზრით — ძ ი ნაწილაკს შესატყვისობით უდავო ეკვივალენტი არ ეძებნება მომე ენებში. რაც მოინახა, ის უფრო მორფოლოგიური ბადალი ჩანს.

ადგილმდებარეობით უმეტესად დამოკ. წინადადებაში შეიწინებია. ძალიან ზმირად თან ახლავს დამოკ. წინადადების წევრ-კავშირებს, როგორიცაა: ვინ, რაი, ოდეს... აგრეთვე ვითარ... იხმარება ზმნასთანაც, სახელთანაც, მარტივ წინადადებაში კი შორისდებულა.

პროფ. ვ. თ ო ფ უ რ ი ა ს თანახმად, შედგენილობით პირვანდელია — ძ ი, გვიანდლობა ეტყობა — ძ ი ნ სახეს (უკანასკნელი იშვიათიცაა), — ძ კი უთუოდ ლექსთწყობით არის გამოწვეული. მკვლევარი ჩვენს ლექსიკოგრაფებთან (საბა, დ. ჩუბინაშვილი) ეძებს — ძ ი ნაწილაკის მნიშვნელობის ახსნას და გამოაქვს დასკვნა, რომ ლექსიკოგრაფებს მისი მნიშვნელობა სხვადასხვანაირად ესმით. პატივცემული მეცნიერის აზრით, — ძ ი არ უნდა იყოს ვ ი ნ ძ ლ ო სიტყვისაგან მომდინარე. ვინძლო კომპოზიტია და შედგება: ვინ (იცობაა?) შეიძლო: ყოველ შემთხვევაში ძ ლ ო ნაწარმოები ზმნაა ძ ა ლ სახელისაგან. არ ეტყობა, რომ — ძ ი გადმონაშთი იყოს (განაწილაკების გზით) გარდაუვალი ზმნისა: ძევს (დევს), ძალუძს (ძალი უდევს). ძ ი-ს ფუნქცია მის წარმოშობას ზმნისაგან მხარს არ უჭერს.

მაშ, რაა იგი? — სვამს კითხვას პროფ. ვ. თ ო ფ უ რ ი ა და ასეთ პასუხს იძლევა: ჩანს, რომ — ძ ი = თ უ. მართლაც, თავისი ადგილმდებარეობითა და ფუნქციით — ძ ი სხვა არაფერია, თუ არა დამოკიდებული წინადადების კავშირი თ უ. ამის შესაბამისად ვ ი ნ ძ ი გადმოითარგმნება როგორც თ უ ვ ი ნ, რ ა ძ ი — თ უ რ ა, ვ ი თ ა რ ძ ი — თ უ ვ ი თ ა რ, თ უ რ ო გ ო რ, ნ ე ტ ა რ ძ ი — ნ ე ტ ა რ-თ უ.

ამგვარად, — ძ ი ნაწილაკის მნიშვნელობაა¹. თუ ეს მოსაზრება გაზიარებულია ქართველ ენათმეცნიერთა მიერ.

¹ ვ. თ ო ფ უ რ ი ა, — ძ ი ნაწილაკი ქართულში: ენიკის მოამბე, 14, თბ., 1944.

როგორ, რა ფუნქციით არის წარმოდგენილი—*ძი* ნაწილაკი „ვეფხისტყაოსანში?“ პოემაში სულ რაღაც ექვსიოდნე შემთხვევაა მისი ხმარებისა. იგი გაბნეულია სხვადასხვა თავში.

იმ ადგილას, სადაც აღწერილია „ტარიელისა და ნესტან-დარეჯანის თათბირი და გამორჩევა“, იმით გაჯავრებულ-გაბრაზებული ნესტანი, რომ თანხმობა განუცხადებია, დასტური მიუცია ნესტანის ზვარაზმშა მეფის შვილზე გათხოვების თაობაზე, ტარიელს მიახლის: „რადგან დამთმე, მეცა დაგთმობ, ვინ *ძი* უფრო დაზიანდეს!“ (529,4). აქ *ვინ ძი* ნიშნავს თუ *ვინ*, ე. ი. ვნახოთ, თუ ვინ უფრო დაზიანდება, სხვაგვარად, თუ ვინ წააგებსო.

— *ძი* ნაწილაკი ერთგან გამოყენებულია როსტევან მეფის ამბავშიც: „მერმე გამოჩნდეს მოედანს, *ვინ ძი* უთხრობდენ ქებასა!“ (69,4). მაშასადამე, ამ ორ მაგალითში — *ძი* ნაწილაკი *ვინ* კითხვით ნაცვალსახელს ახლავს, მაგრამ სხვადასხვა ბრუნვის ფორმასთან — პირველ შემთხვევაში *ვინ* სახელობითშია, მეორეგან — მიცემითში.

პოემაში ერთადერთი მაგალითია ისეთი, სადაც — *ძი* რა კითხვით ნაწილაკთანაა ნახმარი. როცა ავთანდილი როსტევან მეფეს გამოემშვიდობა, ვაზირთან დაიწყო საუბარი. აქ, სხვათა შორის, ვკითხულობთ:

„ვინცა კაცმან კადნიერად პატრონსა რა მოახსენოს,
ჩემნი დღენი მასმცა ადგან, რა *ძი* ვითა გაისვენოს!“ (764,3-4).

საყურადღებოა, რომ ჩვენ მიერ გაანალიზებულ მაგალითებში — *ძი* ნაწილაკი ყოველთვის რთული ქვეწყობილი წინადადების ერთ კომპონენტში, სახელდობრ დამოკიდებულ წინადადებაშია. ასე იყო ეს ძველ ქართულშიც: მაგალითად: „შევიდა მათა გულის სიტყუაჲცა: *ვინ* — *ძი* იყოს უდიდეს შორის მათსა?“ (ლუკა, 9, 46 DE).

— *ძი* ნაწილაკი „ვეფხისტყაოსანში“ სრულიად არ გვხვდება მეტყველების ისეთ ნაწილებთან, როგორიცაა არსებითი, ზედსართავი, რიცხვითი სახელები, ასევე არ ვხვდებით მას ზმნებთან. სამაგიეროდ შეინიშნება ისეთ სიტყვასთან, რომელიც ძველ ქართულში გამოყენებული იყო წმინდა მამათა ეპითეტად. ესაა *ნეტარ*, რომელიც ხშირად იხმარება ძველ ქართულში: „*ნეტარ* იყვნენ გლახაკნი სულითა“ (მათე, 5,3)¹; „*ნეტარი* მამანი ჩუენნი“².

მიუხედავად იმისა, რომ ძველ ქართულში ხშირად გვხვდება *ნეტარ* სიტყვა. — *ძი* ნაწილაკით მისი ხმარება იშვიათად შეინიშნება. მ. რუსთაველი *ნეტარი* ფორმას სამჯერ ხმარობს მთელ პოემაში:

¹ ახალი აღთქმამ უფლისა ჩუენისა იესო ქრისტესი, საკათალიკოსო საბჭოს გამოცემა, თბ., 1963, გვ. 11.

² ცხორებამ იოვანესი და ეფთუმესი, 1946, გვ. 3, 1.

„სიცოცხლე ანუ სიკვდილი გარდმიწედეს, ნეტარძი, ოდეს“ (1088,4);

„ნეტარძი ვინ სისხლი მისი შემახვრიტა ერთი თასი“ (1205,4);

„ახ, ნეტარძი მთახელთა ვაგლახ თქვენსა ვერა-მკერეტსა“ (1443,4).

ეს მაგალითები იმით იპყრობს ჩვენს ყურადღებას, რომ აქ — ძი ნაწილაკი რთულ ქვეწყობილ წინადადებაში კი არ შედის, არამედ პარტიკულში. ეს კი არც თუ ისე ხშირი მოვლენაა ძველ ქართულში.

როგორც აღინიშნა, ნეტარ წმინდა მამათა ეპითეტი იყო ძველად ისევე, როგორც სანატრელ: „ამათ ღირსთა და სანატრელთა მამათა ჩუენთა“.

ნეტარძი ერთი შეხედვით მოგვაგონებს ნეტავი, ნეტა [წარმომდგარია ამისაგან: ნეტარ ვინ. ამიტომაც, რომ მასთან მე-3 სუბ. პირის ფორმა იხმარება (ა. შანიძე)] ნატვრით ნაწილაკს. სინამდვილეში კი ნეტარძი არაა ნეტავი, ნეტა-ს ფონეტიკური სახესხვაობა.

საბას აღნიშნული აქვს ჩვენთვის საინტერესო ფორმის შესახებ შემდეგი: „ნეტარძი ნატრა რასამცა“². ასევე ესმის ნეტარძი-ს სემანტიკა ნიკო ჩუბინაშვილს: „ნეტართუ, ნეტარძი, ნეტარა желателъно знать“³.

მაგრამ „ვეფხისტყაოსანში“ ნეტარძი ფორმა სხვა მნიშვნელობითაც, კერძოდ სახელის გაგებითაც გვხვდება, სადაც ნეტარძ ფუძეა, ხოლო ბოლოკიდური ი — ბრუნვის ნიშანი: „ნეტარძი გვაქესო, მეგრძოლნი მით ჩვენნი ვაგლახ არიან“ (488,3).

აღნიშნული სიტყვა ერთჯერ ნათესაობითი ბრუნვის ფორმითაც გვხვდება: „მაშინ მეტად გაამრავლოთ თქვენ ბრძანება ნეტარძისა“ (1169,4).

კ. ჭიჭინაძეს ნეტარძი ესმის, როგორც ნეტავი (იხ. „ვეფხისტყაოსანი“, კ. ჭიჭინაძის გამოცემა, 1926, გვ. 663), ხოლო იუსტიანე აბულაძე ასეთ განმარტებას იძლევა: „ნეტარძი სახარბიელო მდგომარეობა, ნეტავი კი, სანეტარო ყოფა“ (იხ. შ. რუსთაველი, „ვეფხისტყაოსანი“, 1951, ლექსიკონი, გვ. 375). ჩვენი აზრით, ზუსტად სწორად ესმის გაანალიზებული სიტყვის მნიშვნელობა ა. შანიძე⁴.

სპეციალურ ლიტერატურაში შენიშნულია, რომ — ძი ნაწილაკის ეკვივალენტია სევანური დო. თუ გავიხსენებთ წესს, რომ დ → ძ: დევს → ძევს, უნდა ვიფიქროთ, რომ — ძი ნაწილაკის პირვანდელი სახე იქნებოდა — დი, ე. ი. დი → ძი⁵.

1 იხ. იქვე, 30,1; ა. შანიძე, გიორგი მთაწმინდლის ენა, გვ. 122, 131.

2 სულხან-საბა ორბელიანი, ქართული ლექსიკონი, 1928, გვ. 257; შტრ. სიტყვის კონა, 1949, გვ. 485.

3 იხ. ნ. ჩუბინაშვილი, ქართული ლექსიკონი, ალ. დლონტის რედაქციითა და გამოკლევით, 1961, გვ. 319.

4 იხ. „ვეფხისტყაოსნის“ სიმფონია, გვ. 252, 384.

5 იხ. ე. ბაბუნაშვილი, ნაწილაკები ძველ ქართულში, ავტორეფერატი (რუსულ ენაზე), თბ., 1954, გვ. 11.

„ვეფხისტყაოსანში“-ში ნაწილაკის ხმარების შეზღუდულობის მიუხედავად, იგი განსაზღვრული მხატვრული ფუნქციის მატარებლად გვევლინება. ჩვენი აზრით, შ. რუსთაველი -ძი ნაწილაკითაც ახერხებს სიტყვათა ეკონომიას, სიმჭიდროვეს, გრძელი სიტყვის მოკლედ თქმას (შდრ. ვ ი ნ ძ ი თ უ ვ ი ნ ; რ ა ძ ი თ უ რ ა ; ნ ე ტ ა რ ძ ი ნ ე ტ ა რ თ უ). ამდენად, იგი პოემაში გარკვეული პოეტური დანიშნულების მქონეა.

8. ტ მ ე ს ი

ტმესი საინტერესო გრამატიკული მოვლენაა, დამახასიათებელია როგორც იბერიულ-კავკასიური, კერძოდ ქართველური, ისე ინდოევროპული ენებისათვის. „ყველაზე მნიშვნელოვანი განსხვავება ინდოევროპულ და ქართველურ ენებს შორის ამ თვალსაზრისით ის არის, რომ ევროპულ ენებში ფართოდაა გავრცელებული ენკლიტიკური ნაცვალსახელები მაშინ, როდესაც ანალოგიური ენკლიტიკები ქართველური ენებისათვის არსებითად უცხოა. განსხვავება იმით აიხსნება, რომ პირის პრეფიქსები, როგორც მორფოლოგიური წარმოების საშუალებანი, მხოლოდ ქართველურ ენათა კუთვნილებას წარმოადგენენ“¹.

ტმესი ძველი ქართულის მოქმედი მორფოლოგიური მოვლენა იყო. იგი დოკუმენტურად დადასტურებულია V—XI საუკუნეების როგორც ნათარგმნ, ისე ორიგინალურ ძეგლებში; სპეციალისტები მიუთითებენ, რომ ტმესი ქართულში არ არის ბერძნულიდან შემოსული მოვლენა, იგი ქართულ ნიადაგზეა წარმოშობილი, რომელიც გენეტურად სიტყვათა თანამიმდევრობასა და ზმნისწინის ჩამოყალიბების პროცესს უკავშირდება. XII საუკუნიდან ქართულ სალიტერატურო ენაში მომხდარი დიდი ძვრები ტმესსაც დაეტყო. ამიტომაც XI—XII საუკუნეების ძეგლებში იგი ნაკლებად გვხვდება. „ამირანდარეჯანიანში“, „ვისრამიანსა“ და „რუსუდანიანში“ ტმესის ერთეული შემთხვევები გვაქვს. XVII საუკუნიდან ტმესი თითქმის აღარ გვხვდება².

თანამედროვე ქართულში ტმესის მხოლოდ შორეული მოგონება გვაქვს, რამდენადაც ზმნა და ზმნისწინი მაინც იყოფა პირის, ქცევისა და გვარის ნიშნებით ან მიმღეობათა აფიქსებით. მაგრამ ეს მხოლოდ მოგონებაა და არა ტმესი, რადგანაც ამ შემთხვევაში ზმნა და ზმნისწინი ცალკე ერთეულებად არავის ესმის; ა. შ ა ნ ი ძ ე ამის საილუსტრაციოდ ასახელებს სიტყვას „გ ა ც ა მ ტ ვ ე რ ე ბ ა“, მაგრამ ამ სიტყვას, როგორც ამას პატივცემული მეცნიერი მიუთითებს, არავითარი კავში-

¹ ქარლ ჰორსტ შმიდტი, ტმესი ქართველურ ენებში და მისი ტიპოლოგიური პარალელები ინდოევროპულ ენებში: თბილისის უნივერსიტეტი გიორგი ახვლედიანს, თბ., 1969, გვ. 105.

² თ. ც ქ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, ტმესი ძველ ქართულში: მაენე, 1966, № 5, გვ. 130-142.

რი აქვს ტმესთან: ზმნა ნაწარმოებია შერწყმული სახელისაგან (ნა-
ცარმტვერი): გაა/ნა/ცა/რ/მტვერა; ე. ი. ნაც-
რად და მტერად აქცია. აქ რომ ტმესი იყოს, გვექნებოდა: გა-ცა-ამტ-
ვერა¹.

საგულისხმოა, რომ ქართველური ენებიდან ტმესი დამახასიათებ-
ელი სვანურისათვის, კავკასიური ენებიდან კი — აფხაზურ-ადიღეური-
სათვის².

ტმესის ფორმები ქართულში შემჩნეული ჰქონდა ანტონ პირველს³.
მაგრამ ყველაზე უფრო გამოკვეთილად იგი წარმოდგენილია პლ. იოსე-
ლიანის გრამატიკაში⁴. მართალია, იგი ამ მოვლენას არც ტმესით,
არც სხვა რაიმე ტერმინით არ აღნიშნავს, მაგრამ, რაც მთავარია, თე-
ონ მოვლენა შეუმჩნეველი არ დაუტოვებია⁵.

ტერმინი ტმესი წარმოშობით ბერძნულია (tmesis) და ქართუ-
ლად ნიშნავს გაკვეთას. ტმესს ეძახიან შედგენილი ან წინდებულისა
სიტყვის გაკვეთას სხვადასხვა ელემენტით. ქართულ სპეციალურ ლი-
ტერატურაში ტმესი პირველად შენიშნა ნ. მარმა⁶, მისი შემოტანა
და ქართულ გრამატიკაში დამკვიდრება კი დაკავშირებულია ა. შანიძის
სახელთან. მანვე მიაქცია ყურადღება ტმესის მოვლენებს „გეფხისტყა-
ოსანში“. ა. შანიძემ გაათავსა ტმესის შინაარსი და ამით აღნიშნა
არა მარტო სიტყვის გაყოფა, არამედ დამოუკიდებელი მნიშვნელობის
მქონე სიტყვითა ორგანული ერთიანობის გაკვეთაც⁷; ა. შანიძეს მსაზღ-
ვრელ-საზღვრულის გათიშვა სხვა სიტყვებით არსებითად ტმესად მია-
ჩნია; მაგ., „მას თინათინის შვენება ჰკლვიდის წამწამთა ჯარი-
სა“ (41,4), რაც ამას ნიშნავს: მას ჰკლავდა ხოლმე შვენება თინათი-
ნის წამწამთა ჯარისა. მსაზღვრელსა და საზღვრულს შორის
ჩასმულია ორის სიტყვა: „მშვენება ჰკლვიდის“⁸.

ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის VI ტომში (იხ. გვ. 1312)
ტმესის შესახებ ვკითხულობთ: „ტმესი პოეტური ხერხი: ორი ერთ-
მანეთთან მჭიდროდ დაკავშირებულ სიტყვას შორის სხვა სიტყვის ან
ზმნისწინა და ზმნას შორის რაიმე ნაწილაკის, ნაცვალსახელის ჩასმა

1 ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, თბ., 1953, გვ. 267.

2 თ. ცქიტიშვილი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 130.

3 ანტონ I, ქართული ლრამატიკა, 1885, გვ. 160.

4 პლ. იოსელიანი, პირველ-დაწყებითი კანონი ქართულისა და ლრამა-
ტიკისა, 1863, გვ. 71.

5 ირ. ვეშაპიძე, ზმნისწინი ქართულ გრამატიკულ ლიტერატურაში: თსუ
შრომები, ტ. 93, ფილოლოგიურ მეცნიერებათა სერია, ცალკე ამონაბეჭდი, თბ., 1961,
გვ. 12-13.

6 Н. Я. Марр. Грамматика древнеинтературного грузинского языка,
Ленинград, 1925, § 208.

7 ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები; თბ., 1953, გვ. 266.

8 იქვე, გვ. 266.

ფრაზის გასაძლიერებლად“. მართალია, ტმესის საშუალებით ხდება ფრაზის გაძლიერება, მაგრამ ამავე დროს პოეტი ამით ახერხებს აზრის მაქსიმალურ კონდენსაციასა და ეკონომიას, როგორც ეს თავის დროზე შენიშნა ვ. უ. კ. ბერიძე. ეს რომ ასეა, ამაში ნათლად დავრწმუნდებით კონკრეტული მაგალითების ანალიზისას:

„ამოა კარგი ლაღობა, ლაღსა შე-ვე-იქმს ლაღებად“ (1375,4);

„წიგნი და კიდე რიღისა იცნა და გა-ც-ა-შალა მან“ (1340,1);

„გველნი მოშლით მოეყენეს, ბალი შეღმა შე-რ-ე-შენ და“ (1158,3).

მოყვანილი წინადადებების უბრალო დაკვირვებაც კი გვიჩვენებს, რომ სწორედ ტმესიანი ზმნების საშუალებით აღწევს პოეტი არა მარტო ფრაზის გაძლიერებას, არამედ მის სიმკვრივეს, ეკონომიას, გრძელი სიტყვის მოკლედ თქმას. ამ თვალსაზრისით „ვეფხისტყაოსნის“ შესწავლა მრავალსაგულისხმო ჩვენებას იძლევა შ. რუსთაველის მხატვრული ენის თავისებურებათა გარკვევისათვის¹.

შ. რუსთაველი ტმესისათვის იყენებს არა ყოველგვარ ნაწილაკსა და ნაცვალსახელს, არამედ ზოგიერთს. ნაწილაკთაგან პოემაში ტმესის გამოსახატავად გამოიყენება ვე, ცა, ვით(ა), რე, ხოლო ნაცვალსახელთაგან—ვინ („ვინმეს“ მნიშვნელობით) და რა სამართლიანობა მოითხოვს აღვნიშნოთ შემდეგი: თუ რა და რა ნაწილაკები და ნაცვალსახელი გვხვდება ტმესის შემთხვევაში შ. რუსთაველთან, აღვნიშნული აქვს ა. შანიძეს, მაგრამ პატივცემულ მკვლევარს არა აქვს მითითებული ის, რომ პოემაში მათ შორის რე ნაწილაკიც დასტურდება.

ყველაზე მეტადაა ამ მიზნით გამოყენებული მცა(ცა) ნაწილაკი, რომელიც მოითხოვს თხრობითიკლოიან მწკრივის ფორმას. როგორც „ვეფხისტყაოსნის“ სიმფონიიდან ჩანს, პოემაში ტმესისათვის მარტო —ცა ნაწილაკი გამოყენებულია ორმოცჯერ. ჩვენ მხოლოდ ორიოდ მაგალითის მოყვანით დავკმაყოფილდებით:

„ეგ სიტყვა დაასრულა, ყმამან სულთქნა, ა-ც-ა-ტი რა და“ (914,4);

„აწ აგრე გაყრა ძნელია, ვით მაშინ შეყრა და-ც-ა-მ დის“ (953,3);

„ქმარი რა მიგრძნობს, მო-ც-ა-მ კლავს, ველარა მომეფერების“ (1151,3).

„ვეფხისტყაოსანში“ ტმესის გადმოსაცემად — მცა ნაწილაკის ხმარების ორიოდ შემთხვევა გვაქვს. რა თქმა უნდა, გაცილებით მეტია ამ მიზნით —ცა ნაწილაკის გამოყენების შემთხვევები:

„იტყვის: „ნეტარ, მიჯნურობა არ დამაჩნდეს, და-მ-ც-ა-ვ ფარე“ (732,2);

„როშაქ ბრძანა: „მო-ც-ა-ვ იწმკლას, შე ტირილსა არ დავხვდები“ (1123,1).

¹ ტმესზე დაკვირვებას შეუძლია გარკვეული სამასახურის გაწევა პოემის ტექსტის დადგენაში. იხ. ალ. კინკარაული, ტმესი და მისგან გამოწვეული ზოგი გაუგებრობა „ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტში: შოთა რუსთაველი, საიუბილეო კრებული, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბ., 1966, გვ. 193—197.

-მცა ნაწილაკი შედგენილობით რთული სუფიქსია და წარმოდება -მ და -ცა ნაწილაკებისაგან... რთული -მცა სუფიქსი ძე. ქართულში მნიშვნელობას უძლიერებს იმ სიტყვას, რომელსაც ის დაერთვის ხოლმე¹.

საყურადღებოა ის ფაქტი, რომ „იუსტ. აბულაძემ პირველთაგანმა აუღო ალღო „ვეფხისტყაოსნის“ ენისათვის ისეთ დამახასიათებელ თავისებურებას, როგორიცაა — მცა ნაწილაკის სინტაქსური ფუნქცია წინადადებაში და ხელნაწერებზე დაყრდნობით უკვე 1913 წლის გამოცემაში აღადგინა მრავალი დამახინჯებული ადგილი“².

საგულისხმოა ერთი გარემოება: ტმესის შემთხვევები არა მარტო ზმნებში დასტურდება, არამედ ნაზმნარ სახელებშიც. ამის შესახებ ა. შანიძე ჯერ კიდევ ამ სამი ათეული წლის წინათ წერდა, რომ „ასეთი რამ (ე. ი. ტმესი — რ. შ.) შეიძლება უპირო ზმნაშიც შეგვხვდესო“ და მოჰყავს ერთი მაგალითი („შე-რე-დგი-ნებად“) ჰაემეტრ პალიმფსესტებიდან³. ანალოგიური მაგალითები „ვეფხისტყაოსანშიც“ გვხვდება:

„ავლა ნუ მიქმ ერთგულობასა გამტეხლად, და-ცა-მ-ღე-წე-ლა-ღ (1483,4).

„მას მისცა მონა ღიაცმან წინამძღვრად, წა-ცა-მ-ყ-ე-ა-ნ-ე-ლა-ღ“ (1111,1).

მართალია, ძალზე ცოტა გვხვდება ისეთი შემთხვევები, როცა სახელზმნებშია ტმესი, მაგრამ ერთეული მაგალითებიც კი იმაზე გვანიშნებენ, რომ ეს პოეტური ხერხი მხოლოდ და მხოლოდ ზმნების კუთვნილება როდი ყოფილა.

არც თუ ისე იშვიათია — ვე ნაწილაკის გამოყენების შემთხვევები. ტმესისათვის; მაგალითები:

„აწ გა-ვე-ა-ძ-ღ-ო სოფელმან ასმათ, აღრითგან შვიერი“ (1354,4);

„მოველოდი, არა მესმა, შმაგი უფრო გა-ვე-ე-ვე-შ-მა-გ-ღ-ი“ (590,3);

„ამოა ქარგი ლაღობა, ლაღსა შე-ვე-ე-ი-ქ-მ-ს ლაღებად“ (1375,4);

ანალოგიური მაგალითები: ა-ვე-ე-ა-ვ-ხ-ს-ნ-ა (772,3 გა-ვე-ე-ხ-დ-ა (1345,4), და-ვე-ე-ბ-რ-უ-ნ-დ-ე-ს (742,3), და-ვე-ე-ჯ-და (1662,3) და ა. შ.

„ვეფხისტყაოსანში“ ხშირად ზმინისწინსა და ზმნას შორის ჩასმულია და ნაწილაკიც, რომელიც მნიშვნელობით უახლოვდება „მხოლოდ“-ს, ამის ხუთი შემთხვევა დასტურდება პოემაში. მოვიყვანოთ სა-

¹ ა. შანიძე, — „მცა“ ნაწილაკი ძველს ქართულში: ჟურნ. „პროვოტე“, № 1, 1918.

² სარგის ცაიშვილი, ვეფხისტყაოსნის ტექსტის ისტორია, ტ. I, თბ., 1970, გვ. 92; იხ. აგრეთვე გ. ქარტოზია, ვეფხისტყაოსნის ტექსტის საკითხები, თბ., 1975, გვ. 48—49.

³ იხ. ა. შანიძე, აღ. ბარამიძე, ილ. აბულაძე, ძველი ქართული. ენა და ლიტერატურა, II გამოც., 1935, გვ. 018.

თანადო მაგალითებთს კონტექსის გარეშე: შე-ლა-მრჩებიან (350,4), შე-
ლა-გ ც ა დო (475,3); შე-ლა-გება (484,4), გა-ლა-გვლენოდეს (499,4).
მო-ლა-მნახვიდეს (852,3).

ასევე ხშირია ვით (ა) ნაწილაკის გამოყენების შემთხვევებიც.
იგი გვიჩვენებს, რომ მოუბარს ეეჰვება ნათქვამის სინამდვილე (ა. შ ა-
ნ ი ძ ე); მაგალითები:

„მო-ვ ი თ ა-ჰ ლ ა ვ ი მა კაცსა, წადი, მოკალ მალვით ღამით“
(1107,2);

„ფატმან ხათუნს მოსვლა მისი, შე-ვ ი თ-ვ ა ტ ყ ვ ე, არ ეწყინა“
(1076,4).

პოემაში იშვიათად შეინიშნება რა და ვ ი ნ საკავშირებლების
გამოყენება ტმესიანი ფორმის საწარმოებლად.

„გველნი მოშლით მოეცენეს, ბალი შეღმა შე-რა-შენდა“ (ჩრმშ, გ).
(საგულისხმოა, რომ „ვეფხისტყაოსნის“ ვახტანგისეულ გამოცემაში
ასე იკითხება, სხვაგან კი დაბეჭდილია: „შ ე-რ ე-შ ე ნ დ ა“).

ტმესის წარმოსაქმნელად იშვიათად, მაგრამ მაინც პოემაში დას-
ტურდება კითხვითი ნაცვალსახელი ვ ი ნ, რომელიც მნიშვნელობით
იგივეა, რაც „ვინმე“:

„წა, ესე ჰყადრე მეფესა, შე-ვ ი ნ-ვ ი დ ო დ ე ს ვირეო“ (743,2).

საინტერესოა, რომ რამდენიმე შემთხვევა დასტურდება ისეთი, რო-
ცა ნაწილაკი და კავშირიც ერთდროულადაა ერთსა და იმავე წინადა-
დებაში გამოყენებული ტმესის წარმოსაქმნელად:

„როშაჲ ბრძანა: „მო-ც ა-ვ ი ნ-მ კ ლ ა ვ ს, მე ტირილსა არ
დავჰხედები“ (1223,1).

საგულისხმოა, რომ „ვეფხისტყაოსანში“ ტმესის გადმოსაცემად
ფართოდ არის გამოყენებული ოდნობის ნაწილაკი რ ე. როგორც ეს
სიმფონიიდან ჩანს, პოემაში ასეთი შვიდი შემთხვევა დასტურდება:

„მანვე ჰმნა და მო-რ ე-ვ ჯ ო ბ დ ი, გული წყლილი გაჟარკინე“ (357,4).

„ერთი კაცი უკ მო-რ ე-ს წ ყ დ ა, მოდგა, მალვით მეუბნების“ (435,2).

ანალოგიური მაგალითებია: და-რ ე-ნ ე ლ და (539,2), მო-რ ე-მ ლ ხ ე-
ნ ო დ ე ს (643,3), შე-რ ე-მ შ რ ა (1236,2), გა-რ ე-ს წ ყ დ ე ს (1434,2), წამო-
რ ე-ვ ლ ო (1527,3).

სხვა პოეტურ ხერხებთან ერთად „ვეფხისტყაოსანში“ ყურადღებას
იპყრობს ე. წ. ტმესი, რომელიც პოემაში თითქმის სისტემადაა ქცეული.
არის სიტყვათა გამკვეთი ტმესები (მო-ც ა-კ ვ დ ა, მო-ლ ა-ნ ა ხ ვ ი-
დ ე ს). მეორეგვარი ტმესები სინტაქსური ბუნებისაა და შეთანხმებულ-
სიტყვათა შორის სხვა სიტყვის ჩართვით გამოირჩევა (მაგ., „მას მიხვდა
წ ე ე რ ი სადგურად მა ლ ლ ი ს ა მ თ ი ს ა დ ი დ ი ს ა“ და სხვ).

გვხვდება უფრო რთულ წინადადებათა გამკვეთი ტემსებიც („დავჯი. რუსთველმან გავლექსე, მისთვის გულ-ლახვარ-სობილი“) ამ მხრივ ყურადღებას იპყრობს 236-ე სტროფი, სადაც იკითხება: „მაგა საქმისა ვერა იქმს ვერცა კალამი წერასა“. ჩვეულებრივი წყობით ეს ასე იქნებოდა: მაგა საქმისა წერას ვერ იქმს ვერცა კალამი. სინტაქსურ შეთანხმებაში „საქმის წერას“, გარკვეული პოეტური მოსაზრებით, შუაზე ყოფს სიტყვათა მთელი რიგი: ვერა იქმს ვერცა კალამი¹.

აანალიზებს რა „ვეფხისტყაოსნიდან“ თორმეტ მაგალითს. სადაც ტემსის შემთხვევებია ფიქსირებული, ა. შანიძე მიუთითებს, რომ ზმნისწინს ერთგვარი დამოუკიდებლობა აქვს, ის აუცილებლად მიკრული არ არის ზმნაზე.

„რიგ შემთხვევებში ზმნისწინისა და ზმნის გამკვეთელ ვე, ლა, ცა ნაწილაკებს „ვეფხისტყაოსანში“ გარკვეული პოეტური ფუნქცია აქვდაკისრებული. პირველ რიგში იგი აწესრიგებს ტაეპში მარცვალთრადენობის საკითხს ისე, რომ სტრიქონს შინაარსობრივადაც სრულქმნილად ხდის. გარდა ამისა, ეს ნაწილაკი ტაეპის ანსტროფის შიგნით ეხმაურება სიტყვის რომელიმე ნაწილაკში მოცემულ ბგერათა კომპლექსს, რითაც უზრუნველყოფს ლექსის მუსიკალური მხარის ჰარმონიულობას“².

ასეთია მთავარ ხაზებში ტემსის გავრცელების ფარგლები და მისი მხატვრული ფუნქცია „ვეფხისტყაოსანში“.

4. სიტყვათა შემოკლების შემთხვევები

სიტყვათა შემოკლება ჩვეულებრივი მოვლენაა ძველ ქართულში. ეს გაპირობებული იყო ორი ფაქტორით: სისწრაფის მიზნით, დასაწერი მასალის სიძვირის გამო. სრული სიტყვის ნაცვლად შემოკლებული წერა შემოიღეს მთელი მარცვლების გამოტოვებით. ამ წესით დაწერილ სიტყვას ზევიდან განსაკუთრებულ ნიშანს უკეთებდნენ ხოლმე, რაც მკითხველისათვის იმის მაჩვენებელი და დამამტკიცებელი უნდა ყოფილიყო, რომ წაკითხვის დროს ეს ასონალები სიტყვა უნდა სრულად აღედგინა. ამგვარი წერის წესი ყველგან იყო ძველად მიღებული და საქართველოშიც იცოდნენ იგი. ასოს. ან მარცვლის ნაკლებობის ნიშანს „პ ა ტ ი ვ ი“ ანუ „ქ ა რ ა გ მ ა“ ეწოდება. სიტყვათა შემოკლებულად წერა გავრცელებული იყო ბერძნულში, ლათინურში, სომხურში, დასავლეთ ევროპის რიგ ენებში³.

¹ დაწერილობით იხ. ს. ცაიშვილი, „ვეფხისტყაოსნის“ ახალი გამოცემის შესახებ: გაზ. „ახალგაზრდა კომუნისტი“, 6 ივნისი, 1933.

² შ. ლონტი, ვეფხისტყაოსნის მხატვრული ენის სპეციფიკურობის პრობლემა, 1961, გვ. 158.

³ იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია, 1949, გვ. 137—138.

როცა სიტყვათა შემოკლების შესახებ ვლაპარაკობთ „ვეფხისტყაოსანში“, მხედველობაში გვაქვს არა საწერი მასალის ეკონომიის მიზნით შესრულებული სიტყვათა შეკვეცა-შემოკლება, არა! შ. რუსთაველის ეპოქაში ქარაგმებით წერა არ იყო ისე გავრცელებული, როგორც ძველად. თანაც XI საუკუნისათვის ჩვენში უკვე ქაღალდზე წერენ. სწორედ შ. რუსთაველის უკვდავი „ვეფხისტყაოსანი“ პირველი ძეგლი, როგორც ამას პროფ. ივ. ჯავახიშვილი ფიქრობს, სადაც ეს სიტყვაა ნახმარი. ნესტანის წერილში. კვითხულობთ:

„მე გული შენი ქაღალდად გულსავე ჩემსა ვაწები“ (1293,3).

ჩვენ გვაინტერესებს, პოემაში წარმოდგენილ სიტყვათა შემოკლებას რა მხატვრული მიზნები ედვა საფუძვლად. ამ საკითხის გარკვევას შეუძლია მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანოს „ვეფხისტყაოსნის“ მხატვრული ენის თავისებურებათა გაგებაში.

„ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტზე მუშაობისას ყურადღება მიიქცია სიტყვათა შემოკლებამ. ამის ერთეული შემთხვევები როდი გვაქვს; დიდებულ მგოსანს ეს წესი სისტემად უქცევია.

თეიმურაზ ბაგრატიონს შეუმჩნევია, რომ შ. რუსთაველი პოემაში ზოგჯერ სიტყვებს ამოკლებს. მას მოჰყავს სტროფი: „თვალთა წინა, წაგვივიდა ლალი, კუშტი, ამაყი, წა!“ (210,4) — და დასძენს: „ამაყი წა-ამაყი-გულმაღალი. წა-უშორესად წასვლის მარცვალი არის განშორებისა. რა წა-ვიდაზედ დაერთვის წა, მაგ., წავიდა. წა უშორეს წასვლას გამოგვიხატავს. ქართულია“¹.

სპეციალურ ლიტერატურაში შენიშნულია, რომ სალიტერატურო ქართული ენის განვითარების მთელ მანძილზე გვხვდება ისეთი შემთხვევები, როცა ზმნის ფუნქციას მთლიანად ზმნისწინილა ასრულებს. ამ მოვლენას ჩვეულებრივ ვხვდებით „ვიდა“ ზმნასთან; მაგ., „მო, დავსხდეთ ტარიელისთვის ცრემლი გვდის შეუშრობელი“².

შ. რუსთაველი ამოკლებს როგორც ფორმაცვალებად, ისე ფორმაუცვლელ სიტყვებს; მაგალითები: „ყმა ეტყვის, თუ: „შენთა მკვრეტთა თავი ხელი, ა სად აგეს!“ (138,3). (აქ ა-აი).

„ვეფხისტყაოსანში“ „არის“ მეშველი ზმნა სამივე სახით დასტურდება: არის — არს — ა:

„ინდოეთი ჩემი არის, არვის მივსცემ ჩემგან კიდე“ (569,2);

„ჰე ჩემო, ესე უსტარი არს ჩემგან მონაღვაწები“ (1293,1);

„შაირობა პირელადვე სიბრძნისა ერთი ღარგი“ (12,1).

¹ იხ. თეიმურაზ ბაგრატიონი, განმარტება პოემა ვეფხისტყაოსანისა, თბ., 1960, გვ. 34.

² იხ. ა. მ. ბარტოლოვი, ზმნისწინების შედგენილობა და მათი პირველადი ფუნქციები ძველ ქართულში: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, V, 1953, გვ. 73.

არის შემთხვევა, როცა წინამდებელი ზმნის ზმნისწინი გაგან-
მეორებულია და მას დაკისრებული აქვს მოქმედების გამომხატველი
სიტყვის ფუნქცია, მაგალითად:

„სვეს და ჭამეს, დასაწოლად ყმა გავიდა ღამით გარ, გა“ (1078,4).

ავილოთ 763-ე სტროფიდან ერთი ტაეპი:

„შეის ხასობს, გაის ქუშობს, ენა ასრე მოაყივნებს“.

შეის აქ შეევეცილი, შემოკლებული სიტყვაა, ზმნისწინი შე-
და მას დაკისრებული აქვს მოქმედების გამომხატვა. ეს „ვეფხისტყაოს-
ნის“ ავტორის მხატვრული ხერხია [შეის შესვლისას, ჭერეთ, პირ-
ველში, თავში; გაის გასვლისას, მერმე (იუსტ. აბულაძე)].

ზმნისწინი და- ზოგჯერ გამოყენებულია განმეორებით ნახმარი
ზმნის მნიშვნელობის გასაძლიერებლად, ფრაზისათვის მეტი ექსპრესი-
ულობის მისანიჭებლად: „ვერ ვასმინე საუბარი, მით დავაყოვნე ხანო
მუნ, და-“ (91,4). საინტერესოა, რომ ანალოგიურ შემთხვევებს ადგი-
ლი აქვს არა ტაეპის დასასრულს, არამედ მის შიგნითაც. ამ მხრივ ჩვენს
ყურადღებას იპყრობს შემდეგი ადგილი: „მე დავახვედრო ესე მზე,
და-, მისთვის დამზადებული“ (1185,2). შ. რუსთაველი უარყოფით ნა-
ცვალსახელს „ვერა“ ხმარობს „ვერაფრის“ მნიშვნელობით სწორედ
სიტყვათა შემოკლების გზით. „ჩვენ ვერას გარგებთ, საქმენი სხვა-
ნი რამ მოიგვარენით“ (118,4). ანალოგიურა ხასიათის მაგალითები სა-
კმაოდაა პოემაში (იხ. 186,4; 187,2; 198,3; 444,4; 1413,2; 1418,1 და
სხვა. ეს ადგილები „ვეფხისტყაოსნის“ 1957 წ. გამოცემიდანაა).

ზმნიზედა ზევით წარმოდგენილია შემოკლებულად („ზე“):

„დავხოცეთ მხეცი, მფრინველი, რაცა ზე გარდაგვფრენია“ (204,4);

„ზე წამოჭდა ფერ-მიხდილი, აყოლებდა თვალთა რეტად“ (503,1);

ზევით და ქვევით საწინააღმდეგო შინაარსის ზმნიზედე-
ბია. ამათ შ. რუსთაველი ამოკლებს ზე და ქვე ზმნისართების სახით.

„გავიჰერ, სრულად დავტკებნენ ქვე მინდორნი და ზე მთანი“ (656,4);

„უჩვენებს, ეტყვის: „ჰხედაო ბანსა ზე და ქვე მდგომელსა?“

(1113,3).

იშვიათად დასტურდება მაგრამ მაპირისპირებელი კავშირის
ბოლოკიდური თანხზონის მოკვეცის შემთხვევა: „მაგრა იტყვის
ჩემი სჯობსო“ (15,4), გვხვდება ასეც: „ცოტა მაქვს, მაგრამ ყოველ-
გან სიკეთე მიუწვდომელი“ (643,4 იხ. კ. ჭიჭინაძის გამოცემა), ზოლო
სხვა გამოცემებში ჩვეულებრივია „მაგრამ“. იგი დასტურდება აგრე-
თვე „ამირან-დარეჯანიანში“, „ვისრამიანში“. მაგრამ მიღებულია
მაგრასა-გან მანის დართვით (ა. შანიძე).

ანტონომიური შინაარსის ზმნისწინები — მი-და-მო, როგორც სიმ-
ფონიიდან ჩანს, პოემაში რვაჯერ გვხვდება ერთად და მათ დაკისრებუ-

ლი აქვთ მოქმედების გამომხატველი სიტყვის ფუნქცია: „უმისჯამოსოდ ცუდნია ჩემგან მი და მო რბენანი“ (1474,4). ყოველ შემთხვევაში მი- და მო- რბენა სულ სხვა შინაარსის სიტყვას რომ იძლევა და აქ მხოლოდ ზმნისწინებთან არა გვაქვს ადგილი, ეს მშვენივრად ჩანს „ვეფხისტყაოსნის“ ლექსიკონიდანაც (შემდგენელი ი. უს. აბულაძე), სადაც აღნიშნულია: მი და მო რბენა — მიმორბენა¹.

ზოგჯერ მო- ზმნისწინი მო დ ი ზმნის შემოკლების შედეგადაა დარჩენილი. „მო, დავსდეთ“ (7,1), „მო და უყავ სამართალი“ (960,2). „მო, თვალნი მივსცნეთ წუხილსა“ (1021,4); „მო და გავანდო“ (1152,2).

სიტყვა „ბარემ“ „ვეფხისტყაოსანში“ შემოკლებულია ასე: „ბარ“, „ხამს ერთმანერთსა ამბავი ჩვენიცა ვუთხრათ ბარ ენით“ (1218,4).

ზმირია „შეველი“, „წაველი“, „გაველი“, „მოხველი“ ზმნების შემოკლების შემთხვევები (შევე, წავე, გავე, მოხვე. იხ. 519, 606.).

წასელა (წავალ, წავედ, წავილ) ზოგჯერ ისეა შემოკლებული, რომ მხოლოდლა ზმნისწინია დარჩენილი წა: „სამსახურად განალამცა წავე, წა-მე!“ (135,4).

„წა. მაგრა მომხვდეს, რალა ვქმნა“ (382,2). მსგავსი მაგალითები იხ. 527,3; 741,2; 759,3; 984,2; 1268,4; 1446,4; 1657,1 და ა. შ. (1957 წ. გამოც. ნომრ.).

„ვეფხისტყაოსანში“ გვხვდება სხვა სახის შემოკლებული სიტყვებიც, განსაკუთრებით მიგვებითი ნაწილაკები (დიალ — დია), თანდებულები (კენ — კე), მაგრამ მათზე ამჟამად არ ვჩერდებით. აღნიშნავთ მხოლოდ იმას, რომ პოემის ავტორი ამოკლებს საკუთარ სახელებსაც კი.

გვაქვს საკუთარი სახელი დ ი ო ნ ო ს ი. პოემაში იგი ამ სახით არის ფიქსირებული. მაგრამ ერთ ადგილას იკითხება: „ამ საქმესა დაფარულსა ბრძენი დ ი ვ ნ ო ს გააცხადებს“ (1492,1)². აქ ო-ს რედუქციასთან გვაქვს საქმე. წესით, საკუთარი სახელები არ იკუმშებიან. შოთა ამ შემთხვევაში ე. წ. პოეტურ ლიცენციას იყენებს.

ნესტან-დარეჯანი პოემაში ერთ ადგილას წარმოდგენილია შემოკლებულად — ნესტანჯარ (ეს ფორმა ვახტანგისეულ გამოცემაშია ფიქსირებული); „ნესტანჯარ ახლავს თინათინს, ვით ჭკრეტთა ამაზრზენია“ (ჩფლქ, გ).

არაბეთის მეფე როსტევანი „ვეფხისტყაოსანში“ წარმოდგენილია სხვადასხვა სახით: როსტევან, როსტევან მეფე, როსტან მეფე და როსტენ, აქაც საქმე გვაქვს საკუთარი სახელის შემოკლებასთან:

„როსტან მათითა გაყრითა ხელთაგან უფრო ხელდების“ (1573,1);

„როსტანისთვის წაატანა ძღვნად ტურფები ჭუბაჩები“ (1589,1).

¹ იხ. „ვეფხისტყაოსანი“, 1951, გვ. 368.

² იხ. იქვე, გვ. 310.

როგორც სიმფონიიდან ჩანს, პოემის ერთ-ერთი მთავარი გმირ-ტარელი ნაწარმოებში თოთხმეტჯერ წარმოდგენილია ტ ა რ ი ა ფორ-მით.

„ასმათმან წყალი დაასხა, ცნობად მოვიდა ტ ა რ ი ა“ (349,1);

„ავთანდილ შეჭდა, წავიდა, ტ ა რ ი ა ს გაესალამა“ (1591,1).

სიტყვათა შემოკლების შემთხვევები გეოგრაფიულ სახელებზეც ვრცელდება; მაგ., ჩ ი ნ ე თ ი წარმოდგენილია ასე: „ესე არაკი მართალი ჩ ი ნ ს ქვასა ზედა სწერია“ (855,1). „ეს ორგვარად შეიძლება გავიგოთ: ჩინეთში ქვაზე სწერია, ან ჩინურ ქვაზე სწერია. ჩინურ ქვაში ამ შემთხვევაში გულისხმობენ ჩინურ ფაიფურს, რომლისაგან გაკეთებულ ნივთებს თუ ძეგლებს აწერდნენ სამახსოვრო ტექსტებს“ (იხ. ქართული პოეზია თხუთმეტ ტომად, ტ. 2, შოთა რუსთაველი, „ვეფხისტყაოსანი“, თბ., 1974; ს ა რ გ ი ს ც ა ი შ ვ ი ლ ს მ ი ე რ შედგენილი ლექსიკონი, გვ. 448).

ერთი სიტყვით, საილუსტრაციო მასალიდანაც ნათლად ჩანს, რომ „ვეფხისტყაოსანში“ სიტყვათა შემოკლება ფაქტია. მას ავტორი გარკვეული მხატვრული მიზნით მიმართავს: სწორედ სიტყვათა შემოკლებით აღწევს შ. რუსთაველი ფრაზის მოქნილობას, კეთილზმონებას, მუსიკალობას, აზრთა სილალეს, სიტყვათა გასაოცარ ეკონომიას, დინამიკას, ლაკონიურობას, იცავს გრძელი სიტყვის მოკლედ თქმის რკინი-სებურ კანონს, მარცვალთა ერთნაირ რაოდენობას ტაეპებში.

სიტყვათა შემოკლება რომ ქართულისათვის ჩვეულებრივი მოვლენა ყოფილა, ეს ნათლად ჩანს „ვეფხისტყაოსნის“ მაგალითზეც. შოთა მას ბუნებრივად იყენებს; არ შეიშინებდა არავითარი ძალდატანება ამ მიმართებით და მით უმეტეს თვითმიზნობა.

მართალია, შ. რუსთაველი შემოკლებულ სიტყვებს გარკვეული მხატვრული მიზნებისათვის იყენებს, მაგრამ ამ მოვლენას ენობრივ-გრამატიკული ახსნაც, დასაბუთებაც მოეპოვება. პოემაში შეინიშნება ზმნის ბრძანებითი კილოს ფორმების შემოკლების ფაქტები და სხვა შემთხვევებიც; მაგ., „მო (მოდო!): დავსხდეთ ტარიელისთვის...“, წა. (წადო!): „წა, შეები ხატაელთა“... ეს მოვლენა, რაც დამახასიათებელია საერთოდ იბერიულ-კავკასიური ენებისა (მაგ., აფხაზურისათვის) და ქართული ენის დიალექტებისათვისაც (მაგ., შენიშნულია გარე-კახურში), გამოწვეულია მახვილით. პროფ. ქ. ლომთათიძე: მიუთითებს: „აფხაზურში ყველგან ა ხმოვნის შეკვეცაში წილი მახვილსა და ბრძანებითი კილოსათვის დამახასიათებელ ინტონაციას უდევს ისევე, როგორც ეს ხდება, მაგალითად, ქართულში“.¹

¹ ქ. ლომთათიძე, ძირითად დროთა წარმოებისათვის აფხაზურში: ენიშნის მოაზრება, II, გვ. 191—192; იხ. აგრეთვე, დავ. ქ ა ნ ტ უ რ ი ა, სიტყვათა და წინადადებათა შემოკლების შემთხვევები გარე-კახურში: სტუდენტთა სამეცნიერო შრომების კრებული, I, 1941, გვ. 176—177.

ბრძანებით ფორმებში ზმნის შეკვეცას დიალექტიზმად მიიჩნევს დოც. ნ. ბასილაია¹.

სიტყვათა შემოკლება გარკვეული მხატვრული მიზნებით „ვეფხისტყაოსნის“ პოეტური ენის ერთ-ერთი სპეციფიკური ნიშანია².

5. სხვათა სიტყვის გადმოცემის საშუალებანი

ქართულ საენათმეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ სალიტერატურო ქართულში სხვათა სიტყვის გადმოსაცემად სათანადო პირების მიხედვით სხვადასხვა ნაწილაკებია გამოყენებული. I პირი (მოლაპარაკე) თავისი ნათქვამის გადმოსაცემად-მეტქი ნაწილას ხმარობს, III პირის ნათქვამს-ო გადმოგვცემს, ხოლო ნაწილაკები თქო //თქვა გამოყენებულია იმ შემთხვევაში, როცა მოლაპარაკე მსმენელს (II პირს) ავალებს თავისი ნათქვამის გადაცემას III პირისათვის (აღმოსავლეთ საქართველოდან გაქოსულ მწერლთა ნაწერებში უკანასკნელ შემთხვევაში მხოლოდ -თქო ნაწილაკი გამოყენებული, დასავლეთ საქართველოს წარმომადგენელი მწერლები კი უფრო მეტად -თქვა ნაწილას ხმარობენ³. -თქო სხვათა სიტყვის ნაწილაკად „ვეფხისტყაოსანში“ გამოყენებულია ორჯერ (იხ. 104,4; 159,3). მოგვყავს ერთი მაგალითი: „მიკითხოს, ჰყადრე: იყო-თქო აქა ერთითა წამითა“. არ ჩანს „ვეფხისტყაოსანში“ -თქვა, -მეტქი ნაწილაკები. ყველაზე უფრო ხშირად შ. რუსთაველი სხვათა სიტყვის გადმოსაცემად იყენებს -ო ნაწილას. იგი პოემაში 220-მდე გვხვდება. მოვიყვანოთ ორიოდე მაგალითი:

„ყველასა გასცემს ასული თქვენი საბოძარ-ხშირიო“ (61,3);

„ვნახე რამე ეშმაკისა სიცულე და სიბილწეო“ (119,2);

-ო ნაწილაკი III პირის ნათქვამს გადმოგვცემს. ქართული ენის ზოგიერთ დიალექტში (ქართლური, კახური, იმერული. მესხურ-ჯავახური, აჭარული...) ზემოხსენებული ფუნქციით იგივე ნაწილაკი იხმარება⁴. მაშასადამე, აღნიშნულ დიალექტებსა და სალიტერატურო ქარ-

¹ იხ. ნ. ბასილაია, ქართული მართლწერის საკითხები, ნაკვეთი I, 1960, გვ. 188.

² შ. რუსთაველის პოემაში ხშირად გვხვდება ზმნების განშორება, რითაც ავტორი ყურადღებას ამახვილებს იმ მნიშვნელობაზე, რომელიც ზნითაა გამოხატული. ზმნას, კი, როგორც ცნობილია, ცენტრალური ადგილი უჭირავს ქართული ენის გრამატიკულ სისტემაში.

³ გ. კაკაბაძე, სხვათა სიტყვის ნაწილაკები ქართულსა და ზანურში (მეგრულ-ქანურში): თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სტუდენტთა სამეცნიერო შრომების კრებული, წიგნი V, თბ., 1950, გვ. 242.

⁴ შ. რუსთაველის პოემის ენის ურთიერთობას ქართულ დიალექტებთან ეხება არ ნ. ჩიქობაძე. იხ. დიალექტიზმების საკითხისათვის „ვეფხისტყაოსანში“ ენისა და მთავარი, III, 1938; აჭარული ლექსის მიმართება „ვეფხისტყაოსანთან“ გარკვეული აქვს შ. ნიქარაძეს: მესხურ-აჭარული დიალექტიზმები „ვეფხისტყაოსანში“; გაზ. „საბჭოთა აჭარა“, 28. IX. 1966, გვ. 2; მისივე, ქართული ენის აჭარული დიალექტი (ლექსიკა), ბათუმი, 1971, გვ. 40—44; „ვეფხისტყაოსნის“ ლექსის ეროვნული თუ შერეული წარმოდგენილია პ. ხუბუთაძის წიგნი „თუშური კილო“ (1969).

თელს შორის სხვაობას ადგილი არა აქვს, ხოლო ხეცსურულში, თუ-
შურაში. ინგილოურში მესამე პირის ნათქვამის გადმოსაცემად იხმარე-
ბა -ვ ნაწილაკი, რომელიც ო-ს ფონეტიკური ვარიანტია¹.

სხვათა სიტყვის -ო ნაწილაკი ძველ ქართულში იშვიათად გვხვდე-
ბა. ქართულ ოთხთავში, როგორც პროფ. ივ. იმნიაშვილის მიერ შედ-
გენილი სიმფონია — ლექსიკონიდან ჩანს, მისი ხმარების ხუთი შემ-
თხვევა დასტურდება. ნიმუშისათვის ერთ მაგალითს დავიმოწმებთ:
„მრავალნი იტყოდესცა, ვითარჲედ მოუკუდაო“ (მარკოზი, 9,26; C).

სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომლის
თანახმად -ო ნაწილაკი შინაარსობრივად თქვა ზმნას უკავშირდება:
ო ← თქვა: დაიკარგა ძირეული ნაწილი თქ და ვა კომპლექსმა
მოგვცა-ო².

ძველ ქართულში სხვათა სიტყვის -ო-ს არახშირი ხმარება იმაზე
მიგვითითებს, რომ ეს ნაწილაკი ქართულ სალიტერატურო ფნაში გვი-
ან შემოვიდა სასაუბრო ენიდან³.

„ვეფხისტყაოსანში“ სხვათა სიტყვის -ო გვხვდება როგორც ზმნებ-
თან (უფრო ხშირად), ისე მეტყველების სხვა ნაწილებთანაც (იშვიათად).

1. სხვათა სიტყვის ო ნაწილაკი ზმნასთანაა: „ავთანდილ იტყვის:
„მომკლავ სოფლისა მე სამსალამა“ (1591,4).

2. არსებით სახელებთან:

„ხანი გამოხდა, იკითხა: „ნეტარ რასა იქმს ქალიო,
ჩემი ლხინი და ჭავარი, ჩემი სოფლისა წყალიო?“ (105,1—2).

3. ზედსართავ სახელთან:

„ახლოს მივე, შემომხედნეს, „შმაგაიო“, ესე თქვესა“ (449,1).

4. რიცხვით სახელთან:

„ტირს, იტყვის: „დადვა კეშანი ლახვარმან ჩემთვის ათმანო“ (835,1).
(ეს ტაეპი პოემის 1957 წლის გამოცემაშია).

5. ნაცვალსახელთან:

„გამიშვიო შეპირებო, არა მგამო ყოლა მეო“ (119,4).

იშვიათად, მაგრამ მაინც სხვათა სიტყვის -ო ნაწილას უფორმო
სიტყვასთანაც ვადასტურებთ:

„მას დარაზმულთა მიჰმართეთ, ახლოს-მცა ენახეთ ბარეო“ (1226,2).

¹ გ. კაჭარავა, სხვათა სიტყვის ნაწილაკები ქართულსა და ზანურში, გვ. 240.

² იხ. გ. კაჭარავა, სხვათა სიტყვის ნაწილაკები ქართულსა და ზანურში.
თსუ სტუდენტთა სამეცნიერო შრომების კრებული, წიგნი V, 1950, გვ. 247.

³ იხ. ე. ბაბუნაშვილი, ნაწილაკები ძველ ქართულში, საკანდიდატო დი-
სერტაციის ავტორეფერატი, 1954, გვ. 7.

ბარე თეითონაა ნაწილაკი. პოემაში არ გვხვდება ამ ნაწილაკის მანიანი ფორმები (ბარემ), სადაც ბოლოკიდური მ, ა. შანიძის ვარაუდით, უნდა წარმოადგენდეს „მცა“ ნაწილაკის ნაშთს: ბარე-მცა—> ბარემ.

ზოგჯერ ქარს გამოიჭენა სხვათა სიტყვის —ო ნაწილაკისა პროსოდიული —ო ხმოვანისაგან, ე. ი. ისეთ ნაწილაკთან, რომელიც არც ფუძეს ეკუთვნის და არც რაიმე, გრამატიკულ ფუნქციას ასრულებს. იგი გვხვდება ლექსში, სიტყვის ბოლოს, უფრო კი ცეზურის შემდეგ და ტაეპის დასასრულს მარცვალთა დაბოლოების შესავსებად¹. ავიღოთ, მაგალითად, 1285-ე სტროფის მე-4 ტაეპი: „აჲ ვნახე შენი უსტარი, მე დიდად შეიმედაო“. აქ გადაჭრით ვერ ვიტყვით, „მე იმედა“ ზმნასთან ბოლოკიდური —ო პროსოდიული ხმოვანია თუ სხვათა სიტყვის ნაწილაკი. —ო პროსოდიულ ხმოვნად „ვეფხისტყაოსანში“ ხშირად არ არის გამოყენებული. მთელ პოემაში 10 შემთხვევაა, როცა —ოს დაკისრებული აქვს პროსოდიული ხმოვნის ფუნქცია. ჩვენ მხოლოდ ერთ მაგალითს მოვიყვანთ: „ზოგთა ვთქვით: არის ცისკარა; ზოგთა ვთქვით: არის მთვარეო“ (1226,1)..

ისტორიულად პირდაპირი მეტყველების სინტაქსური კონსტრუქცია წინ უსწრებდა ირიბი მეტყველებისას. ირიბი მეტყველების კონსტრუქციის აღმოცენება ენის შინაგანი განვითარების შედეგია. თუ ენის ევოლუციის უძველეს საფეხურზე პირდაპირი მეტყველებას კონსტრუქცია შესაფერისი და ბუნებრივი იყო, ენობრივი აბსტრაგირების პროცესებთან დაკავშირებით გაჩნდა აუცილებლობა, ადამიანს სხვისი ნათქვამი მიეტანა არა სიტყვასიტყვით, არამედ განყენებულად, ფაქტის ზოგად ფორმებში გადმოცემის დროს².

„ვეფხისტყაოსანში“ არ დასტურდება ისეთი შემთხვევები, რომ სხვათა სიტყვის (III პირთან) დაკავშირებული ნაწილაკი გვეკონდეს ხმარებული, როცა მოსალოდნელია I ან II პირთან დაკავშირებული ნაწილაკები. სხვათა სიტყვის ნაწილაკების დანიშნულების აღრევა შ. რუსთაველის ენისათვის არ არის დამახასიათებელი. ეს აღრევა, როგორც ირკვევა, ძალზე გვიან დაიწყო. მას ვხვდებით აკაკი წერეთელთან, ვაჟა-ფშაველასთან და XIX საუკუნის სხვა ქართველ მწერლებთან.

ისმის კითხვა: რატომ არ ხმარობს შ. რუსთაველი სხვათა სიტყვის გადმოსაცემად „თქვა“ ნაწილაკს? შეიძლება იმითომ, რომ „თქო“ ლიტერატურულია, ხოლო „თქვა“ — მიწი დიალექტიკური ბადალი. მაგრამ არა! ეს მოსაზრება ნაკლებად დასაყრებელია, რადგან შ. რუსთაველის მოღვაწეობის პეროდში ასე მკაცრად როდი იყო გამოიჭნული

1 ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 632.

2 შ. ძიძიგური, „ირიბი მეტყველების“ დასაცავად: ჟურნ. „ცისკარი“, № 7, 1965, გვ. 96—100.

დიალექტური და ლიტერატურული ფორმები. ჩვენ დამაჯერებლად გვეჩვენება აკადემიკოს შ. ძიძიგურის მოსაზრება იმის შესახებ, რომ ძველი მწერლობის ძეგლებში ნაწილაკიანი ფორმები იხმარებოდა. შ. რუსთაველი ამ შემთხვევაში ძველი მწერლობის ამ ტრადიციას აგრძელებდა. ანგარიშგასაწევია ისიც, რომ საერთოდ დასავლეთ საქართველოდან გამოსულ მწერალთა ენისათვის, როგორც ზემოთაც აღინიშნა, ნიშანდობლივია „თ ქ ე ა“ ნაწილაკის ხმარება.

სხვათა სიტყვის ზომიერად გამოყენებით, მისი ყოველი ნიუანსის, გათვალისწინებით, სიტყვათა განსაკუთრებული წყობით სხვათასიტყვიანი წინადადების კონსტრუქციაში შ. რუსთაველი ახერხებს აზრის უფრო ცხოვლად, შთაბეჭდვად და ემოციურად გადმოცემას. სწორედ სიტყვასთან ჭიდელში იპოვა „ვეფხისტყაოსნის“ ავტორმა მშვენიერი საშუალება სხვისი ნათქვამის რაც შეიძლება ზუსტად და ემოციურად გადმოსაცემად.

სხვათა სიტყვის ნაწილაკებს (ო. მეტყი, თქო) შოთა რუსთაველი მეტად თავისებურად იყენებს. ეს ნაწილაკები მხოლოდ ქართულ ენას მოპოვება, ჩვენი ენისთვისაა სპეციფიკური, რომლის „სასარგებლოდ“ შეიძლება ვთქვათ: იგი ეკონომიურია, ნათელია, ხშირად სპობს ბუნდოვნებას, რაც ამ ნაწილაკების გამოუყენებლად წარმოიშობოდა, სასაუბრო ელფერისაა, მაგრამ არავითარ შემთხვევაში არ ეწინააღმდეგება არც სერიოზულსა და არც ამალეხულ სტილს. ამ უკანასკნელის დასტურია თუნდაც ის, რომ ხსენებული ნაწილაკები ხშირად გვხვდება კლასიკური ხანის ძეგლებში¹.

შ. რუსთაველი როდი გაურბის სხვათა სიტყვის ნაწილაკების ხმარებას, რადგან იცის, რომ ამ ნაწილაკთა უგულებელყოფა გამოიწვევდა კავშირთა სიუხვეს, ფრაზის დამძიმებას, აზრის ბუნდოვნებას, სიტყვათა სიმრავლესა და ნაკლებ ემოციურობას. სწორედ სხვა საშუალებებთან ერთად სხვათა სიტყვის ნაწილაკებითაც ახერხებს შ. რუსთაველი, თხრობას მინიჭოს გარკვეული რიტმი².

¹ ზ. ჭ უ მ ბ უ რ ი ძ ე, სალიტერატურო ენა და მწერლობა, თბ., 1962, გვ.65.

² რუსთაველოლოგიური ლიტერატურა დღითი დღე მდიდრდება ახალ-ახალი გამოკვლევებით. ერთი ასეთია „ვეფხისტყაოსნის“ სიმფონია“ (ფუძეთა და სიტყვა-ფორმათა ინდექსი), რომელიც 1973 წლის ბოლოს გამოვიდა. იგი შედგინეს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის ლექსიკოლოგიის განყოფილების თანამშრომლებმა (რედაქტორები: მ. ჭ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი, ა. ლ. ჭ ი ნ - ჭ ა რ ა უ ლ ი). სიმფონია საცნობი წიგნია. მასში მკითხველი იპოვის, თუ რა ფუძის რა ნაწარმოები ერთეულები და ფორმებია გამოყენებული რუსთაველის პოემაში (შედგენილია „ვეფხისტყაოსნის“ 1957 წლის გამოცემის მიხედვით). აქ შეტანილია ყველა სიტყვა (გარდა და კავშირისა), რომლებიც დაჯგუფებულია მარტივი ფუძეების მიხედვით. ინდექსს ახლავს სიტყვა-ფორმათა საძიებელი, სადაც წარმოდგენილია პრეფიქსიანი ერთეულები. ამ კოლექტიურ ნაშრომს პოემის კვლევის საქმეში გარკვეული წვლილი შეაქვს. ამიტომ მისი გამოცემა უდავოდ მისასალმებელია ფაქტია.

ბ ი ბ ლ ი ო გ რ ა ფ ი ა

„ვეფხისტყაოსნის“ ენის საკითხებზე

წინამდებარე ბიბლიოგრაფიას სრულიადაც არა აქვს სისრულის პრეტენზია. მისი მიზანია, დაეხმაროს სტუდენტებს „ვეფხისტყაოსნის“ ენის საკითხებზე ლექციის დროს მიღებული ცოდნის გაღრმავებასა და სრულყოფილად ათვისებაში. ბიბლიოგრაფიაში შევიდა როგორც ცალკე მონოგრაფიული გამოკვლევები, ისე პერიოდულ გამოცემებში დაბეჭდილი წერილები და სტატიები, აგრეთვე სპეციალურ სამეცნიერო კრებულებში გამოქვეყნებული მასალები, რომლებიც პირდაპირ თუ არაპირდაპირ ეხებათ დასმულ პრობლემას. საკმაოდაა წარმოდგენილი საგანთო მასალები, მოხსენებათა თეზისები, დისერტაციის ავტორეფერატები, რომლებიც, მართალია, არაა ხელმისაწვდომი სტუდენტობისათვის, მაგრამ მათი სათაურების ცოდნასაც კი გარკვეული მნიშვნელობა აქვს დასმული პრობლემისადმი ინტერესის გასაღწევად (ზოგიერთი ნაშრომი მოითხოვს კრიტიკულ გამოყენებას, მიღვამას).

ბიბლიოგრაფიაში შეტანილია ძირითადად ის შრომები, რომლებიც, გარდა იშვიათი გამონაკლისისა, წინამდებარე წიგნის სქოლიოებში არა გვაქვს დამოწმებული. ჩვენ მიერ აქ აღწუსებული ლიტერატურა ამ სახითაც შეუწყობს ხელს მითითებული ლიტერატურის პოპულარიზაციასა და შ. რუსთაველის ენის უფრო ღრმად და საფუძვლიანად შესწავლას.

რამდენადაც ბიბლიოგრაფია განუთენილია სასწავლო მიზნებისათვის, ჩვენ მოვერიდეთ ლიტერატურის დასახელებას რუსულსა და უცხოურ ენებზე, არც სახელმწიფო გარეთელ ქართველოლოგთა შრომები მიგვითითებია.

ბიბლიოგრაფიის აღწერილობა მოვასხინეთ *De Visu*.

1. ა ბ ა შ ი ძ ე ე. „მართალი სამართლის“ გავებისათვის — თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, № 1(138), 1971.
2. ა ბ უ ლ ა ძ ე ი ლ ი ა. „ვეფხისტყაოსნის“ ლექსიკიდან უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 26, თბ., 1944.
3. ა ბ უ ლ ა ძ ე ი ლ ი ა. გადამწერთა ერთი შეცდომის გამო. — ლიტერატურული გაზეთი, 1958, 10 იანვარი.
4. ა ბ უ ლ ა ძ ე ი ლ ი ა. „ვეფხისტყაოსნის“ ლექსიკიდან. — კორნელი კეკელიძე, საიუბილეო კრებული, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამოცემა, თბ., 1959.
5. ა ბ უ ლ ა ძ ე ი ლ ი ა. „ვეფხისტყაოსნის“ ლექსიკიდან (მჩვენავი). — საქ. ს.რ. მეცნ. აკად. მოამბე, 1965, ტ. 38, № 3.
6. ა ბ უ ლ ა ძ ე ი ლ ი ა. „ვეფხისტყაოსნის“ ლექსიკიდან. — შოთა რუსთაველი (ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი), თბ., 1966.
7. ა ბ უ ლ ა ძ ე ი უ ს ტ ი ნ ე. „ვეფხისტყაოსნის“ ორი უმთავრესი გმირის სახელის „ტარიელ“ და „ავთანდილ“ ეტიმოლოგიისათვის. — უნივერსიტეტის შრომები, I, 1936.

1 ესარგებლობთ შემთხვევით და დიდ მადლობას მოვასხენებთ ალ. წულუკიძის სახელობის ქუთაისის პედინსტიტუტის სამეცნიერო ბიბლიოთეკის ბიბლიოგრაფიული განყოფილების გამგეს თ. ა ხ ვ ლ ე ი ა ნ ს წინამდებარე ბიბლიოგრაფიის შედგენაში კონსულტაციისათვის.

8. აბუ ლაძე იუსტინე. ავთანდილის ეტიმოლოგიისათვის. — ლიტერატურა და ხელოვნება, 1945, 12 იანვარი.
9. აღეიშვილი შ. არის თუ არა საქირო „და“ ნაწილაკი რუსთველის სტროფში? — ლიტერატურული საქართველო, 1966, 4 მარტი.
10. ალავიძე მ. „ვეფხისტყაოსნის“ დიალექტიზმიდან. — სტალინელი, 1961, 29 აგვისტო.
11. ალავიძე მ. შ. რუსთაველის ენისათვის („დაჭირვა“). — ქუთაისი, 1963, 12 იანვარი.
12. ალავიძე მ. შოთა რუსთაველის ლექსიკიდან. — ქუთაისი, 1963, 6 თებერვალი.
13. ალავიძე მ. რუსთაველის სიტყვების კვალდაკვალ (დამაჯნება). — სოფლის ცხოვრება, 1963, 28 მარტი.
14. ალავიძე მ. რუსთაველური „გვარალი“. — იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, XIV, 1964.
15. ალავიძე მ. რითმით გამოწვეული დიალექტიზმის ნიმუში („მადრიელობა“ „ვეფხისტყაოსანში“). — საქ. სსრ უმაღლესი სასწავლებლების ქართული ენის კათედრათა მე-6 რესპუბლიკური სამეცნიერო-მეთოდური კონფერენცია (თეზისები), 1965.
16. ალავიძე მ. „ვეფხისტყაოსნის“ ხალხურობა. — ქუთაისი, 1966, 28 იანვარი.
17. ალავიძე მ. — რუსთაველოლოგიური ეტიუდები (შ. რუსთაველის ენისათვის). — ქუთაისის პედინსტიტუტის შრომები, ტ. XXIV, 1966.
18. ალავიძე მ. — დავიცვათ ფორმა „რუსთაველი“. — ქუთაისი, 1966, 8 ივნისი.
19. ალავიძე მ. რუსთაველური სტროფი (ფილოსოფოსი შემოკრებს). — ქუთაისი, 1966, 2 სექტემბერი.
20. ალავიძე მ. ეტიმოლოგიური დაკვირვებანი. — რუძიისათვის ქართულში (მროველი, რუსთაველი, რიონი) — ქუთაისის პედინსტიტუტის შრომები, ტ. 30, 1967.
21. ალავიძე მ. სახელწოდება „ვეფხისტყაოსანი“ რუსულად (ნაკვეთი I) — ქუთაისი, 1970, 20 მარტი (ნაკვეთი II) — ქუთაისი, 1970, 25 ივნისი.
22. ასათიანი ლ. — გან თანდებულის სინტაქსური და სტილისტური ფუნქციები „ვეფხისტყაოსნის“ მიხედვით — თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სტუდენტთა მეექვსე სამეცნიერო კონფერენცია, მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები, 1944.
23. ბარამიძე ალ. „ვეფხისტყაოსნის“ პოეტიკის საკითხები. — ლიტერატურულ ძიებანი, VII, 1951.
24. ბარამიძე ა., კეკელიძე კ., შანიძე ა. „ვეფხისტყაოსნის“ ახალი გამოცემა. — ლიტერატურა და ხელოვნება, 1952, 8 თებერვალი.
25. ბარამიძე ალ. შოთა რუსთველი, თბ., 1958, 1975.
26. ბარამიძე ალ. შოთა რუსთველი და მისი პოემა, თბ., 1966.
27. ბარამიძე ალ., მეტრეველი ე., ცაიშვილი ს. „ვეფხისტყაოსნის“ ავტორის ვინაობისათვის. — მნათობი, 1968, № 8.
28. ბარამიძე ალ. პოეტური მეტაფორის ენა და „ვეფხისტყაოსნის“ თარიღის საკითხი — კრიტიკა, 1972, № 1.
29. ბაქრაძე ჯ. შოთა რუსთაველის სამართლებრივი მსოფლმხედველობის საკითხები — საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, 1960, ტ. 24, № 2; ტ. 38, № 3.
30. ბაქრაძე ჯ. შოთა რუსთაველის სამართლებრივი ნაზრევი და სამართლის ფილოსოფიის ისტორიის ძირითადი დოქტრინები — საბჭოთა სამართალი, 1973,

- № 3 (ამ ნაშრომის შესახებ იხ. ს. ცაიშვილი. შენიშვნები ერთი წერილის გამო — საბჭოთა სამართალი, 1974, № 1).
31. ბელთაძე მ. „ნათურქალის“ გავებისათვის „ვეფხისტყაოსანში“ — მაცნე, 1973, № 2.
 32. ბენაშვილი დ. ფორმისა და შინაარსის ურთიერთობის საკითხისათვის — მნათობი, 1954, № 3.
 33. ბერიძე ვუკ. „ვეფხისტყაოსნის“ ენის თავისებურება — საბჭოთა ხელოვნება, 1936, № 1-2.
 34. ბერიძე ვუკ. ტირილი და მისი აზრი „ვეფხისტყაოსანში“ — ლიტერატურული საქართველო, 1938, 1 იანვარი.
 35. ბერიძე ვუკ. ზღუდე სიტყვისა და მისგან ნაწარმოებზე ზღუდე ულის მნიშვნელობის ევოლუციისათვის — იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, ტ. 1, 1946.
 36. ბერიძე ვუკ. „ვეფხისტყაოსნის“ პროლოგის ერთი სტროფის გავებისათვის — ლიტერატურული ძიებანი, ტ. VI, 1950.
 37. ბერიძე ვუკ. „და“ კავშირისათვის „ვეფხისტყაოსანში“ — იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, ტ. IV, 1954.
 38. ბერიძე ვუკ. ჩემი აწიანით ყოველმან, მას ვაქებ, ვინცა მიქია“ სტროფის გავებისათვის — ლიტერატურული ძიებანი, ტ. XI, 1958.
 39. ბერიძე ვუკ. „ვეფხისტყაოსნის“ ლექსიკა — მნათობი, 1960, № 6.
 40. ბერიძე ვუკ. ვეფხისტყაოსნის კომენტარი (ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს სარგის ცაიშვილმა და გურამ შარაძემ, სარგის ცაიშვილის წინასიტყვაობითა და რედაქციით) — თბ., 1974.
 41. ბერიძე ს. პაექრობა შოთას აფორიზმებით (შაირები). ილ. მაისურაძის პუბლიკაცია. — სოფლის ცხოვრება, 1965, 27 თებერვალი.
 42. ბიწაძე ლ. მიმღობათა წარმოება „ვეფხისტყაოსანში“ — სტუდენტთა სამეცნიერო სესია. მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1955.
 43. ბლიაძე ევგ. „ვეფხისტყაოსნის“ ერთი საკითხი — ქუთაისი, 1966, 28 სექტემბერი.
 44. გაბესკირია ვ. „ვეფხისტყაოსნის“ ერთი ტაეპის გავებისათვის — მნათობი, 1962, № 11.
 45. გაბესკირია ვ. „ვეფხისტყაოსნის“ მარგალიტები (პოემის მხატვრული სახეების შესახებ) — ლიტერატურული გაზეთი, 1962, 14 დეკემბერი.
 46. გაგნიძე ჯ. პროლოგი „ვეფხისტყაოსნის“ უნგრულ თარგმანებში — მაცნე, 1973, № 2.
 47. გაწერილია ა. ლიტერატურული ნარკვევები — თბ., 1948.
 48. გაწერელია ა. ქართული კლასიკური ლექსი — თბ., 1953, 1958.
 49. გაწერელია ა. ვეფხისტყაოსნის პოეტიკის ზოგიერთი საკითხი — თბ., 1974.
 50. გელენიძე ლ. კაუზატიკის წარმოებისათვის „ვეფხისტყაოსანში“ — სტუდენტთა სამეცნიერო კონფერენცია. მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1955.
 51. გიგინეიშვილი ბ., კიკვიძე ც. რუსთაველის ხანის ქართული ბიბლიის თარგმანი — შოთა რუსთაველი (ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი), თბ., 1966.
 52. გიგინეიშვილი ივ. „ვეფხისტყაოსნის“ ენისა და ტექსტის საკითხები — ენათმეცნიერების ინსტიტუტის XIV სამეცნიერო სესია, მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები, თბ., 1957.

53. გიგინეიშვილი ივ. ზოგი სამოსელო ტერმინისათვის „ვეფხისტყაოსანში“ — მაენე, 1966, № 5.
54. გიგინეიშვილი ივ. „ვეფხისტყაოსნის“ ლექსიკიდან — შოთა რუსთაველი (საიუბილეო კრებული), თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1966.
55. გიგინეიშვილი ივ. „ვეფხისტყაოსნის“ ერთი სტროფის წაკითხვისა და გაგებისათვის — მაენე, 1971, № 3.
56. გიგინეიშვილი ივ. მრავლობითი რიცხვის ფორმათა ზოგი თავისებურების შესახებ „ვეფხისტყაოსნის“ ენაში — მაენე, 1972, № 3.
57. გიგინეიშვილი ივ. „ვეფხისტყაოსნის“ ლექსიკიდან — იბერულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, ტ. 18, 1973.
58. გიგინეიშვილი ივ. რთული წინადადების ერთი თავისებური სახეობა „ვეფხისტყაოსნის“ ენაში — მაენე, № 4. 1974.
59. გიგინეიშვილი ივ. სიტყვათა წყობის ზოგიერთი თავისებურება რუსთაველის ლექსში და მასთან დაკავშირებული სადავო საკითხები „ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტისა — საიუბილეო კრებული ალ. ბარამიძის დაბადების 70 წლის-თაზე, თბ., 1974.
- 60—61. გოგობერიძე ვ. „ქმნა მართლისა“... (რუსთაველის ერთი აფორიზმის გამო) — სოციალისტური რუსთავი, 1965, 16 მარტი.
62. გოგობერიძე ვ. „თუ თავი შენი შენ გახლავს“ (შ. რუსთაველის აფორიზმის მნიშვნელობის შესახებ) — კომუნისტის გზა, 1965, 20 მაისი.
63. გოგობერიძე ვ. „სჯობს სახელისა მოხვეჭა, ყოველსა მოსახვეჭელსა“ (რუსთაველის ერთი აფორიზმის შესახებ) — ლენინელი, 1965, 28 აგვისტო.
64. გუგუშვილი კ. შოთა რუსთაველი და ვაჟა-ფშაველა — გორის პედაგოგიკის სკოლის შრომები, ტ. XI, 1966.
65. გუგუშვილი მ. ვეფხისტყაოსნის პროლოგის საკითხისათვის — თბ., 1959.
66. გუგუშვილი მ., ძოწენიძე ლ. რუსთაველის მხატვრული ენის თავისებურებათა შესახებ — საქ. სსრ მეცნ. აკად. საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყ. მოამბე, 1962, № 2.
67. გუგუშვილი მ., ძოწენიძე ლ. ნ. მარი რუსთაველის მხატვრული ენის თავისებურებათა შესახებ — საქ. სსრ მეცნ. აკად. საზოგადოებრივ მეცნ. განყ. მოამბე, 1962, № 2.
68. გუგუშვილი მ., ძოწენიძე ლ. „ვეფხისტყაოსნის“ 281-ე სტროფის შესახებ — მნათობი, 1962, № 11.
69. გუგუშვილი მ., ძოწენიძე ლ. შენიშვნები „ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტზე — ცისკარი, 1964, № 1.
70. გუგუშვილი მ., ძოწენიძე ლ. ნიკო მარი — „ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტის მკვლევარი — მაენე, 1966, № 5.
71. გუდავატ. შედარებითი ხარისხის წარმოება და ფუნქციები „ვეფხისტყაოსანში“ — სტუდენტთა სამეცნიერო სესია, მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1944.
72. გურული გრ. რუსთაველი თუ რუსთველი. სოციალისტური რუსთავი, 1965, 14 აგვისტო.
73. დათიაშვილი ლ. ერთი სიტყვის გაგებისათვის „ვეფხისტყაოსანში“ — ცისკარი, 1966, № 2.
74. დანელია კ. და-ს ხმარებისათვის „ვეფხისტყაოსანში“ — საქ. სსრ მეცნ. აკად. საზოგადოებრივ მეცნ. განყ. მოამბე, 1961, № 2.

75. დანელია კ. ზოგი რამ „ვეფხისტყაოსნის“ ლექსიკაზე — სკოლა და ცხოვრება, 1964, № 10.
76. ენუქაშვილი რ. ზმნურ ფუძეთა ახლებური წარმოება „ვეფხისტყაოსანში“ — ქართული ენა და ლიტერატურა სკოლაში, 1970, № 4.
77. ენუქიძე ლ. თანდებულთა ხმარება „ვეფხისტყაოსანში“ — სტუდენტთა სამეცნიერო სესია. მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1955.
78. ეფრემიძე თ. „მზიანი ღამის“ პრობლემა „ვეფხისტყაოსანში“ — ქუთაისის პედაგოგიკის შრომები, ტ. 29, 1966.
79. ეპკიძე პ. ჩვენი მუზეუმის მასალები (ქუთაისის სახელმწიფო ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში დაცული მასალები „ვეფხისტყაოსნის“ შესახებ) — ქუთაისი, 1965, 2 პარილი.
80. ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა ვარიანტები. ნაკვეთი I, თბ., 1960; ნაკვეთი II, თბ., 1961, ნაკვეთი 3, 1962, ნაკვეთი 4, 1963.
81. „ვეფხისტყაოსნის“ აკადემიური ტექსტის დამდგენ კომისიაში — მაცნე, 1974, № 5.
82. ზონენაშვილი ბ. ერთი სტრიქონის განმარტებისათვის — ქუთაისი, 1966, 25 იანვარი.
83. ზურაბაშვილი ა. შოთა რუსთაველი და პერსონოლოგია, თბ., 1966.
84. ზურაბაშვილი ა. პერსონალოგიური პრობლემები ქართულ მწერლობაში, თბ., 1973.
85. თავაძე ფ., ანდრიაშვილი ი. „ვეფხისტყაოსნის“ ზოგიერთი ადგილის გაგებისათვის — საბჭოთა ხელოვნება, 1966, № 6.
86. თავაშვილი გ. ქალთა აღზრდის შინაარსი და ყოფაქცევის წესები. წიგნში: „სახალხო განათლებისა და პედაგოგიური აზროვნების ისტორია საქართველოში“, II, თბ., 1948.
87. თავაძე რ. ძველთაძველი ცოდნა და რუსთაველის პელიოცენტრიზმი. წიგნში: „ლიტერატურული წერილები“, თბ., 1964.
88. თულაშვილი ალ. შოთას აფორიზმების ხალხური პარალელები — ქუთაისი, 1966, 25 ივნისი.
89. იმედაშვილი გ. ვეფხისტყაოსანი და ქართული კულტურა — თბ., 1968.
90. იმედაშვილი გ. ზოგი რამ რუსთაველის შვიდი მნათობის შესახებ — საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. XI, № 4, 1950.
91. იმედაშვილი გ. რუსთაველის ღამი და მზე — ლიტერატურული ძიებანი, ტ. VII, 1951.
92. იმედაშვილი გ. მზიანი ღამე „ვეფხისტყაოსანში“ — ლიტერატურული ძიებანი, ტ. VIII, 1953.
93. იმედაშვილი გ. „ვეფხისტყაოსნის“ მოცალოება — შოთა რუსთაველი (საიუბილეო კრებული), „მეცნიერება“, თბ., 1966.
94. იმედაშვილი გ. რუსთაველოლოგიური ლიტერატურა (1712—1956 წლები), თბ., 1957.
95. იმნაიშვილი ი. ძველ ქართულში დროის გარემოების გამოხატვის ზოგიერთი საშუალებისა და „ვეფხისტყაოსნის“ ერთი ადგილის წაკითხვისათვის — კომუნიკური აღზრდისათვის, 1957, № 2.
96. იმნაიშვილი ი. პოეტური ენის საკითხები, თბ., 1966.
97. იმნაიშვილი ი. ვეფხისტყაოსნის“ ერთი რითვის აღდგენისათვის — ლიტერატურული საქართველო, 1966, 4 თებერვალი.
98. იმნაიშვილი ი. სირინოსი თუ სირინო — შოთა რუსთაველი (საიუბილეო კრებული), თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბ., 1966.

99. იორდანიშვილი ს. ვეფხისტყაოსანი და ინდოეთი. წინასიტყვაობა წიგნისა: რაფიელ დანიბეგაშვილი, მოგზაურობა ინდოეთში, თარგმნა, წინასიტყვაობა და დამატებანი შენიშვნებითურთ დაურთო ს. იორდანიშვილმა, თბ., 1950.
100. ინგოროყვა პ. გიორგი მერჩულე (ქართველი მწერალი მეათე საუკუნისა), თბ., 1954.
101. ინგოროყვა პ. თხზულებათა კრებული, ტ. 1, თბ., 1963.
102. იორდანიშვილი ს. რუსთველოლოგიური ნაშრომები. წიგნში: ნარკვევები ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, თბ., 1953.
103. ისაკაძე ქ. ორი ტერმინის დაწერილობისათვის (საფეიქრო ტერმინოლოგია „ვეფხისტყაოსანში“) — ლიტერატურული საქართველო, 1965, 8 ოქტომბერი.
104. კაკაბაძე ნ. ორი ექსკურსი შუა საუკუნეების დასავლეთ ევროპული ლიტერატურის ისტორიაში — ახლგაზრდა კომუნისტი, 1973, 22 ნოემბერი.
105. კარბელაშვილი მ. მეფის ღმრთისწილობის შესახებ „ვეფხისტყაოსანში“ — მაცნე, 1971, № 2.
106. კეკელიძე კ. რუსთველოლოგიური ნარკვევები (კრებული შეადგინა და გამოცემად მოამზადა სოლომონ ყუბანეიშვილმა), თბ., 1971.
107. კიკვიძე ც. „უდილაღო“ „ვეფხისტყაოსანში“ — შოთა რუსთაველი (ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი), თბ., 1966.
108. კიკნაძე ზ. დიონისესა და კრონოსის გამო „ვეფხისტყაოსანში“ — ციკარი, 1969, № 11.
109. კობიძე დ. „ვისრამიანისა“ და „ვეფხისტყაოსნის“ ლექსიკის შესწავლის ისტორიიდან — შოთა რუსთაველი (საიუბილეო კრებული), თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბ., 1966.
110. კობიძე დ. „ვეფხისტყაოსნის“ ზოგიერთი მეტაფორისა და სიტყვის განმარტებისათვის — მაცნე, 1974, № 1.
111. ლომაშვილი ქ. ისევ ვეფხისა და ჭიჭის შესახებ — ახლგაზრდა კომუნისტი, 1974, 28 ნოემბერი; იხ. აგრეთვე ამავე ავტორის „წერილები“, თბ., 1975.
112. ლომთათიძე ქ. „ვეფხისტყაოსნის“ ერთი სადაო ადგილის განმარტებისათვის — შოთა რუსთაველი (საიუბილეო კრებული), თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბ., 1966.
113. მაისურაძე ი. რუსთაველის მესხური ფოლკლორი — მუშა, 1937, 7 ოქტომბერი.
114. მაისურაძე ი. შოთას მხატვრული სიტყვა — მუშა, 1937, 17 დეკემბერი.
115. მაისურაძე ი. „ვეფხისტყაოსნის“ ზოგიერთი სიტყვის მნიშვნელობის დაზუსტებისათვის დიალექტურ მონაცემთა მიხედვით — პუშკინის სახ. თბილისის პედაგოგიკის სამეცნიერო სესია, მუშაობის გეგმა და მოხსენებთა თეზისები, 1963.
116. მაისურაძე ი. მასალები სამცხის ტოპონიმებიდან — ა. პუშკინის სახ. თბილისის პედაგოგიკის სკოლაში, ტ. 17, 1963.
117. მაისურაძე ი. შოთა რუსთაველის „სადარწო“ და მესხეთის დარწები — სკოლა და ცხოვრება, 1966, № 3.
118. მაისურაძე ი. განვიკება და „გვარის გაქიქი“ — თბილისი, 1966, 22 ივნისი.
119. მაისურაძე ი. სიტყვის შთამაგონებელი და ქმედითი ძალა შ. რუსთაველის განკვერთით — ლექტორის ტრიბუნა, 6, სერია II (საზოგადოება „ცოდნა“), თბ., 1966.
120. მაისურაძე ი. „ნობათსა არ დასცდებიან“ — თბილისი, 1966, 16 სექტემბერი.
121. მაისურაძე ი. რუსთაველური მეტაფორები — ქუთაისი, 1966, 22 ივნისი.

122. მაიხურაძე ი. მესხური ტოპონიმიკური რეალიები „ვეფხისტყაოსანში“ — ქართული ენა და ლიტერატურა სკოლაში, 1968, № 1.
123. მამულაშვილი მ. „ვეფხისტყაოსნის“ ახალი გერმანული თარგმანი — ლიტერატურული გაზეთი, 1956, 2 ნომბერი.
124. მამულაშვილი მ. ინგლისელი ქართველოლოგი „ვეფხისტყაოსნის“ თარგმნის საკითხის შესახებ — საქ. სსრ მეცნ. აკად. საზოგადოებრივ მეცნ. განყოფილების მოამბე, 1961, № 3.
125. მამულაშვილი მ., ქუთათელაძე პ. ტერმინი „ვეფხის“ სწორად გაგებისათვის — ლიტერატურული გაზეთი, 1965, 20 აგვისტო.
126. მარი ნიკო. რუსთაველის შემოქმედების სათავეებისა და პოემის შესახებ (კრებულის გამოსაცემად მომზადება და შენიშვნები იოსებ მეგრელიძისა), თბ., 1964.
127. მარტიროსოვი არამ. თანდებული ქართულში — იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, ტ. I, 1946.
128. მარტიროსოვი არამ. ზმნისწინების შედგენილობა და მათი პირველადი ფუნქციები ძველ ქართულში — იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, ტ. V, 1953.
129. მაქავეარიანი შ. შ. რუსთაველის მსოფლმხედველობის კვლევის ისტორია — სტუდენტთა სამეცნიერო შრომების კრებული, II, თბ., 1944.
130. მახათაძე მ. „ვეფხისტყაოსნის“ ლექსიკიდან — ქუთაისი, 1960, 12 ოქტომბერი; 1963, 11 ივნისი.
131. მეგრელიძე ი. „სიბრძნე სიცრუის“ სათაურის შესახებ (მდრ. რუსთაველის გამოთქმა-სიბრძნე გულისა) — ლიტერატურული გაზეთი, 1934, 20 აგვისტო.
132. მეგრელიძე ი. I. გრდემლი ტყვისა — ცისკარი, 1958, № 9.
133. მეგრელიძე ი. II. მეცხრე სტროფის ლექსიკიდან: ამავე (ნათარგმანევი). ობოლი (მარგალიტი), საგოგმანები, გარდათქმა, ხელშეწყნელი, დამართება, ები, ნები, მანები თუ ლამაზმანები — ცისკარი, 1959, № 3.
134. მეგრელიძე ი. III. კურტაკი, საკურტაკე — საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის ლიტერატურის ინსტიტუტის კრებული „ძველი ქართული მწერლობის საკითხები“, II, თბ., 1964.
135. მეგრელიძე ი. რვალი — ლიტერატურული გაზეთი, 1960, 13 მაისი.
136. მეგრელიძე ი. „რუსთაველისა“ და „ვეფხისტყაოსნის“ მართლწერა — ლიტერატურული გაზეთი, 1962, 20 აგვისტო.
137. მეგრელიძე ი. 5. კარაბაკი, ჩაკარაბაკება — ლიტერატურული ძიებანი, ტ. XV, 1963.
138. მეგრელიძე ი. რუსთაველი და ფოლკლორი, თბ., 1962.
139. მეგრელიძე ი. შოთა რუსთაველი ზეპირსიტყვიერებაში, თბ., 1966.
140. მეგრელიძე ი. ერთი აფორიზმის შესწორების გამო — ლიტერატურული საქართველო, 1966, 22 მაისი.
141. მეგრელიძე ი. 8. ჰოქმანი, საჰოქმანები; ლაყფობა, ვილაყფეთანი — შოთა რუსთაველი (საიუბილეო კრებული), „მეცნიერება“, თბ., 1966.
142. მეგრელიძე ი. 6. კვლე კარაბაკ — ჩაკარაბაკების გამო — თბილისი, 1969, 27 იანვარი.
143. მეგრელიძე ი. რუსთველოლოგები, თბ., 1970.
144. მეგრელიძე ი. სახელების „რუსთაველი“ და „ვეფხისტყაოსნის“ ტრანსლიტერაცია და თარგმანები — საიუბილეო კრებული ალ. ბარამიძის დაბადების 70 წლისთაზე, თბ., 1974.

145. მეგრელი ი. იაკობ გოგებაშვილი და ახალი ქართული ენა, სახელმძღვანელოები, გრამატიკის საკითხები, თბ., 1973.
146. მენაბდე ლ. მე-19 საუკუნის ქართველი კლასიკოსები და ძველი ქართული მწერლობა, თბ., 1973.
147. მერკველი ე. „მეხელისა“ და „მეხურის“ გაგებისათვის — შოთა რუსთაველი (ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი), თბ., 1966.
148. მიქაძე გ. რუსთაველის პოეტიკის საკითხები. წიგნში: ქართული პოეტიკის ქრესტომათია (მე-18-მე-19 სს.), გივი მიქაძის რედაქციითა და შენიშვნებით, თბ., 1954.
149. მიშველაძე ბ. „ვეფხისტყაოსნის“ აფორიზმების სწავლება — სკოლა და ცხოვრება, 1965, № 2.
150. ნათაძე ნ. „ვეფხისტყაოსნის“ სამი ადგილის გაგებისათვის — შოთა რუსთაველი (საიუბილეო კრებული), „მეცნიერება“, 1966.
151. ნათაძე ნ. რუსთაველური მიჯნურობა და რენესანსი, თბ., 1966.
152. ნათაძე ნ. „ქალის კულტის“ შესახებ რუსთაველის ეპოქაში — მაცნე, 1971, № 2.
153. ნათაძე ნ. „ვეფხისტყაოსნის“ ენის ზოგიერთი საკითხი — ქართული ენა და ლიტერატურა სკოლაში, 1972, № 1.
154. ნუცუბიძე შ., ყაუხჩიშვილი ს. იოანე პეტრიწი და მისი „განმარტებაჲ“. წიგნში: იოანე პეტრიწის შრომები, ტ. II, ტექსტი გამოსცეს და გამოკვლევა დაურთეს შ. ნუცუბიძემ და ს. ყაუხჩიშვილმა, ტფილისი, 1937.
155. ნუცუბიძე შ. „სპარსული ამბავის“ საკითხი „ვეფხისტყაოსანში“ — თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სამეცნიერო სესია, მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები, თბ., 1951.
156. ნუცუბიძე შ. რუსთაველის ხელოვნების ერთი მხარისათვის (მაჯამის მნიშვნელობის შესახებ „ვეფხისტყაოსანში“) — საბჭოთა ხელოვნება, 1962, № 4.
157. ონიანი შ. „ვეფხისტყაოსნის“ ერთი ნართაული სტროფის შესახებ — შოთა რუსთაველი (საიუბილეო კრებული), „მეცნიერება“, 1966.
158. ონიანი შ. „ხელობა“ სიტყვა „ვეფხისტყაოსანში“ — წიგნში: „ძველი ქართული მწერლობისა და რუსთაველოლოგიის საკითხები“, 4, თბ., 1974.
159. რუსთაველი შ. ვეფხისტყაოსანი. 26-ე გამოცემა იუსტიინე აბულაძის რედაქტორობით. ტექსტი ახლად შეიმუშავა, ვრცელი წინასიტყვაობა ვარიანტებით და ლექსიკონი საძიებლებით დაურთო და მეორედ გამოსცა იუსტიინე აბულაძემ, ტფილისი, 1926.
160. რუსთაველი მსოფლიო ლიტერატურაში — სარედაქციო კოლეგია: ა. ბაჩაიძე, ო. ბაქანიძე, ვ. გამყრელიძე, ლ. მენაბდე (მთავარი რედაქტორი), ა. ჟრუშაძე, ვ. შაღური; შემდგენლები: ლ. მენაბდე, ნ. ორლოვსკაია, შ. რევიშვილი, დ. ფანჩულიძე, თბ., 1976.
161. რუსთაველი შ. აფორიზმები, თბ., 1954.
162. რუსთაველი შ. აფორიზმები, თბ., 1957.
163. რუსთაველი შ. ვეფხისტყაოსანი (ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი, განმარტებები და კომენტარები დაურთო ნ. ნათაძემ, რედაქტორი ალ. ქიქარაული), თბ., 1974; ამ გამოცემაზე რეცენზია იხ. ქურდაძე შ. ვეფხისტყაოსნის სასკოლო გამოცემა — სახალხო განათლება, 1974, 22 მაისი.
164. რაფაეა მაია. „ვეფხისტყაოსნის“ ზოგი ადგილის გაგებისათვის — შოთა რუსთაველი (ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი), თბ., 1966.

165. საბაშვილი ბ. ნარიანი და ებიანი მრავლობითი „ვეფხისტყაოსანში“ — სტუდენტთა მე-6 სამეცნიერო კონფერენცია, მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები (თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი), 1944.
166. სანიკიძე ლ. უცხო ლექსიკონისათვის „ვეფხისტყაოსნის“ ენაში — სტუდენტთა სამეცნიერო კონფერენცია, მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები (თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი), 1955.
167. სანიკიძე ქ. „ვეფხისტყაოსანში“ „ქაჩისა“ და „ქაჩეთის“ საკითხისათვის. ქუთაისის პედინსტიტუტის XXIV სამეცნიერო სესია, მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები, 1960.
168. სარაქელაძე ზ. ახალი მასალები მესამე ხოლმეობითის შესახებ — მაენე, 1972, № 3.
169. სერებრიაკოვი ს. ქართულ პოეტურ ნაწარმოებთა რუსულად გადათარგმნის საკითხები („ვეფხისტყაოსნის“ მაგალითზე) — თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ფილოლოგიის ფაკულტეტის სამეცნიერო სესია, მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები, 1955.
170. სიღამონიძე ვ. საიდან წარმოდგა სახელი შოთა? — თბილისი, 1964, 28 ოქტომბერი.
171. სიღამონიძე ვ. „ვეფხისტყაოსნის“ ავტორის გვარი და სახელი — საბჭოთა ოსეთი, 1966, 25 სექტემბერი.
172. უთურგაიძე თ. „ვეფხისტყაოსნის“ ერთი ადგილის გაგებისათვის (ჩიალი). გორის პედინსტიტუტის შრომები, ტ. 7, 1962.
173. უთურგაიძე თ. „ერდოს“ მნიშვნელობისათვის „ვეფხისტყაოსანში“ — მაენე, 1965, № 2.
174. ფირცხალაშვილი რ. ტავტოლოგიური რითმის შესახებ „ვეფხისტყაოსანში“ — კრებული „ძველი ქართული მწერლობის საკითხები“, 2, თბ., 1964.
175. ფირცხალაშვილი რ. „ვეფხისტყაოსნის“ პოეტური ფრაზეოლოგიიდან — წიგნში: „ძველი ქართული მწერლობისა და რუსთაველოლოგიის საკითხები“, 6, თბ., 1974.
176. ფერცხვაიძე ბ. ადამიანის პატივისა და ღირსების დაცვა სისხლის სამართლის კანონმდებლობაში, თბ., 1949.
177. ქავთარაძე ივ. კორნელი კეკელიძე და ქართული ენის ისტორიის საკითხები — ლიტერატურული ძიებანი, ტ. მე-14, 1963.
178. ქავთარაძე ივ. რუსთაველი და „ვეფხისტყაოსანი“ — ცისკარი, 1968, № 11.
179. ქუმსიშვილი დ. ტერმინების ვეფხისა და ჭიჭის გაგებისათვის — ცისკარი, 1971, № 11.
180. ქუმსიშვილი დ. რუსთაველის პოეტური ხელოვნების ზოგიერთი საკითხი, თბ., 1968.
181. ქურიძე შ. შოთა რუსთაველის აფორიზმები — სახალხო განათლება, 1966, 16 თებერვალი.
182. დლონტი ალ. „ვეფხისტყაოსნის“ ლექსიკიდან — საბჭოთა ოსეთი, 1955, 5 ივლისი.
183. დლონტი ალ. „ვეფხისტყაოსანი“ და ქართული ენა — ლიტერატურული საქართველო, 1966, 19 აგვისტო.
184. დლონტი შ. პოეტური განმეორების სახეები „ვეფხისტყაოსანში“ — ლიტერატურული აღმანახი, ტ. 8, 1955 (სოხუმი).
185. დლონტი შ. „ვეფხისტყაოსნის“ მხატვრული ენის გავლენა აღორძინების ხანის მწერლობაზე — შოთა რუსთაველი (საიუბილეო კრებული), „მეცნიერება“, 1966.

- 172

207. შატბერაშვილი გ. ქართლ-კახური შეკვეთილი რუსთაველის ლექსიკაში — ლიტერატურული გაზეტი, 1962, 7 დეკემბერი.
208. შატბერაშვილი გ. ქაშნიკი, თბ., 1966.
209. შაყულაშვილი გ. „სააშოკოს“ გაგებისათვის „ვეფხისტყაოსანში“ — მაენე, 1972, № 2.
210. შონია აკაკი. ლიტერატურული ნარკვევები, ბათუმი, 1974.
211. ჩაიკინი კ. ქართულ — ირანული ურთიერთობიდან (სამი ცნობა) — ენიმის მოამბე, ტ. 3, 1938.
212. ჩიქობავა არ. ვებოცენტრული კომპოზიციები „ვეფხისტყაოსნის“ ენაში — მაენე, 1966, № 5.
213. ჩიქობავა არ. ძველისა და ახლი ქართულის კომპონენტებისათვის „ვეფხისტყაოსნის“ ენის მორფოლოგიურსა და სინტაქსურ სტრუქტურაში: იკე, ტ. 15, თბ., 1966.
- 213-ა. ჩიქობავა არ. „ვეფხისტყაოსნის“ ენის ადგილისათვის ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიაში — ჟურნ. „მნათობი“, 1966, № 9.
214. ჩიქოვანი მიხ. „ვეფხისტყაოსნის“ დასათაურების სისტემა — თბილისი, 1961, 13 სექტემბერი.
215. ჩიქოვანი მიხ. ფოლკლორული ტერმინოლოგია და დასათაურების სისტემა „ვეფხისტყაოსანში“ — შოთა რუსთაველი (საიუბილეო კრებული), „მეცნიერება“, 1966.
216. ჩიჭავაძე შ. ორი სიტყვის მნიშვნელობის საკითხისათვის „ვეფხისტყაოსანში“ — საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. 36, № 3, 1964.
217. ჩიჭავაძე შ. „ვეფხისტყაოსნის“ ერთი სიტყვის წაკითხვისა და განმარტებისათვის — მაენე, 1966, № 5.
218. ჩიჭავაძე შ. რას ეწოდება „სადილი“ „ვეფხისტყაოსანში“ — ქართული ენა და ლიტერატურა სკოლაში, 1969, № 3.
219. ჩიჭავაძე შ. ლაშქარი და სპა „ვეფხისტყაოსანში“ — საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. 68, № 2, 1972.
220. ჩიჭავაძე შ. „ვეფხისტყაოსნის“ ერთი გეოგრაფიული სახელის შესახებ — საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. 57, № 3, 1970.
221. ჩიჭავაძე შ. „ვეფხისტყაოსნის“ ლექსიკიდან — ქართული ენა და ლიტერატურა სკოლაში, 1971, № 27.
222. ჩხაიძე ს. „და“ კავშირისათვის „ვეფხისტყაოსანში“ — ლიტერატურული აპარა, 1962, № 2.
223. ჩხაიძე ს. რამდენიმე სტრიქონის შესახებ „ვეფხისტყაოსანში“ — ლიტერატურული აპარა, 1963, № 2.
224. ცაიშვილი სარგის. ვეფხისტყაოსნის ვახტანგისეული რედაქცია, თბ., 1957.
225. ცაიშვილი სარგის. „ვეფხისტყაოსნის“ რედაქციები და პოემის ზოგიერთი ტექსტუალური საკითხი — კორნელი კეკელიძე (საიუბილეო კრებული), თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბ., 1959.
226. ცაიშვილი სარგის. ვეფხისტყაოსნის ძველი რედაქციები, თბ., 1963.
227. ცაიშვილი სარგის. რუსთაველური მიჯნურობის განმარტება ვახტანგ მეექვსესთან. წიგნში: „ძველი ქართული მწერლობის საკითხები“, 2, თბ., 1964.
228. ცაიშვილი სარგის. ჭიჭი და ვეფხი რუსთაველის პოემაში — კომუნისტი, 1965, 28 ნოემბერი.
229. ცაიშვილი სარგის. ნათაძე ნ. შოთა რუსთაველი და მისი პოემა, თბ., 1966.
230. ცაიშვილი სარგის. ვეფხისტყაოსნის ტექსტის ისტორია, ტ. I, თბ., 1970.

231. ცაიშვილი სარგის. ვეფხისტყაოსნის ტექსტის ისტორია, ტ.2, თბ., 1970.
232. ცაიშვილი სარგის. „ვეფხისტყაოსნის“ სათაურის უცხოურ ენებზე თარგმნის გარშემო — ახალგაზრდა კომუნისტი, 1974, 8 იანვარი.
233. ცაიშვილი სოლომონ. „ვეფხისტყაოსნის“ მეუნარგისეული თარგმანის შესახებ — ლიტერატურა და ხელოვნება, 1949, 8 ივნისი.
234. ცაიშვილი სოლომონ. „ვეფხისტყაოსნის“ პირველი რუსული თარგმანი — ლიტერატურა და ხელოვნება, 1950, 5 თებერვალი.
235. ძიძიგური შ. სიტყვის სესხება — მნათობი, 1947, № 7.
236. ძიძიგური შ. რუსთაველის ენის საკითხები, თბ., 1966.
237. წერეთელი გ. „ნესტარ-დარეჯანი“ შუა აზის არაბულ ფოლკლორში — ენი-მკის მოამბე, ტ. 3, 1938.
238. წერეთელი გ. „ვეფხისტყაოსნის“ მეცნიერული გამოცემისათვის — მნათობი, 1962, № 2.
239. წიკლაური ვ. შენიშვნები „ვეფხისტყაოსნის“ ზოგიერთი ადგილის შესახებ — ახალგაზრდა კომუნისტი, 1965, 19 იანვარი.
240. კინკარაული ა. „ვეფხისტყაოსნის“ ლექსიკიდან. წიგნში: ასპირანტა და ახალგაზრდა მეცნიერ-მუშაკთა მე-7 სამეცნიერო კონფერენცია, მუშაობის გეგმა და მოხსენებებთა თეზისები, თბ., 1956.
241. კინკარაული ა. „ვეფხისტყაოსნის“ ლექსიკიდან — ლიტერატურული გაზეთი, 1965, 22 იანვარი; ცისკარი, 1964, № 1.
242. კინკარაული ა. „ვეფხისტყაოსნის“ ლექსიკიდან — მაცნე, 1965, №1; ლიტერატურული გაზეთი, 1965, 22 იანვარი.
243. კინკარაული ა. ზოგი სადავო ადგილის შესახებ „ვეფხისტყაოსანში“ ხმოვანფუძიან სახელთა ბრუნებასთან დაკავშირებით — იბერულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, ტ. მე-15, 1966.
244. კინკარაული ა. „ვეფხისტყაოსნის“ ლექსიკიდან („პერი“, „ბროლის ქერი“, „პერები“, „პერბო“) — ცისკარი, 1966, № 8.
245. კინკარაული ა. ლექსიკოლოგიური ძიებანი — მაცნე, 1973, № 2.
246. კიკილეიშვილი მ. ო. ს. რამდენიმე შენიშვნა „ვეფხისტყაოსნის“ აკადემიური გამოცემის გამო — მნათობი, 1957, №5.
247. ზიზინაძე კ. რუსთაველი და მისი პოემა, თბ., 1960.
248. კუმბურიძე ზ. „ვეფხისტყაოსანი“ როგორც საბას ლექსიკონის წყარო. წიგნში: სულხან-საბა ორბელიანი (საიუბილეო კრებული), თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1959.
249. კყონია თ. ძმადნაფიცობის კულტი საქართველოში და „ვეფხისტყაოსანი“ — ლიტერატურული ძიებანი, ტ. მე-7, 1951.
250. კყონია თ. ქალის კულტი საქართველოში და „ვეფხისტყაოსანი“ — ლიტერატურული ძიებანი, ტ. მე-8, 1953.
251. ხიდაშელი შ. ჰუმანიზმის ზოგიერთი საკითხი ფეოდალური ხანის ქართულ მწერლობასა და „ვეფხისტყაოსანში“ — ფილოსოფიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. მე-5, 1954.
252. ხინთიბიძე ა. ლექსმოდუნეობის საკითხები, თბ., 1965.
253. ხინთიბიძე ა. „ვეფხისტყაოსნის“ ერთი ეთნიკური ცნება — საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. 52, № 2, 1968.
254. ხინთიბიძე ე. „მართალი სამართლის“ ცნების გაგებისათვის — მაცნე, 1969, № 2.
255. ჩაჩანიძე პ. საგულისხმო მსგავსება („სინურ მრავალთავსა“ და „ვეფხისტყაოსნის“ შორის) — ქუთაისი, 1963, 24 ნოემბერი.

შ ი ნ ა ბ რ ს ი

ავტორისაგან „ვეფხისტყაოსნის“ ენის თავისებურებისათვის. მეტყველების კულტურის სა- კითხები	3 4
--	--------

თ ა ვ ი I

ლექსიკოლოგიის ზოგიერთი საკითხი პოემაში	
1. სინონიმები	14
2. ომონიმები	22
3. ანტონიმები	29
4. წიგნი, წერილი, უსტარი	36
5. სიტყვა „სოფელი“ პოემაში	39
6. უცხოური ლექსიკა	42
7. სიტყვაწარმოების ზოგიერთი საკითხი	48

თ ა ვ ი II

1. ტერმინოლოგიური ლექსიკა „ვეფხისტყაოსანში“	
1. ლიტერატურული ტერმინოლოგია	55
2. პედაგოგიური ტერმინოლოგია	59
3. იურიდიული ტერმინოლოგია	62
4. სასოფლო-სამეურნეო ტერმინოლოგია	71
5. „ქალთან“ დაკავშირებული ტერმინები	91
6. მეტროლოგიური ტერმინოლოგია	95
7. ტექნიკური ტერმინოლოგია	100
8. სამხედრო ტერმინოლოგია	116
9. სპორტული ტერმინოლოგია	133

თ ა ვ ი III

„ვეფხისტყაოსნის“ გრამატიკული წყობის საკითხისათვის	
1. სახელობითი ბრუნვის ერთი თავისებურება	140
2. — ძი ნაწილაკი	145
3. ტმე სი	149
4. სიტყვათა შემოკლების შემთხვევები	154
5. სხვათა სიტყვის გადმოცემის საშუალებანი	159
6. ბიბლიოგრაფია „ვეფხისტყაოსნის“ ენის საკითხებზე	163

Шамелашвили Рафаил Михайлович
О языке «Витязя в тигровой шкуре»
(на грузинском языке)

რედაქტორი სარგის ცაიშვილი

გამომცემლობის რედაქტორი ა. ჯორდანიძე
მხატვრული რედაქტორი ე. ქიშშარაძე
ტექნიკური რედაქტორი ნ. ძნელაძე
კორექტორი დ. რუხაძე

გადაეცა წარმოებას 24. VI. 76 წ. ხელმოწერილია დასაბუქდად 18. II. 77 წ. ქალაქ-
დის ზომა 60 X 90¹/₁₆, საბუქდი ქალაქი № 2. პირ. ნაბუქდი თაბახი 11.
საალრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 10,79.

უე 00334

ტირაჟი 3000

შეკვ. 1355.

ფასი 58 კაპ.

გამომცემლობა „განათლება“, თბილისი, მარჯანიშვილის, 5.

Издательство «Ганатლება», Тбилиси, Марджанишвили, 5. ,
1977

საქართველოს სსრ გამსახკომის სამხრეთ ოსეთის საოლქო პოლიგრაფიული
საწარმოო გაერთიანება, ცხინვალი, მოსკოვის, 5.

Юго-Осетинское областное полиграфическое промышленное объединение
Госкомиздата ГССР, Цхинвали, Московская, 5.